

BARTÓK ISTVÁN

„Poëtica est...”

Johann Honter latin grammatikájának irodalomelméleti vonatkozásai

Johann Honter szerteágazó munkásságának legtöbb területét jelentőségéhez mérten méltatták. Bőséges szakirodalom foglalkozik Európa-szerte sokszor kiadott térképeivel, földrajzi és csillagászati ismereteket közlő műveivel, az erdélyi szászok reformációjával, pedagógiai, jogtudományi, filológiai, nyomdászat- és könyvtörténeti vonatkozású munkáival. A legkevesebb szó kritikátörténeti érdekű tevékenységéről esik, pedig jelentősége kiemelkedő ezen a területen is. A történelmi Magyarországon elsőként szerkesztett és adott ki a korabeli humán műveltség alapjául szolgáló könyvsorozatot, grammatikai-poétikai, dialektikai és retorikai kézikönyveket. Arisztotelész dialektikáján és retorikáján alapuló összefoglalója görögül jelent meg;¹ ugyanennek latin változata Cicero és Quintilianus retorikájából is merített.² Honter nevéhez fűződik az első magyarországi görög nyelvtan.³

Ez alkalommal latin grammatikájáról szólok részletesebben. A kritikátörténet számára is fontos, hogy a különböző idegen nyelvek szabályainak rendszerezése és oktatása hogyan illeszkedett egy-egy korszak szellemi összképébe, de a szorosabb értelemben vett grammatikai problémák tisztázására leginkább a nyelvtudomány-történet hivatott.

A latin nyelvtanokban különösen érdekesek a népnyelví kiegészítések, párhuzamok, amelyek a 15–16. századtól döntő szerepet játszottak a nemzeti nyelvek grammatikai irodalmának kialakulásában. Emellett beszédes dokumentumai a népnyelvekről való gondolkodásnak; azoknak az erőfeszítéseknek, amelyek a vulgáris nyelvek jelentőségét felismerve az anyanyelv szabályainak rendszerezését célozták, alkalmassá tételét a gondolatok igényes kifejezésére. Honter esetében – bár, mint látni fogjuk, az ő személyétől függetlenül – a lengyel párhuzamoknak köszönhető a legalább 16 krakkói kiadás. Magyar nyelvi vonatkozásai Honter latin nyelvtanának nincsenek.

Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül a régiségben a grammatika és a poétika átfedéseit. Kifejezetten az irodalmi gondolkodás megismeréséhez szolgálnak adalékokkal a prozódiai, verstani, sőt műfajelméleti ismeretek, amelyeket igen sokáig a grammatikák tárgyaltak. Ebben az összefüggésben igen fontosak a magyarországi művelődéstörténet számára a szóban forgó munka brassói megjelenései.

1 RMNY 28.

2 RMNY 34.

3 RMNY 36.

1.

Mielőtt rátérnék a kézikönyvben foglaltak vázlatos ismertetésére, röviden át kell tekintenünk a kiadástörténetet, a latin grammatika Béctől Regensburgon és Krakón keresztül Brassóba vezető útjának legfontosabb állomásait. Érdeemes lesz kitérni a krakkói megjelenések jelentőségére a lengyel humanizmus történetében. Első, példányból is ismert kiadása közvetve még Erasmusszal is összefügg.

Túl sok szakirodalomra nem támaszkodhatunk; legjobb tudomásom szerint részletesebben ketten foglalkoztak Honter latin grammatikájával. Schwartz Erzsébet a 16. századi magyarországi nyelvtanokról és szótárakról szóló doktori értekezésében Honternek is szentel egy fejezetet.⁴ Erika Ising először egy tanulmányban publikálta vonatkozó kutatásainak eredményeit,⁵ majd két évvel később megjelent monográfiájának – amelyben a közép- és kelet-európai népnyelvek grammatikájának kialakulását tárgyalja – Honter-fejezetében összefoglalta és kiegészítette a korábban közreadottakat.⁶ Mindketten elsősorban a szorosabb értelemben vett nyelvtanra összpontosítanak. A későbbi közlések kettőjük munkáira hivatkoznak.

Azért kell a grammatika történetét Béctől kezdeni, mert meggyőzőnek tűnik Ising érvelése, mely szerint Honter munkája a bécsi egyetemen szerzett ismeretek alapján készült, a kéziratot is ott dolgozta ki, ezt vitte magával további útjára.⁷ Bécsi tanulmányainak sem a kezdete, sem a befejezése nem határozható meg pontosan: valamikor az 1510-es évek második felében iratkozhatott be az egyetemre, talán 1525-ben szerzett magiszteri fokozatot.⁸

1529 őszén Bécsből a török ostrom elől menekülve bő két hétig időzött Regensburgban, az idősebb kortárs Aventinus (Johann Georg Turmair, 1477–1534) házában. A híres német humanista feljegyzéseiből tudjuk, hogy október 22-én érkezett és november 6-án távozott. E látogatás tapasztalata Aventinus gyakran idézett megjegyzése, mely szerint vendége kiválóan tud latinul és görögül. Ising feltételezi, hogy tudós eszmecseréik során Honter grammatikájának kéziratát is megbeszélték.⁹

Abban valamennyi életrajz egyetért, hogy Honter 1530. március 1-jén mint „Johannes Georgii de Corona, artium magister Viennensis” iratkozott be a krakkói egyetemre. Amellett, hogy tanulmányokat folytatott, tanított is, mégpedig két helyen. Az egyik

4 SCHWARTZ Erzsébet, *Magyarországi latin grammatikák és szótárak a XVI. században*, Bp., 1942 (Értekezések a magyarországi latinság köréből, 5), 46–61.

5 Erika ISING, *Die lateinische Grammatik des Johannes Honterus*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 11(1968)/2, 41–54.

6 Erika ISING, *Die Herausbildung der Grammatik der Volkssprachen in Mittel- und Osteuropa: Studien über den Einfluss der lateinischen Elementargrammatik des Aelius Donatus „De octo partibus orationis ars minor”*, Berlin, 1970, 191–200.

7 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 46–47; Uő, *Die Herausbildung...*, i. m., 197–198.

8 Újabb magyar nyelvű életrajzi áttekintés a következő tanulmányban: P. SZABÓ Béla, *A jogtudós Honterus – az európai „ius commune” közvetítője = Honterus-émlékkönyv: Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban*, 1999, szerk. W. SALGÓ Ágnes, STEMLER Ágnes, Bp., 2001 (a továbbiakban: *Honterus-émlékkönyv*), 28–56, itt: 29–30.

9 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 47; Uő, *Die Herausbildung...*, i. m., 192.

adatszoport szerint az úgynevezett Ritterakadémián. Ezt az intézményt Piotr Tomicki (Tomicius), Krakkó érseke és Lengyelország prímása alapította a lengyel nemesifjak humanista szellemű képzésére.¹⁰

A magyar vonatkozásokat illetően még fontosabb egy másik adat. Albertus Basaeus Scebresinensis (Wojciech Basaj ze Szczebrzeszyna, 1562–1564-ben a krakkói egyetem rektora) latin grammatikájának (*Observationum Grammaticarum libri quinque*, Krakkó, 1567) előszavában méltatja Honter nyelvtanírói tevékenységét: „Az örök emlékezetre méltó Johannes Honterus Coronensis, aki a krakkói egyetem professzorait hallgatta, igen sok mindenben osztozhat a régi grammatikusokkal a dicsőségben. Bizonyosság erre a két könyve, amelyeket a lengyel ifúságra hagyott. Ezek anyagát Krakkóban a magyar közösségben tanítványainak adta elő. A grammatika tudományát csodálatra méltó módon összefoglalva, tudományos módszerrel tette világossá, és tehetségéhez képest ki is bővítette.”¹¹

Lehetséges, hogy Honter latin grammatikájának krakkói kiadása összefügg Sylvester János ottani tevékenységével. A krakkói magyar bursának 1526–1529-ben Sylvester is tagja volt.¹² A közösségnek többek között az is a feladata volt, hogy segítse azokat a tanulókat, akiknek nem megfelelő a latin nyelvtudásuk. Ising véleménye szerint ezt a célt szolgálta Sylvester magyar kiegészítéseivel 1527-ben megjelent alapfokú kompendium, a *Rudimenta Grammatices Donati*. Ha ez valóban így volt, nem vet túlságosan jó fényt azokra a magyar hallgatókra, akik úgy vágtak bele egyetemi tanulmányaikba, hogy az elemi nyelvtani ismeretekre voltak rászorulva. Amikor Sylvester 1529-ben távozott Krakkóból, hiányzott a folytatás, ami a *Rudimentánál* magasabb szinten, mondattannal kiegészítve tárgyalja a nyelvtani tudnivalókat. Ising feltételezése szerint ezt a hiányt hivatott pótolni Honter munkája. Ez ugyanis már haladóknak készült, közepes nehézségi fokozatot jelentett.¹³ Ha ez így történt, a magyar közösség igényeinek kielégítése jó alkalom volt a régebben munkában lévő kézikönyv megjelentetésére.

Honter rövid krakkói tartózkodásának terméke kozmográfiájának és latin nyelvtanának első kiadása. Mindkettő Matthias Scharffenberg nyomdájában készült. A grammatika 1530 végén látott napvilágot, és Honter közvetlenül ezután hagyta el a várost.¹⁴

Az első kiadásból példány nem maradt fenn, tartalmára a két évvel később megjelent második redakció ajánlásából lehet következtetni. A munka nemcsak a magyar kritikátörténet számára érdekes, hanem a lengyel humanizmus történetében is igen fontos helyet foglal el. Jelentőségét mutatja az ajánlás címzettjének és szerzőjének személye is.

10 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 48; UŐ, *Die Herausbildung...*, i. m., 192–193.

11 „Johannes Honterus Coronensis, auditor professorum academiae Cracoviensis perpetua memoria dignus, non parum ademit laudis veteribus grammaticis cum duobus libris juventuti Polonae relictis, quos Cracoviae in contubernio Ungarorum in gratiam suorum discipulorum profitebatur, miro compendio et docta methodo artem grammaticam illustrat et pro suo ingenio auget.” Idézi: ISING, *Die Herausbildung...*, i. m., 192–193.

12 Sylvester krakkói tartózkodásáról részletesen: BALÁZS János, *Sylvester János és kora*, Bp., 1958, 21–92.

13 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 43; UŐ, *Die Herausbildung...*, i. m., 193–196.

14 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 48; UŐ, *Die Herausbildung...*, i. m., 198.

Az ajánlás Severinus Boner fiának, Stanislausnak szól. Az apa, Severin (1486 k.–1549) kereskedőként kezdte pályáját, majd fontos gazdasági és pénzügyi feladatokat látott el I. Zsigmond király udvarában. A wieliczka-i kőszobányák adminisztrátora, Zsigmond harmadik felesége, Bona Sforza bankára volt. A királyi palota ügyeinek vezetőjeként (magnus procurator) ő irányította a kastély bővítését és a Wawel hegyén folyó egyéb építkezéseket. Részt vett Krakkó reneszánsz arculatának kialakításában: a főtéren álló házának mellvédjét itáliai mesterrel készíttette el. A Mária-templom Boner-kápolnájában temették el, síremléke feltehetően Hans Fischer nürnbergi művész alkotása.

Kiemelkedő szerepet vállalt az irodalom és a művészet támogatásában, humanista kört szervezett maga köré. Erasmusszal is levelezett. Első házasságából két fia született, Jan (1516–1562) és Stanislaus (1523–1560). Jan tanulmányútja során 1531-ben Freiburgban öt hónapig Erasmus házában lakott. Erasmus a két fiúnak címezte Terentius-kiadásának (Bázel, 1532) ajánlását. Figyelmességét az apa, Severin Boner az alkalom tiszteletére készíttetett két aranyéremmel hálálta meg: az egyikre Zsigmond király, a másikra saját arcképét verette.¹⁵ Honter jelentőségét illetően nem lebecsülendő, hogy művét egy olyan személynek ajánlják, akit Erasmus is hasonlóképpen megtisztelt.

Az 1532. évi krakkói Honter-kiadás ajánlásának a szerzője sem akárcsi. Franciscus Mymer (Franciscus Mymerus Silesius, 1500 k.–1564 után) lengyel humanista munkásságából kritikátörténeti szempontból különösen fontos a népnyelvek iránti érdeklődése. Háromnyelvű, latin–német–lengyel szótárt szerkesztett,¹⁶ amelyet az idősebb Boner fiúnak, Jannak ajánlott.

Honter latin grammatikájának szóban forgó ajánlását érdemes részletesen ismertetni, mivel akkor is számos fontos információt tartalmaz, ha leszámítjuk a szokásos humanista álszerénységet és valódi szerénytelenséget. Kitűnik belőle, hogy a két évvel korábbi, első megjelenést is Mymer gondozta. Már akkor úgy tervezte, hogy a kisebbik Boner fiúnak, Stanislausnak fogja ajánlani, de aztán másképp döntött. Sokan ugyanis figyelmeztették, hogy a fiú még túl fiatal az ilyesmihez (Stanislaus akkor hétéves volt). Így hát, jöllehet már készen is volt az ajánlólevél, úgy rendelkezett, hogy mégse nyomtassák ki, nehogy nevetségessé váljon. Ezért maradt üresen az első kiadásban a második levél mindkét lapja. Néhány nappal azután, hogy a munka napvilágot látott, Mymer már abból tanított az akadémián. A munka híre hamar elterjedt a tanárok és minden tudós ember között Lengyelországban. Nagy sikert aratott, az összes példány el is fogyott. Napról napra egyre többen keresték, de hiába, ezért meg kellett ígérnie az újabb kiadást. Ennek hallatára igen sokan elmondták a véleményüket, javasolataikat.

15 *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. Peter Gerard BIETENHOLZ, Toronto, 1985, I, 166–168; Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons: Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto–Buffalo–London, 2007, 16.

16 Franciscus MYMERUS, *Dictionarius trium linguarum: Latine, Teutonice et Polonice potiora vocabula continens nunc denuo pluribus in locis auctus in titulis per seriem alphabeti concinnatus tum peregrinantibus tum domi desidentibus et quibuslibet tribus loqui linguis cupientibus maxime necessarius et utilissimus*, Krakkó, 1528. Reprint kiadása: Krakkó, 1997.

Volt, aki a latin kifejezéseket lengyelül is szeretne volna látni, mások a nehezebben érthető szavak magyarázatát hiányolták, vagy több példára tartottak igényt; egyesek szerint a névszó-, mások szerint az igeragozásnál kellene a magánhangzók hosszúságát vagy rövidségét jelölni – se szeri, se száma nem volt a különféle kívánságoknak. Azt a nehéz feladatot azonban senki sem vállalta, hogy minden igénynek eleget tegyen, ehelyett azt hangoztatták: a legkevesebb fáradságába Mymernak kerülne az összes javasolt változtatást elvégezni. Sokáig tiltakozott ellene, nehogy úgy tűnjék, mintha más vetését ő akarná learatni. Végül azonban a nyomdász, Marcus Scharffenberg (egyébként Mymernagybátyja) és más jó barátai addig kérlelték, amíg meggyőzték: Honternak használna a legtöbbet, ha egyrészt kijavítja az első kiadás nyomdahibáit, másrészt teljesíti a tudós embereknek azokat a kívánságait, amelyek a kézikönyv még hasznosabbá tételét szolgálják. Nekifogott hát a munkának, vigyázva arra, hogy sem a szerző, sem saját tekintélyén ne essék csorba. Így, ha az első kiadást nem is, de ezt a másodikat már Stanislausnak ajánlhatja.¹⁷

A szövegből kitűnik, hogy a többi latin nyelvtanhoz képest az átdolgozás legfőbb újdonsága a lengyel kiegészítés. Saját hozzászólásaira Mymern a címlapon hívja fel a figyelmet: esedezik az olvasóhoz, hogy ha tudni szeretné, mi mindent adott hozzá az első változathoz, ne restellje legalább az ajánlólevelet elolvasni.¹⁸ Szokatlan, hogy ilyen módon céloz munkájának újszerűségére. E megjegyzésnek nemcsak tartalmából, de megfogalmazásából is bizonyos ironiára következtethetünk. Erre utal az adott kontextusban túlzónak tűnő „oro” kifejezés az inkább ideillő „rogo” vagy „peto” helyett. A „ne pigeat” és a „saltem” használata akár önironikus is lehet – mintha Mymern maga sem venné egészen komolyan saját munkáját.

2.

A Honter-grammatika használhatóságát és népszerűségét bizonyítja a sok későbbi kiadás. Az életmű legavatottabb kutatója, Gernot Nussbächer 2001-ben megjelent összefoglalója a krakkói redakciókat tekinti át.¹⁹ Más helyen felsorolja a brassói megjelenéseket is.²⁰ Nyilvántartásai 15 krakkói és 4 brassói teljes vagy töredékes, meglévő vagy okkal feltételezhető nyomtatványt tartalmaznak. A régebbi könyvészeti irodalomból nem veszi figyelembe azokat a tételeket, amelyekről az idők során kiderült, hogy bizonyosan tévedésnek minősíthetők vagy legalábbis erősen kétségesek. Mindazonáltal

17 *Grammatica...*, 1532, A1v–A2r. Tudomásom szerint az ajánlás szövegét először Adam Jocher közölte 1840-ben; azóta többen is idézték. Adam JOCHER, *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce, od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie, z pism Janockiego, Bentkowskiego, Ludwika Sobolewskiego, Ossolinskiego, Juszyńskiego, Jana Winc., i Jerz. Sam. Bandtkow, i. t. d.*, I, Wilno, 1840, 172–173.

18 „Si lector scyre desideras, quae huic secundae impressioni accessere, ne pigeat oro praeliminare saltem epistolam perlegere.”

19 Gernot NUSSBÄCHER, *Versuch einer Bibliographie der ausländischen Ausgaben der Werke der Kronstädter Humanisten Johannes Honterus* (Stand 25. April 2000) = *Honterus-émlékkönyv*, 150–190, itt: 153–156.

20 Uő, *Johannes Honterus: Sein Leben und Werk im Bild*, Nagyszeben, 1999, 22.

nem tartok feleslegesnek – már csak tudománytörténeti szempontból sem – egy olyan áttekintést, amelyik feltünteti valamennyi korábban felvetődött lehetőséget. (Lásd a függelék 1. táblázatát!)

A Nussbächer által fel nem vett redakciókról a szakirodalom legnagyobbbrészt meggyőzően bizonyítja, hogy valóban nem kell számolnunk velük.²¹ Egyetlen adatcsoporttal kapcsolatban azonban nem találkoztam olyan érvekkel, amelyek indokolnák a figyelmen kívül hagyását. Ez pedig – ha egy valaha mégis létezett kiadásra utalna – alighanem az egyik legfontosabb megjelenés lenne.

A régi lengyel bibliográfiák és irodalomtörténetek Estreicherig bezárólag megadják egy 1532-ben Vietornál megjelent kiadás címeírását, ami eltér az első ismert, Scharffenbergnél nyomtatott változattól. A legkorábbi hivatkozások a *Janociana* 1776-ban megjelent kötetére vonatkoznak. Ott az alábbi címeírás olvasható:

IOANNIS HONTERI CORONENSIS DE GRAMMATICA LIBRI DVO. Quorum prior est de octo partibus orationis, posterior de syntaxi, figuris, et ratione carminum. Adiecta est vocabulis expositio Polonica. IMPRESSI CRACOVIAE, PER HIERONYMUM VIETOREM. ANNO PARTUS VIRGINEI MDXXXII.

Ezt később többen idézik.²² A címeírásban az a legfeltűnőbb, hogy kiemeli a lengyel kiegészítéseket. Ez teljesen indokolt, hiszen az eredeti Honter-féle változathoz képest ez a legfontosabb különbség. Világosabb beszéd, mint Mymer fentebb említett, körmonfont célozgatása a címlapon az ajánlásban hírül adott újdonságra. A sajtó alá rendező Mymer bizonyosan jó kapcsolatban volt Vietorral is, hiszen a korábban említett háromnyelvű szótára is nála jelent meg. Ha a Honter-grammatika valóban annyira sikeres volt – amit a későbbi sok megjelenés is igazol –, egyáltalán nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy a nagy keresletre való tekintettel ugyanabban az évben két nyomda is kibocsássa. Ugyanez történt 1535-ben is: Ungler és Vietor egyaránt újranyomta. Vietornál később többször is megjelent a munka. Jól ismert, már csak magyar kritikatörténeti összefüggései okán is, Vietor érdeklődése a nemzeti nyelvek iránt. Az lenne érthetetlen, ha egy lengyel párhuzamokkal ellátott latin grammatika éppen nála nem jelent volna meg, amint elkészült. Egyébként Ising is tényként kezeli, hogy Vietor már

21 BORSA Gedeon, *Kísérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok sorrendjének megállapítására*, MKsz, 79(1963), 263–268. A latin grammatikáról: 266.

22 Jan Daniel Andrzej JANOCKI, Samuel Bogumil LINDE, *Ianociana, sive, Clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, 1, Varsó, 1776, 125; „De grammatica libri duo, quorum pars prior de octo partibus orationis, posterior de syntaxi. figuris et ratione carminum; adiecta est vocabulis expositio polonica. Cracov. apud Hieron. Vietor 1532.” Felix Jan BENTKOWSKI, *Historia Literatury Polskiej*, I, Varsó–Vilna, 1814, 204; „Johannis Honteri: De Grammatica Libri duo, quorum pars prior de octo partibus orationis, posterior de syntaxi, figuris et ratione carminum. Adiecta est vocabulis expositio polonica. Cracoviae per Hier. Vietorem. 1532.” Karol MECHERZYŃSKI, *Historia języka łacińskiego w Polsce*, Krakó, 1833, 79; JOCHER, *i. m.*, 74 (655c); „De grammatica libri duo. Quorum prior est de octo partibus orationis, posterior de syntaxi, figuris et ratione carminum. Adiecta est vocabulis expositio polonica. Impressi Cracoviae, per Hieronymum Vietorem. Anno partus Virginei MDXXXII.” Karol Józef Teofil ESTREICHER, *Bibliografia Polska*, XVIII, Krakó, 1901, 259.

1532-ben újranyomta Mymer átdolgozását,²³ így – Nussbächerrel ellentétben – nem 15, hanem 16 krakkói kiadásról beszél. Mindezek alapján nem zárnam ki az 1532. évi Vietor-féle kiadás lehetőségét, amelyről a 18. század végéről a fentebb idézett pontos címleírás is fennmaradt.

A további kiadások közül a következő fontos változat Honter átdolgozása. Az 1538. évi Vietor-féle krakkói edíció címlapján jelenik meg először a később sokszor megismételt kitétel: „most végre a szerző által alaposan átdolgozott, a legmegfelelőbb szabályokkal és példákkal minden eddig megjelentnél bővebben kiegészített [kiadás]”.²⁴ Ising számos példát idéz a grammatikai rész újdonságaiból, részletesen kifejti az átdolgozás körülményeire vonatkozó elképzeléseit.²⁵ A poétikai részben a korábbiakhoz képest lényeges eltérések nincsenek. A műfajelméletben az enarrativum alcsoportjainak meghatározásánál elmaradnak a példák, Theognis, Livius, Hesiodos munkái.²⁶

3.

A magyar kritikátörténet számára a legfontosabbak a brassói megjelenések. Egyetlen teljes példány ismert, az 1567. évi kiadásból.²⁷ Címlapján mindössze ennyi áll:

Compendii Grammatices libri duo.

I. H. C.

M.D. LXVII.

Felépítése és tartalma alapvetően megegyezik a korábbi változatokéval. Az első könyv, az alaktan a nyolc beszédrész, azaz a szófajok tudnivalóit ismerteti. A második könyv első része a mondattan. A névszók, majd az igék szintaxisa után következik egy-egy fejezet a különböző jelentéstartalmakhoz tartozó esetekről és a személytelen igék constructiójáról. Innentől 21 lap terjedelemben kerül sor a poétikai ismeretek kifejtésére.²⁸

A figurákról szóló fejezet a metaplasmusnak 14, a schemának 24, a tropusnak 29 fajtáját tárgyalja, a definíciókat példával szemlélítve. A költészethez kapcsolódó általános fogalmak és műfaji csoportok is előkerülnek, ezekre később még visszatérek.

23 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 51.

24 „Nunc demum diligenter ab auctore recogniti, supra omneis quae hactenus in publicum prodierunt, editiones, optimis regulis, exemplis locupletati.”

25 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 51–53. Ebből a redakcióból Szentpéterváron őriznek egy példányt, ehhez nem jutottam hozzá. A következő évben ugyancsak Krakkóban, de a Scharffenberg-nyomdában készült változattól nem ismert példány. Az ezt követő, 1541. évi Scharffenberg-kiadás viszont Krakkóban megvan, elektronikus formában elérhető; lásd a függelékét. Vö. Gernot NUSSBÄCHER, *Lateinische Grammatik: Ein vielgefragtes Honterusbuch = Beiträge zur Honterus-Forschung: 1966–1989*, Brassó–Heidelberg, 2003, 23–25, 23. Az első megjelenés: *Karpatenrundschau*, 6(17), Nr. 33(1113), 17. August 1973.

26 *Grammatica...*, 1541, K2v.

27 Az OSZK-ban mikrofilmen tanulmányozható. Lásd a függelék 1. táblázatát!

28 *Grammatica...*, 1567, K1r–M3v.

A verstani tudnivalók sorában sok egyéb mellett 22 verslábát is bemutat. (Részletesebben lásd a függelék 2. táblázatában.)

Legszembetűnőbb különbség a krakkói edíciókhoz képest, hogy elmaradnak a lengyel kiegészítések. Ez természetes, hiszen erre Brassóban semmi szükség nem volt. Az már kevésbé magától értetődő, hogy a százszok reformátora miért nem közölte azokat a német párhuzamokat, amelyek – amint a későbbiekben lesz róla szó – legfőbb mintájánál, Aventinusnál igen bőségesen találhatók. Honter Aventinus német magyarázatait latinra fordítva közölte. Ezt Ising is szóvá teszi, de az okát ő sem tudja.²⁹ Mászt nem tehetünk, mint hogy megállapítsuk: Honter szintiszta latin grammatikával kívánta a brassói diákokat eligazítani a nyelv rejtelmeiben. Ha még a németet sem vette át forrásaiból, a magyart igazán nem kérhetjük számon rajta.

A poétikai rész szövegében az előzményekhez képest kisebb változtatások figyelhetők meg. A schema fajtáinak tárgyalásánál a korábbi Dyalton vel Asyndeton csak Asyndeton néven szerepel.³⁰ Új elem a Lithotes, meghatározással és példával: „cum minus dicentes plus affirmamus, ut Nec munera sperno.” [Verg. Aen. VII. 161.]³¹ A verslábak akcideniciái közül kimarad a metrum.³² A verslábak kiegészülnek a következőkkel: Ionicus minor, Ionicus maior, Epitritus, Paeon.³³ További apró eltérésekről a későbbiekben még lesz említés.

Schwartz Erzsébet disszertációjában az 1549. évi krakkói kiadás alapján ismerteti a munka felépítését, főbb tartalmi sajátosságait. Észrevételei a brassói változatra is igazak. Érvényesíti a magyar kutató szempontjait: kiemeli azokat a területeket, ahol magyarországi viszonylatban Hontert elsőbbség illeti meg. Az anyag áttekinthető elrendezésével kapcsolatban írja: „Első pillanatban megállapíthatjuk, hogy ilyen táblázatos felállítást Honternál találunk legelőször.”³⁴ Molnár Gergellyel összevetve leszögezi, miben előzte meg a kolozsvári mestert: „Honter az első magyarországi grammatikus, ki syntaxis-szal is foglalkozik.”³⁵ A poétikai részről rövidebben szól. Hangsúlyozza jelentőségét: „Honter az első magyarországi grammatikus, aki nyelvtanához verstant is csatolt.”³⁶ A forrásokat illetően megállapítja: „Honter nyelvtana beosztásában Melanchthont követi.”³⁷ A számításba vehető minták között említi még Donatust és Priscianust is. A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiájában a grammatika forrásairól Schwartzra hivatkozva ez olvasható: „Elsősorban Melanchthon hatása mutatható ki, akinek beosztását Johannes Honter szorosán követte.”³⁸

29 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 45–46; Uő, *Die Herausbildung...*, i. m., 197.

30 *Grammatica...*, 1567, K3r.

31 Uo., K3v.

32 Uo., L1r.

33 Uo., L3v.

34 SCHWARTZ, i. m., 52.

35 Uo., 80.

36 Uo., 58.

37 Uo., 47.

38 RMNY 223.

Leginkább a nyelvtudomány történetére tartozik annak vizsgálata, hogy a szorosabb értelemben vett grammatika hogyan függ össze Melanchthon vonatkozó kézikönyveivel. A poétika forrásait illetően azonban Melanchthon vehető a legkevésbé figyelembe. A Praeceptor kapcsolódó munkái ugyanis alig néhány évvel Honter grammatikájának megjelenése előtt láttak napvilágot, és ezek igen kevéske poétikai ismeretet tartalmaztak. A későbbiekben aztán sokféleképpen kiegészítették az anyagot, de ezek a változatok az 1540-es, 50-es évektől terjedtek el és váltak a 16–17. század legtöbb-ször kiadott latin nyelvtanává.

Melanchthon alaktana először a szerző neve nélkül jelent meg (*Grammatica Latina*, Hagenau, 1525). A következő kiadás már a mondattant is tartalmazta (*Grammatica Latina Philippi Melanchthonis ab autore nuper aucta et recognita*, Hagenau, 1526).³⁹

Poétikai – vagy legalábbis verstani – tudnivalókról a nyelvtani összefoglalókon belül főképpen a prozodiában eshet szó. Grammatikájának első kiadásában azonban Melanchthon a diszciplína négy részét (ortográfia, prozódia, etimológia, szintaxis) előrebocsátva mindössze annyit említ, hogy a prozódia a hangsúlyokról tanít, és latinul accentusnak hívják.⁴⁰ A kompendiumban a továbbiakban nem tér vissza erre a témára; ez tette szükségessé, hogy a következő évben a szintaxishoz kapcsolódva részletesebben kidolgozza a prozódiai anyagot.⁴¹

Honter a Melanchthonénál részletesebb meghatározásokat követi. A verslábát illetően nála is megvan az egyszerűbb megfogalmazás, de közöl egy kimerítőbb definíciót is:

Melanchthon

Honter

Pes est aliquot syllabarum constitutio, ut amor.⁴²

Pes est syllabarum constitutio.⁴³

Pes est sublatio et positio duarum plurimumve syllabarum spatio comprehensa.⁴⁴

A scansio esetében csak a különbség figyelhető meg:

Melanchthon

Honter

Scansio est metiri versum, et enumerare pedes.⁴⁵

Scansio est legitima metri in singulos pedes distinctio ac dimensio.⁴⁶

39 *Corpus Reformatorum*, post Carol. Gottl. BRETSCHNEIDERUM edidit Henricus Ernestus BINDSEIL, XX, Braunschweig, 1854 (a továbbiakban: CR XX), 193–374.

40 „Prosodia, quae docet accentus, ut libere, libère. προσῳδία, latine accentus.” CR XX, 245.

41 A mondattan első megjelenésében (Hagenau, 1526): Prosodia: C8r–D5v. CR XX, 375–390.

42 *Uo.*, 385.

43 *Grammatica...*, 1532, I3r

44 *Uo.*, K1r.

45 CR XX, 389.

46 *Grammatica...*, 1532, I4v.

Erika Ising Melanchthon és Donatus mellett több forrást nevez meg. Megállapítja, hogy az alaktan Donatus *Ars Minor*ának szabad feldolgozása, bővítésekkel. Ezek közül sok Melanchthon grammatikájából származik, hol pontosan Melanchthont követve, hol némileg átalakítva. Honter a példák jelentős részét Jakob Heinrichmanntól (1497–1561) vette át. A kortárs humanista latin nyelvtanát első megjelenése (*Institutiones Grammaticae*, Hagenau, 1506) után szinte évenként újra meg újra kiadták. Német nyelvterületen egészen addig a latintanítás legfőbb kézikönyve volt, amíg Melachthon ki nem szorította.

Ising meglátása szerint Honter Melanchthonnál és Heinrichmann-nál is nagyobb mértékben követte Aventinust. Nyelvtanának első változatát (*Grammatica omnium brevissima et utilissima, mirabili ordine composita*, München, 1512) terjedelmesebb kidolgozása követte (*Rudimenta Grammaticae de octo partibus orationis constructione*, Augsburg, 1517). Legfeltűnőbb az áttekinthető, táblázatos elrendezés átvétele.⁴⁷ Aventinus számításba vétele a fentebb említett személyes kapcsolat miatt is kézenfekvő.

A poétikai rész, ahogyan azt Ising, majd az ő nyomán mások is megemlítik, Diomedesen alapul. A késő antik szerzőre Honter – vagy Mymerus? – maga is hivatkozik. Az első ismert kiadásban (Krakkó, 1532) a versláb akcideniciái közül az arsisra és a thesisre vonatkozóan a margóra nyomtatott megjegyzés a további részletekért Diomedeshez és Despauteriushoz utalja az olvasót.⁴⁸ A későbbi változatokból ez a marginália kimaradt.

A késő antik szerző terjedelmes grammatikai összefoglalójának⁴⁹ harmadik könyvében részletezte a poétikai ismereteket. Munkája századokon keresztül a vonatkozó ismeretek egyik legfőbb tárháza volt. Az egyes részletkérdések bemutatásához bőven szolgálhatott mintául. A költészet és a műfajelmélet fogalmainak meghatározásában Honter – mint oly sokan – Diomedest követi, a definíciókat helyenként kissé leegyszerűsítve. Érdekes véletlen, hogy az egyetlen teljes egészében fennmaradt brassói Honter-kiadás megjelenésének évében, 1567-ben látott napvilágot Kolozsváron Károlyi Péter poétikaként elhíresült prozódiai kézikönyve.⁵⁰ Az említett témákhoz kapcsolódó meghatározásai ugyancsak Diomedesre vezethetők vissza, amint arra már Bán Imre rámutatott, ismertetve Károlyi definícióit.⁵¹ (A függelék 3. táblázatában párhuzamosan közlöm Diomedes, Honter és Károlyi műfajelméleti meghatározásait.)

A további hivatkozott szerzőkről a Honter-szakirodalomban nem esik szó. Az idézett margináliában említett flamand humanista, Despauterius (Jan de Spauter, 1480–1520) munkássága a 16. század első évtizedeire esik. Verstana (*Ars versificatoria Ioannis*

47 ISING, *Die lateinische Grammatik...*, i. m., 43; UŐ, *Die Herausbildung...*, i. m., 193–196.

48 „De Arsi et thesi legitio Dio. li 2. et Desp. li 1. artis versificatoriae.” *De Grammatica...*, 1532, I3r. A második könyvre való hivatkozás tévedés vagy nyomdahiba, lásd a továbbiakat!

49 *Diomedis Artis Grammaticae libri III = Grammatici Latini, ex recensione Henrici KEILII*, Lipcse, 1857, 297–529.

50 KÁROLYI Péter, *Institutio de syllabarum et carminum ratione ex optimorum grammaticorum prolixioribus praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta*, Kolozsvár, 1567; RMNY 236.

51 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971, 11–12.

Despauterii Ninivitae, Strassburg, 1512) a kor legrészletezőbb kézikönyvei közé tartozik, sok kiadást ért meg.

Az első ismert Honter-kiadásban (Krakkó, 1532) a könyvecske legvégén ez áll: „Ha valaki a többi versforma szabályait pontosabban meg szeretné ismerni, forduljon a horatiusi ódákhöz. Mivel ugyanis a lírikusok versformáinak egyes fajtái minden esetben pontosan ugyanezekből a verzlábakból állnak, fölösleges szöszaporításnak tűnik minden példát itt előhozni. A komikus metrumokról pedig a rövidség nem engedi, hogy bármit is szóljunk.”⁵² Ugyanígy végződik a Honter-féle átdolgozás általam elért első (Krakkó, 1541) kiadása.⁵³

Itt tehát nem elméleti kézikönyvre, hanem egy primér alkotó költői műveire hivatkozik a szerző. Ez azért fontos, mert megjelenik az az antikvitásból eredő követelmény, amelynek figyelembevétele egy-egy diszciplína elsajátításának alapvető feltétele. A *ratio*–*auctoritas*–*consuetudo* hármasságában a *ratio* (vagy *analogia*) a szabályok elméleti megfogalmazását jelenti, az *auctoritas* a mértékadónak ítélt tekintélyek, elsősorban klasszikus költők, írók, akiket követni érdemes. A *consuetudo* a mindenkori szerző saját korának irodalmi gyakorlata. Honter kortárs auktorokat nem említi.

Az egyetlen ismert teljes brassói nyomtatványban (1567) a fentiek helyett ez áll: „A többi versforma szabályait Horatius ódáiból és Servius *Centimetrum*ából lehet megismerni.”⁵⁴

A késő antik grammatikus, Servius Maurus Honoratus könyvének kilenc fejezetében valóban pontosan 100 versformát ismertet, alapos példatár a kérdés tanulmányozásához. A 16. században is sokszor megjelent, gyakran Horatius költeményeivel és más grammatikusok, például éppen Heinrichmann műveivel együtt.⁵⁵

Hosszasan lehetne összehasonlítani a Honter-grammatikát a legkülönbözőbb nyelvtani és verstani kézikönyvekkel, hiszen az újabb összesítés szerint a 16. század végéig Európa-szerte közel 200 prozódiai szakmunka jelent meg nyomtatásban, önállóan vagy grammatikai összefoglalók részeként.⁵⁶ Ezekből bőven jutott a század első évtizedeire is. Mégsem volna különösebb értelme tucatjával végigböngészni a hasonló kompendiumokat, hiszen kisebb-nagyobb különbségekkel az antikvitásból eredő, év-

52 „Si quis rationem caeterorum exactius velit cognoscere, ex odis Horatianis petat. Nam cum singula genera carminum Lyricorum certis et iisdem pedibus perpetuo constant, superfluum videbatur omnia exempla sigillatim hic ponere. De metris vero comicis brevis ipsa non sinit nos quicquam dicere.” *Grammatica...*, 1532, K4r.

53 *Grammatica...*, 1541, L3v.

54 „Caeterorum carminum ratio ex Odis Horatii et Centimetro Servii cognosci potest.” *Grammatica...*, 1567, M3v.

55 Egy kiadás, ami akár Honternek is a kezébe kerülhetett: *Institutiones Grammaticae Iacobi HENRICHMANNI Sindelfingensis; Exhortatio eiusdem ad literarum studiosos ut barbariem eliminent & eloquentiae studeant: Ars condendorum carminum Henrici Bebelii Iustingensis Poete laureati: Syllabarum quantitates. Racematonnes & exquisitores observationes eiusdem cum additionibus multis: Centimetrum Mauri Servii Honorati grammatici*, Augsburg, 1521.

56 Leonhardt JÜRGEN, *Dimensio syllabarum: Studien zur lateinischen Prosodie- und Verslehre von der Spätantike bis zur frühen Renaissance, mit einem ausführlichen Quellenverzeichnis bis zum Jahr 1600*, Göttingen, 1989. A nyomtatott források jegyzéke: 236–283.

századokon keresztül ható, ismét és ismét újrarendszerezett metrikai és poétikai ismereteket dolgozzák fel. Lehetetlen eldönteni, ki kitől mit vett át, ki milyen minták alapján állította össze anyagát, melyek voltak egyéni meglátásai. A hagyomány áttekinthetetlen szövevényt alkot. Jellemző példa az Aventinus egyik kiadásának címlapján olvasható felsorolás: a szerző grammatikai összegzését „ex Varrone, Cicerone, Quintiliano, Diomede, Phoca, Aelio Donato, Servio, Prisciano, Terentiano, Martiano Capella” munkáiból, és az elméletírók mellett „más igen híres szerzők tanulmányozása alapján” (caeteris quoque clarissimis scriptoribus lectitandis observata) állította össze.⁵⁷

Így igazán eredetiségről nem beszélhetünk; mindazonáltal, ha az egyes szerzők logikusan felépített, áttekinthető, minden lényeges ismeretanyagot és szemléletes példákat tartalmazó összefoglalót szerkesztettek, nem vitathatjuk munkájuk önállóságát. Ha fáradozásuk eredményeként színvonalas, könnyen tanulható kézikönyv jött létre, ez mindenképpen értékelendő teljesítmény.

Latin nyelvtanát Honter a többi tankönyvével együtt 1539-től a brassói iskola számára adta ki, így a tanulók névsora alapján képet alkothatunk róla, kiknek kellett használniuk. Szentmártoni Szabó Gézának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet: 1549-ben Károlyi Gáspár is az intézményben tanult.⁵⁸ És mivel nyomtatásban többször is megjelent könyvről van szó, a brassói diákokon kívül sokaknak másoknak is a kezébe kerülhetett.

Ismereteink szerint Honter latin grammatikája a magyar művelődéstörténetben elsőként rendszerezi a poétikai tudnivalókat, az ismertetett tartalommal, 21 lap terjedelemben. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a 16. század közepén a történelmi Magyarország területén megjelent egy olyan munka, amelyik teljes mértékben megfelel az igényességgel szemben támasztható fenti követelményeknek. Ez fontos helyet biztosít számára a kritikátörténetben.

57 Ioannes AVENTINUS, *Rudimenta Grammaticae*, Augsburg, 1519.

58 Kapcsolódó irodalom: SZABÓ András, *Károlyi Gáspár a gönci prédikátor*, Bp., 1984, 195; B[OTTYÁN] J[ános], *Hol tanult Károlyi Gáspár?*, Református Egyház, 28(1976), dec. 1., 274; Friedrich SCHIEL, *Matrikel des Kronstädter Gymnasiums vom Jahre 1544–1810*, Programm des Evangelischen Gymnasiums zu Kronstadt, 1862/1863, 1–46.

						RMK II.	RMK III.	RMNY		
*	Krakkó	M. Scharffenberg			1530		281			
	Krakkó	M. Scharffenberg			1532		298		http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/	
*	Krakkó	H. Vietor			1532					
*	Krakkó	F. Ungler			1535		313			
*	Krakkó	H. Vietor			1535		313			
*			Brassó	Honter	1535	12				tévedés
	Krakkó	H. Vietor			1538		325		Szentpétervár	
*	Krakkó	M. Scharffenberg			1539		326			
*			Brassó	Honter	1539			33		
	Krakkó	vid. H. Scharffenberg			1541		334		http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/	
	Krakkó	H. Vietor			1543		347		Prága	
	Krakkó	vid. H. Scharffenberg			1548		378		http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/	
	Krakkó	off. H. Scharffenberg			1549		383		Bp., MTAK	
			Brassó	Honter	1548–49	42/d		71	Bp., OSZK, mikrofilm	töredék
	Krakkó				1551		397		Lvov	
	Krakkó	off. H. Scharffenberg			1554		421		Uppsala, Boroszló	
			Brassó	Wagner	1554–55			103A	Bp., OSZK, mikrofilm	töredék
	Krakkó	vid. H. Scharffenberg			1556		434		Szentpétervár	
	Krakkó	haer. M. Scharffenberg			1558		453		http://www.dbc.wroc.pl/dlibra/	
	Krakkó	M. Syebeneicher			1559		467		Uppsala	
*			Brassó		1560–61			103A		kétséges
	Krakkó	off. H. Scharffenberg			1562		495		Varsó	
			Brassó	typ. Honter	1567	103		223	Bp., OSZK, mikrofilm	
*			Brassó		1577	140				kétséges

1530 és 1577 között 24 meglévő és feltételezhető kiadás Krakkóban (17) és Brassóban (7)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2013. CXVII. évfolyam ¼ szám

2. táblázat

A Honter-grammatika 1567. évi brassói kiadásának vázlatos áttekintése

Compendii Grammatices libri duo.

I. H. C.

M.D. LXVII.

Compendii Grammatices liber primus

De octo partibus orationis

De Nomine

De Pronomine

De Verbo

De Participio

De Adverbio

De Coniunctione

De Praepositione

De Interiectione

Compendii Grammatices liber secundus

De constructione Nominum [21 pont]

De Verborum constructione [7 pont]

De casibus a tergo verbi positis [19 pont]

De impersonalium constructione [7 pont]

De Figuris Locutionis

Figura

Metaplasmus

Schema

Tropus

Barbarismus, Soloecismus. Utriusque species [10]

Akyrologia

Periosologia

Tautologia

Makrologia

Amphibologia

Pleonasmos

Ekleipsis

Tapeinosis

Kakemphaton

Kakosyntheton

Metaplasmi species [14]

Prothesis	Apokope	Synairesis
Epenthesis	Ektasis	Diairesis
Paragoge	Systole	Antithesis
Apharesis	Synaloiphe	Metathesis
Synkope	Ekthlipsis	

Schematum species [24]

Prolepsis	Paronomasia	Polysyndeton
Zeugma	Paromoion	Eirmos
Syllepsis	Homoiooteleuton	Hypallage
Hypozeugis	Homoioptoton	Hendiadion
Epizeuxis	Polyptoton	Epexegesis
Anadiplosis	Schesis onomaton	Litother
Anaphora	Klimax	Aposiopesis
Epanalepsis	Asyndeton	Anthypophora

De Tropis

Tropi species [29]

Metaphora	Emphasis	Ainigma
Katachresis	Hyperbaton	Paroimia
Metalepsis	Anastrophe	Sarkasmos
Metonymia	Thmesis	Aseismos
Synekdokhe	Parenthesis	Charientismos
Antonomasia	Synchysis	Homoiosis
Onomatopoeia	Hysterologia	Eikon
Epitheton	Allegoria	Parabole
Periphrasis	Eironeia	Paradeigma
Hyperbole	Antiphrasis	

De ratione Carminum

Poëtica, Poëma, Poësis

Rhythmus

Pes. Accidunt ei Ars, Thesis, Numerus syllabarum, Tempus, Resolutio et Figura.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények

2013. CXVII. évfolyam Ⅵ szám

Poëmatis genera

Activum vel imitativum

Tragicae, comicae, satyricae et mymicae

Enarrativum vel enunciativum

Angelicae, Didascalicae

Commune vel mixtum

Heroica et Lyrica.

Metrum. Accidunt Nomen, Compositio, Sectio sive Caesura, Depositio et Scansio.

Nomen

a suis inventoribus

a pede praedominante

a numero pedum

Compositio

Monocolon

Dicolon

Tricolon

Monocolon

Dicolon Distrophon

Dicolon Tetrastrophon

Tricolon Tetrastrophon

Sectio

Pentemimeres vel semiquinaria

Heptemimeres, id est semiseptenaria

Katatriton sive Trochaica

Depositio

Catalectica

Brachycatalectica

Hypercatalectica

Acatalectica

Scansio. Accidunt ei Synecphonesis, Collisio, Pedes, Quantitas syllabarum

Synecphonesis

Collisio

Synaloiphe

Ekthlipsis

Pedes [22]

Pyrrichius

Spondeus

Iambus

Trochaeus

Dactylus

Anapestus

Tribrachus

Molossus

Amphibrachus

Amphimacrus

Bacchius

Antibacchius

Proceleusmaticus

Dispondeus

Dijambus

Ditrocheus

Antispastus

Choriambus

Ionicus minor

Ionicus maior

Epitritus

Paeon

Quantitas syllabarum cognosci potest

Positio

Dyphthongus

Vocalis ante vocalem

Derivatio

Incrementum

Regulae

Exempla

Subscriptae formulae demonstrant, quibus pedibus singula genera carminum absolvantur.

Hexametrum Heroicum

Pentametrum Elegiacum

Iambicum Hyponactium

Choriambicum Asclepiadeum

Saphicum Hendecasyllabum

Alcaicum Trimetrum

Phaletium Hendecasyllabum

3. táblázat

Diomedes	Johann Honter	Károlyi Péter
Poematos sunt genera tria. Aut enim activum est vel imitativum, quod Graeci dramaticon vel mimeticon, aut enarrativum vel enuntiativum, quod Graeci exegeticon vel apangelticon dicunt, aut commune vel mixtum, quod Graeci koinon vel mikton appellant.	Poëmatis tria sunt genera.	Quomodo in genere Omnia Carmina dividuntur? Drammatika Alia sunt Exegetika Mixta
Dramaticon est vel activum in quo personae agunt solae, sine ullius poetae interlocutione, ut se habent tragicae et comicae fabulae; quo genera scripta est prima Bucolicon et ea cuius initium est 'quo te, Moeri, pedes?'	Activum vel imitativum, id est in quo cum personae agunt solae, sine ulla poëtae interlocutione, ut sunt Tragodiae et Comodiae. Eius genera sunt Tragicae, comicae, satyricae et mymycae.	Quid est Drammaticum? Est genus Carminis, in quo Poëta tacente persona introducta negotium omne absolvunt. Huc pertinent Tragodiae et Comoediae Euripidis, Sophoclis, Aristophanis, Plauti, Terentii.
Poematos dramatici vel activi genera sunt quattuor, apud Graecos tragica comica satyrica mimica, apud Romanos praetextata tabernaria Atellana planipes.		
Exegeticon est vel enarrativum in quo poeta ipse loquitur sine ullius personae interlocutione, ut se habent tres Georgici et prima pars quarti, item Lucreti carmina et cetera his similia.	Enarrativum vel enunciativum, in quo poëta ipse loquitur sine personae ullius interlocutione.	Quid est Exegeticum? Est genus Carminis, in quo Poëta sine personis interlocutionibus negotium absolvit. Talia sunt poemata Hesiodi, Theognidis, Lucretii, Ovidii et Vergilii in Georgicis.
Exegetici vel enarrativi species sunt tres, angeltice, historice, didascalice.	Cuius species sunt tres.	Quot sunt Species exegetici Carminis? Angelticae Tres Historicae Didascalicae

Diomedes	Johann Honter	Károlyi Péter
Angeltice est qua narrationes sententiae scribuntur, ut est Theognidis liber, item chriae.	Angelicae, qua sententiae scribuntur.	Quae sunt Angelticae? Quibus sententiae morales conscribuntur, ut sunt poemata Pythagorae, Phocylidis, Catonis.
Historice est qua narrationes et genealogiae componuntur, ut est Hesiodu gynaikon katalogos et similia.	Historiae qua narrationes et genealogiae componuntur.	Quae sunt Historicae? Quibus narrationes, genealogia, aliarumque rerum descriptiones absolvuntur, ut est Hesiodi Theogonia.
Didascalice est qua comprehenditur philosophia Empedoclis et Lucreti, item astrologia, ut phaenomena Aratu et Ciceronis, et Georgica Vergilii et his similia.	Didascalicae, qua comprehenditur Philosophia, Astrologia et his similia.	Quae sunt Didascalicae? In quibus Philosophica tractantur, aliarumve artium praecepta, ut sunt Arati Phaenomena, Hesiodi Opera et dies, Virgilii Georgica.
Koinon est vel commune in quo poeta ipse loquitur et personae loquentes introducuntur, ut est scripta Ilias et Odyssia tota Homeri et Aeneis Vergilii et cetera his similia.	Commune vel mixtum est, in quo poeta ipse loquitur et personae loquentes introducuntur.	Quid est Mixton? Est genus Carminis, in quo partim Poëta author operis, partim personae introductae loquuntur. Talia sunt poemata Homeri, Virgilii, Ovidii in Metamorphosi.
Koinou vel communis poematos species prima est heroica, ut est Iliados et Aenidos; secunda est lyrica, ut est Archilochi et Horatii.	Cuius species sunt Heroica et Lyrica.	

PENKE OLGA

Faludi Ferenc nyolcadik „téli éjszakája” francia forrásairól*

Kevés, 18. századi francia forrásszövegre támaszkodó magyar szépprózai művet ismerünk, amelyben olyan sok és konkrét részletre kiterjedő utalást találhatnánk a forrásokra vonatkozóan, mint Faludi Ferenc 1776-ban írt *Téli éjszakáinak* nyolcadik részében, amelyben vidéki magyar nemesemberek azzal mulatják az időt a hosszú, hideg és sötét téli éjszakákon, hogy Párizsról, a franciák erkölceiről, szokásairól, életmódjáról szóló történeteket mesélnek egymásnak.¹ Faludi művének ebben a részében szép számmal előfordulnak francia szavak és kifejezések, amelyek általában megkönnyítik a forrásszövegek azonosítását. Tanulmányunkban két, franciából fordított szöveg forrásáról írunk. Az első Faludi hosszan követi, az elejétől a végéig, néhány rész kimarad ugyan belőle, de sehol nincs félbeszakítva és fordítása meglehetősen pontos, míg a második jóval rövidebb, és a mű egészével is jobban összefonja. Természetesen egyiket sem tekinthetjük egyszerűen fordításnak, hiszen a mű egyik szereplője adja őket elő. Az első fordítás bemutatását megelőzően pontosítja az elbeszélő szerepét, aki a „frantzia” levélre az előző éjjel „akadt”, és beszélgetőtársai kérésére vállalkozik annak ismertetésére, mivel „az akkori időbéli szokása-járását Parisnak ohajt[ják] igen-is tudni”. A beszélgetéstől a fordítás jól elkülönül; a levél ismertetése a megszólítással kezdődik: „Barátom! már tiz esztendő lakosa vagyok a híres *Paris* városának...”, s a búcsú szavaival zárul: „Isten hozzád Barátom” (708, 724). Bár a szöveget már azonosították a francia eredetivel, pontosítani, illetve a korábbi feltételezéshez képest módosítani kívánjuk szerzőjét és a fordítás sajátosságait. Ugyanakkor bemutatjuk a másik szövegrész korábban nem ismert francia forrását, amelyet a Faludi művében franciául hagyott szavak alapján sikerült megtalálni. A hosszabb fordítás forrása Giovanni Paolo Marana *Lettre d'un Sicilien* című műve, amely először 1700-ban a *Saint-Evremoniana* című kötetben jelent meg, a másodiké François Gayot de Pitaval *Bibliothèque des gens de cour* című, 1723-ban megje-

* Elhangzott 2013. április 9-én az MTA Kistermében, amikor a szerző átvette a 2013. évi Faludi Ferenc Alkotói Díjat.

1 Kritikai kiadás: FALUDI Ferenc *Prózai művei*, s. a. r. Vörös Imre, URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 8/1–2). Tanulmány: I, 12–13; szövegkiadás: II, 708–734. Erre a kiadásra hivatkozunk a továbbiakban a szövegen belül, zárójelben közölt lapszámmal. Az idézetekben valamennyi kurzíválás az eredetit követi. – Autográf kézirat nincs, az első kiadás posztumusz: FALUDI Ferentz, *Téli éjszakák. Vagy is a' téli est időnek unalmát enyhítő beszédek*, Holta után darab írásaiból közre bocsátotta RÉVAI Miklós, Pozsony, Patzko Ágoston Ferentz, 1787. Egyéb kiadásait lásd Vörös Imre bevezetőjében: FALUDI, i. m. (1991), I, 13. Fontosabb még: *Téli éjszakák: Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*, vál., szerk., jegyz. SZÖRÉNYI László, Bp., Magvető, 1978 (elérhető az interneten is: <http://mek.oszk.hu/07500/07553/07553.htm>).

lent anekdotagyűjteményéből származó töredék. Eredményeinkhez mindkét esetben a forrás digitalizált változata vezetett el bennünket.

Tanulmányunk első részében arra a módszertani kérdésre keresünk választ: miként lehet felhasználni a napjainkban könnyebben hozzáférhető, megbízható minőségű elektronikus kiadású szövegeket a 18. századra vonatkozó, komparatistikai-filológiai kutatásokban, és milyen alapvető szempontokat szükséges és érdemes figyelembe venni. Ezt követően Faludi Ferenc nyolcadik „téli éjszakájának” forrásait, fordításának sajátosságait, témáinak újdonságát elemezzük, Szauder József és Vörös Imre kutatásaihoz kapcsolódva. Meg kívánjuk erősíteni a korábbi kutatásoknak azt a megállapítását, miszerint a magyar felvilágosodás korai időszakának fontos írása ez a mű, amely érdekesen kapcsolódik a 18. század hajnalán és első felében megjelent francia nyelvű írásokhoz.

A 18. századi magyar fordítások francia forrásairól

A korszak irodalmának elsődleges céljai között szerepel a legkülönbébb ismeretek, információk és tudományos eredmények közvetítése a nagyközönség számára, ami az olvasás megszerettetésével és a szórakoztatással párosul. A cél megvalósításában számos író, kiadó, szerkesztő vesz részt, a legkülönbébb kiadványokkal. Az európai irodalom egyik korabeli jellemzője a rövid műfajok térhódítása, amelyek a megnövekedett olvasóközönség új ízlését kívánják kielégíteni. Az olvasásszociológiai változások hátterében esztétikai fordulat, tematikai, ideológiai, formai változások találhatók. A francia kultúrában már a 17–18. század fordulóján lezajló „Régiek és Modernek” közötti vitában fontos helyet kapnak bizonyos rövid műfajok, amilyen az aforizma, a maxima, a mese, a levél. Az irodalom részét képezik a század során az újságcikkek, az enciklopédia-szócikkek; a terjedelmes, egybefüggő művek helyét lezáratlanságra utaló műfajok foglalják el, amilyen a dialógus, a „beszélgetés”, az „esszé”, a „kivonat”, de a hosszabb művek is legtöbbször önálló értéket és jelentést tartalmazó egységekre tagolódnak. A „diszkontinuitás” a szerzők filozófiáját tükrözi, s különleges vonzóerőt jelent az olvasók számára.² A folyóiratok, a vegyes gyűjteményes kötetek, az enciklopédiák századában az eredeti munkák mellett másolatok, fordítások, kivonatok, kiegészítések és töredékek sora születik és jut el különböző, nyílt vagy titkos utakon a fordítókhoz és az olvasókhoz.³ A 18. századi magyarországi könyvgyűjtemények jellegzetességei között már megfigyelhetők ezeknek a tendenciáknak a tükröződései: a „vegyes” kötetek és a

2 A témáról lásd *Brièveté et écriture* címmel a *La licorne* különszámát (Poitiers, 1990) és a *De la brièveté en littérature* c. kiadványt (Poitiers, 1993). Lásd még: Annie BECQ, *La querelle des Anciens et des Modernes et l'émergence de l'esthétique française moderne = Lumières et Modernité de Malebranche à Baudelaire*, Orléans, Paradigme, 1994, 13–33; Uő, *La réflexion sur la poétique en France au XVIIIe siècle = Histoire des poétiques*, eds. J. BESSIÈRE, E. KUSHNER, R. MORTIER, J. WEISGERBER, Paris, PUF, 1997, 219–237.

3 A folyóiratok kivételes szerepéről: Jonathan ISRAEL, *Lumières radicales (1650–1750)*, Amsterdam, Éditions Amsterdam, 2005, 187–193.

levél műfajába sorolt művek kivételesen nagy arányban fordulnak elő.⁴ A fenti változások a francia irodalmat ismerő magyar írók műveiben is jelen vannak, leggyakrabban éppen a fordításokban, amelyek nagy része kéziratban marad, és másolatokban vagy levelekben terjed. A nyomtatásban megjelent korabeli magyar vegyes kötetek közül legismertebb Bessenyei György *A Holmi* című, 1779-ben kiadott műve, melyben az eredeti írások mellett francia írók leveleinek, műveinek töredékei jutnak el fordításban az olvasókhoz.

A francia források feltárását megnehezíti, hogy a 17. században a „szerzőség” nem mindig fontos az alkotóknak, különösen a magasabb társadalmi osztályokban. Mme de Sévigné példája ismert, de Saint-Évremond is hasonlóan gondolkodik, aki Faludi műve francia forrásainak kérdése kapcsán kerül szóba. Gyakori az anonim kiadás, amely kivételesen megnehezíti a szerző azonosítását. Ez a helyzet csak a 18. század második felében változik meg, s több magyar író, így például Kazinczy Ferenc Rousseau példájára hivatkozik majd, aki ettől a gyakorlattól nemcsak eltér, de el is ítéli azt.⁵

A korabeli szövegközlési sajátosságok is sokszor elrejtik vagy bizonytalanná teszik a forrást. Jó példa erre a Mindenes Gyűjtemény. E folyóirat mintegy kétszáz oldalon át közöl fordításokat egy fél évszázaddal korábban megjelent francia folyóirat cikkeiből, számos francia nyelvű idézettel, műcímmel, pontos évszámmal, a szerző nevével (lévén könyvismertető folyóiratról szó). Mégis majd’ két évszázad és a véletlen kutatói szerencse kellett feltárásukhoz, talán azért, mert a fordítások valójában a folyóiratból később készült gyűjteményes kötetből („kivonatból”) származnak. Az azonosítást követően a szerkesztő, Pétzeli József által használt könyvet is sikerült megtalálni az Akadémiai Könyvtárban, amelyben kijelölte a lefordítandó cikkeket.⁶

Szintén figyelembe kell venni a források kutatása során, hogy ebben a században a francia nyelvű könyvek és folyóiratok száma jelentősen emelkedik, gyakran adják ki azokat Európa különböző városaiban (Amszterdamban, Hágában, Genfben, Bécsben stb.), miközben megnő a nagyobb nyilvánosság számára elérhető könyvtárak szerepe, és a magyar író-emberek is többet utaznak külföldön, mint korábban, ezért nehezebb követni azt, hogy milyen könyveket forgathattak vagy használhattak, amikor fordításaikat készítették. Faludi Ferenc forrásainak elemzésekor fontosak az említett tényezők, hiszen szerzőnk Rómában töltöt évet 1741 és 1746 között, és az sem elhanyagolható, hogy 1759 és 1773 között a jezsuiták pozsonyi könyvtárát igazgatja. A *Téli éjszakák* elemzett része is utal a korabeli olvasási szokásokra. Amikor a „Nyolcadik éjszaka” elbeszélője, Hollósi felajánlja barátainak, hogy egy „frantzia” levél alapján

4 Francia–magyar vonatkozásban mutatja be a kérdést a korabeli magyar könyvgyűjtemények elemzésén keresztül GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói 1770–1810*, Bp., Universitas, 2009, 215–223.

5 „A bestületes ember magáénak vallja azokat a’ könyveket, a’ mellyeket ki-ád; azt mondja Rousseau” idézi Kazinczy az *Orpheus* bevezetőjében (1790) Rousseau *Nouvelle Héloïse* c. regényének bevezetőjét: *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 10.

6 PENKE Olga, A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az *Esprit des Journalistes de Trévoux*, MKsz, 104(1988), 248–273. Lásd még Uő, *L’importance des « extraits » dans la diffusion des idées des Lumières françaises en Hongrie au XVIIIe siècle*, Dix-huitième siècle, 26(1994), 389–400.

bemutatja a párizsi szokásokat és erkölcsöket, barátai örömmel fogadják a „módiás” város „tsúfos” bemutatását, vagyis a divatos város kritikáját, mivel már sokat hallottak a témáról: „eleget hordják füleinkbe, a kik onnan érkeznek; és a hónapos hírek-is bőven tudósítanak” (708).

„*Keverék írárok*” – a vegyes vagy gyűjteményes kötetek sajátosságai

Faludi szövege következtetni enged a felhasznált kiadvány típusára: az elbeszélő Hollósi „keverék írárok” között, azaz vegyes gyűjteményben találja a levelet. A keletkezés éve az egyetlen évszám a szövegben: „1725-ben írta egyik jó akarója a másikának *Parisbul*” (708), amellyel a Párizs-képet a Régensség utáni évek idejére teszi. A lefordított eredeti szövegben említett évszám azonban jóval korábbi: 1692, amely XIV. Lajos uralkodásának utolsó időszakát idézi. Pedig Faludi fordítása „gondos, rendkívül finom fordítás”, ahogyan azt Szauder József megállapítja.⁷ Az évszám megváltoztatása szándékosnak tűnik, így viszont módosítanunk kell azt a megjegyzését, miszerint a forrás Párizs-képe a 18. század elejét mutatná be. A változtatásnak több oka lehet, véleményünk szerint főleg Faludi elbeszélési technikájával, szerkesztési elképzeléseivel, valamint a felhasznált különböző források kronológiai összehangolásával hozható kapcsolatba. A vendéglátó Hollósi barátait feltehetően olyan ismeretekkel akarja szórakoztatni, amelyek saját élményeikhez közel állnak. Konkrét történelmi eseményt nem említ a szöveg, s mivel a Napkirály uralkodása utolsó évtizedében Párizs jelentősége már felerősödött Versailles-jal szemben, a változtatás nem zavarja a történelmi hűséget. A fordításból kimarad az egyetlen szövegrész, amely az évszám megváltoztatása miatt elvesztette történelmi aktualitását: benne a levél írója a XIV. Lajos háborús politikájától sokat szenvedő franciáknak és egész Európának békét kíván, közvetlenül a búcsúzó formulát megelőzően (724). Talán annak is van jelentősége, hogy Montesquieu hasonló látásmódot követő *Perzsa levelek* című regénye az 1720-as évek elején jelent meg. A „nyolcadik éjszaka” utolsó részében található szövegrészhez felhasznált másik francia forrás, Gayot de Pitaval *Bibliothèque des gens de cour* című vegyes kötete is 1723-ban jelent meg, így a két forrás időben közelebb kerül. Érdemes volna megvizsgálni a két rész közé ékelte, földrajzi-statisztikai jellegű szöveg forrásait is, amelynek német szerzőit is megemlíti a beszélgetők, s amelyben Párizson kívül más európai városokra és a korabeli ismert világra kiterjedő demográfiai, várostörténeti, gazdasági stb. adatok találhatók, így talán jobban tudnánk értelmezni Faludi szándékát.⁸

7 SZAUDER József, *Faludi udvari embere*, Pécs, Dunántúli Pécsi Egyetemi Nyomda, 1941, 28.

8 Két német szerző nevét említi Hollósi a beszélgetésnek ebben a részében: „Heppelius” (a szövegvariánsban: „Happelius”) és „Danner János bécsi szerzetes” nevét. Utóbbi a kötet névmagyarázata szerint „Johann Baptist Danner osztrák teológus, egyházi író, XVII. v. XVIII. sz.” Előbbiről a kiadás ennyit közöl: „Faludi szerint egy Rómáról szóló munka szerzője.” (FALUDI, i. m. [1991], II, 727, 1122, 1127.) Talán Happelius Everhardus Guerneros, vagyis Eberhard Happel lehet (1647–1690), akinek *Kern-Chronica der merckwürdigsten Welt- und Wunder-Gehischte* c. történeti összeállítása Hamburgban jelent meg 1690-ben, kompilátorként népszerű kiadványok számára dolgozott, nevéhez több mű is fűződik.

A 17–18. századi írók filozófiai és műfaji okok miatt egyaránt kedvelik a gyűjteményes köteteket, amelyekben az összegyűjtött írások mozaikszerű, egymással kiegészíthető képet adnak, így az állandóan mozgásban levő, komplex, ellentmondásoktól sem mentes világot mutatják be. A kötetekben az egyes szövegek sorrendje is némileg véletlenszerű, ugyanakkor az írások sajátos jelentést is kapnak helyzetüknek megfelelően. Szerzők és kiadók is készítenek ilyen köteteket, a közölt szövegek előtt a szerző neve gyakran nem szerepel. A kiadványok általában különböző írók műveinek kompilációi, de lehetővé teszik egy szerző műveinek, szövegvariánsainak közlését is, az olvasónak szabadságot biztosítva az értelmezésben. Utóbbira Voltaire példáját említjük, akinek műveiből talán a legtöbb ilyen kiadás készült a korban, és aki szívesen adta a *mélange*, a *recueil* vagy a *lettre* címet ezeknek a köteteknek. A közelmúltban újra kiadott *Recueil de pièces fugitives en prose et en vers* című kötete történeti műveiből, leveleiből, ismert verseiből közöl részleteket, és a szerző nevére így utal: „par M. de V***”. A kiadói bevezetőben mentegetőzést találunk, mely szerint a közölt szövegek talán nem is pontosak, mégis remélhető, hogy a hozzáértő olvasó számára tanulságosak lesznek. Voltaire néhány, a cenzúra által keményen bírált művét adja itt közre, amelyek önállóan nem jelenhettek meg, csak szétszórta, főleg folyóiratokban láttak napvilágot a kötet 1739-es megjelenését megelőzően. A szövegek együttes megjelenése nagy visszhangot kapott.⁹ A magyar felvilágosodás korából Bessenyei György *Futó darabok* (1777) és *A Holmi* (1779) című művei mutatnak párhuzamos vonásokat, utóbbinak több, erősen eltérő változata maradt ránk.¹⁰

Faludi a *Téli éjtszakák* nyolcadik részének mindkét francia forrását vegyes gyűjteményes kötetből meríti. A hosszabban követett fordítás, a *Lettre d'un Sicilien* először a *Saint-Evremoniana* című gyűjteményes kötetben jelent meg, alcíme: *Recueil de diverses pièces curieuses. Avec des pensées judicieuses, de beaux traits d'histoire, & des remarques très utiles, de Monsieur de Saint-Evremont*. A kiadó bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy az itt leírtakat Saint-Évremond-tól hallották. A filozófus azonban egy levélben cáfolta, hogy a kötetben szereplő írások megszületésében bármilyen szerepe is lett volna.¹¹ A mű 1700-as kiadását követően többször megjelent a 18. és a 19. században, különböző kiadási helyekkel. A kötet vegyes műfajú, versek és prózai írások váltakozva szerepelnek benne. A cím az olvasónak egyaránt sugallhatja, hogy a megnevezett író műveit tartalmazza vagy hogy az ő stílusában, az ő szellemében fogant írások gyűjteménye. Saint-Évremond (1614–1703) ezekben az években jól ismert, nagyra becsült író, szabadgondolkodó és epikureus hírében állt, akinek a francia politikát bíráló írásai miatt Angliába kellett menekülnie. A római filozófusokról és a római nép erkölceiről készült

9 *Recueil de pièces fugitives en prose et en vers, par M. de V**** [Voltaire], eds. Oliviet FERRET, Myrtille MÉRICAM-BOURDET, Publication de l'Université de Saint-Étienne, 2012, 23. „Avis des éditeurs.”

10 A kritikai kiadás három szövegváltozatot ad közre: BESSENYEI György, *A Holmi*, s. a. r. BÍRÓ Ferenc, Bp., Akadémiai, 1983 (Bessenyei György Összes Művei). Ezt követően még egy változat előkerült: SZILÁGYI Ferenc, *Bessenyei megtalált Ósholmija*, ItK, 94(1990), 256–271.

11 François MOUREAU, *Le théâtre des voyages: une scénographie de l'Age classique*, Paris, PUPS, 2005. Saint-Évremond levelét idézi, amelyet a könyv megjelenését követően írt: 206.

műve Montesquieu-t is megihlette.¹² A 18. századi francia morálfilozófia előkészítőjének tekintik.

Ki volt Marana, és miért fontos a Lettre d'un Sicilien?

A *Lettre d'un Sicilien* valóban nem Saint-Évremond műve, szerzőjének Giovanni Paolo Maranát tartjuk, ezzel eltérve a Faludi forrásaira vonatkozó korábbi feltevésektől. A Faludi művének forrását először kutató György Lajos 1941-ben a mű kompozícióját egy hasonló című spanyol novelláskötetre vezette vissza, de három „éjszakának”, köztük a nyolcadikénak francia forrásait egyáltalán nem tárta fel.¹³ Szauder József ugyanabban az évben rábukkant a nyolcadik éjszaka egyik francia forrására Firenzében a *Saint-Evremoniana* című gyűjteményes kötetben. Tudatos kutatással jut eredményéhez: olasz szerzőre gyanakszik, de francia nyelvű műre. Montesquieu *Perzsa leveleit* megelőző, rokon ihletésű „utazási” levelet keres, amelyben Párizst egy másik országból érkező író bírálja. Paul Hazard *La crise de la conscience européenne* című művének értelmezése vezeti el a szöveghez, amelyet a monográfia alapján ír le. Azonosítja Faludi forrását a *Lettre d'un Sicilien* című művel, amelyet Hazard Giovanni Paolo Marana műveként nevez meg. Ezen a ponton azonban eltér tőle, s arra a megállapításra jut, hogy Maranának nincsen ilyen műve: „Mikor Firenzében a Biblioth. Nazion. Centr.-ban megtaláltam a »Lettre d'un Sicilien«-t (az 1710-i roueni *Saint-Evremoniana* kiadásában) bebizonyult, hogy a párizsi levél egy Charles Cottolendi nevű francia írónak műve és se Saint-Evremond-hoz, se G. P. Maranához nincs semmi köze”.¹⁴ Milyen bizonyíték alapján jut a Paul Hazard-étől eltérő eredményre? Az általa használt kötet nem közli sem a szerző, sem a szerkesztő nevét, de benne kézzel írva megtalálja Cottolendi nevét. Szauder rendkívüli alapossággal bizonyított állítását, amely tíz meggyőző szövegösszevetést tartalmaz Faludi fordításával, azóta senki nem vonta kétségbe. A kritikai kiadásnak ezt a részét gondozó Vörös Imre is rá hivatkozik.¹⁵ Charles Cottolendi (vagy Cotelendi) azonban a kötetnek mai tudásunk szerint a kiadója volt, a *Lettre d'un Sicilien* pedig megbízható könyvészeti adatok szerint egyértelműen Giovanni Paolo Marana írta.

Marana írását nagy kritikai apparátussal adták ki a 19. században, amikor a Párizs-leírások – köztük a korábbi művek is – igazán divatossá váltak, egy tíz részből álló gyűjtemény kilencedik részeként. Ez ma elektronikus formában olvasható több forrásközlésben, így a Bibliothèque Nationale megbízható szövegkiadásai között, amelynek alapján könnyen összevethetők a Szauder József által idézett francia szövegrészek a gyakorlatilag reprintként megjelenített művel, s megállapítható, hogy teljesen azonos írásról van

12 *Jugement sur Sénèque, Plutarque et Pétrone* (1664); *Réflexions sur les divers génies du peuple romain* (1663).

13 Antonio de ESLAVA *Noches de Inverno* (1609) c. keretes novellafüzérét említi a szerkezet és az első részek forrásaként, de az utolsó részeknél „ki nem derített” francia forrásokról beszél. GYÖRGY Lajos, *A magyar regény előzményei*, Bp., MTA, 1941, 261–262.

14 SZAUDER, *Faludi udvari embere*, i. m., 26–32.

15 FALUDI, i. m. (1991), I, 13. Lásd még: Vörös Imre, *Fejezetek XVIII. századi fordításirodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987, 100.

szó. A kiadás tudós szöveggondozója sok információt közöl, amelyeket érdemes Faludi fordítása kapcsán átgondolni.¹⁶ Már ő is feltételezi az azóta bebizonyított tényt, miszerint a *Lettre d'un Sicilien* Marana műve, amely először 1700-ban, a szerző neve nélkül, a *Saint-Evremoniana* című kötetben jelent meg. A *Levélnék* másik kiadása is van a 18. században, amelyben különállón jelenik meg, anonim kiadásban; a művet jelenleg az ő neve alatt tünteti fel a Bibliothèque Nationale katalógusa, így hivatkoznak rá a tudományos kutatásokban. Utóbbiak utalnak a szerzővel kapcsolatos bizonytalanságokra, és Cotelendi szerepét, félreértésekre alkalmat adó bevezetőjének cáfolatát is tartalmazzák.¹⁷

Bár Marana alakját még mindig némi bizonytalanság veszi körül, egyéb művei, stílusa és életrajza egyértelműen bizonyítják, hogy ő a „párizsi levél” szerzője.

Giovanni Paolo Marana (1642?–1693) genovai nemes, történetíró, egyes életrajzírói szerint kalandor. Mindenesetre városában öt év börtönbüntetést szenved egy összeesküvésben való részvétel miatt. Szabadulása után elmenekül, és Franciaországban él XIV. Lajos udvarában 1682 és 1689 között, ahol történeti műveket ír, többek között a „nagy” királyról. Olasz menekültként tartózkodik a francia udvarban, XIV. Lajos kegydíján,¹⁸ amely azonban a király hadi manőverei következtében megszűnik (erről a *Lettre* Faludi által lefordított szövegrészlete is árulkodik, amennyiben elfogadjuk, hogy a levél írója részben saját portréját, élményeit festi meg¹⁹). A történetírás mellett az episztola művelője, szellemes, filozofáló író, Saint-Évremond-hoz hasonlóan Senecát kedveli; műveit börtönevei alatt fordítja. Leghíresebb írása az 1684-ben Párizsban megjelent, ugyancsak levelekből álló *L'Espion du Grand Seigneur dans les Cours des princes chrétiens* (Cotelendinek e mű 1715-ös megjelentetésében is volt szerepe). A Faludi által lefordított *Lettre d'un Sicilien à un de ses amis* című mű a 17. század második felétől kezdve jellemző módon, idegen szemmel mutatja be Párizst. Marana ráadásul saját tapasztalatait írhatta le. Feltehetően már azért sem tulajdonítják neki az anonim művet, mivel a Párizsban udvari kegydíjat élvező szerző a városról és lakóiról erősen gunyoros hangvétellel fogalmaz, emellett a Saint-Évremond névéhez asszociált kiadás is szerepet játszhatott. Műveinek kézírata nem ismert; az eredetileg olasz nyelvű írások francia fordítását támogatójának, a diplomata François Pidou de Saint Olonnak tulajdonítják. A *L'Espion turc* mellett a *Lettre d'un Sicilien* is Montesquieu *Perzsa leveleinek* gondolati forrásai

16 Giovanni-Paolo MARANA, *Lettre d'un Sicilien à un de ses amis*, introd. et notes par l'abbé Valentin DUFOUR, Paris, A. Quantin, 1883 (Collection des anciennes descriptions de Paris, 9). A feldolgozott könyv jelzete: Bibliothèque Nationale de France, 8-Z Le Senne–5108, elektronikus változat: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k108795j/f27.image> (2007.12.19).

17 Elektronikus kiadásai közül a cím változatainak közlése, a téves szerzői megnevezés, valamint Cotelendi nevének a címlapon kézírással való feltüntetése miatt érdekes megemlíteni az 1701-es amszterdami kiadást. A kötet címe: <http://openlibrary.org/books/OL19370298M>. *Saint-Evremoniana ou Recueil [i.e. Recueil] de diverses pièces curieuses. Avec des pensées judicieuses, de beaux traits d'histoire, & des remarques très utiles, de Monsieur de Saint-Evremond*. A szöveg címe: *Traduction d'une lettre italienne écrite par un Sicilien à un de ses amis: Contenant une critique agréable de Paris*.

18 A Napkirály Genovával kapcsolatos politikája indokolja az önkéntes száműzetés helyének választását. Vö. Olivia AYMÉ, *La fortune littéraire de l'Espion du Grand Seigneur et ses relations secrètes de G. P. Marana*, http://www.septet-tractologie.com/wp-content/uploads/2013/01/15_articleAyme.pdf.

19 „Az udvar megbecsült szép pensioval; de a had el kapta.” (710.)

között értékelik, amely jelentősen hozzájárult Marana műveinek utóéletéhez.²⁰ Ezek az információk jól mutatják, hogy nem egy ismeretlen szerző munkáját fordítja Faludi, hanem a kortársak érdeklődését elnyert íróét.

Párizs város „kormos” tükre

„Ki tehet róla: a tükör azt mutattya, a mi előtte vagyon...” – mondja Hollósi, amikor a francia nyelven olvasott levél ismertetését befejezi. Mit is mutat a tükör? Csodálattal vegyes kritikát: Párizs az új Babilon – számtalan „gyönyörűségét” nehéz megismerni (708). Őszinte ámulatba ejtik a kertek, „mellyeknek talán mássa nintsen *Európában*” (709). Ettől eltekintve minden leírásba kritika, gúny vegyül. Már a Tuilériák kertjének dicsérete sem mentes teljesen az iróniától: szépsége és kulturális szerepe mellett, amelyek közül az újságok árusítását is megemlíti, megjegyzi, hogy kizárólag a nemeseknek van joga ide belépni, és hogy a nők itt mutatják be pompás ruháikat. A város életét mozgalmasnak és érdekesnek írja le, de a kellemetlenségeket hangsúlyozza: többször visszatér az utcai árusok, a kofák kiabálására, a lovak, kocsik elviselhetetlen zajára, a lakajok szemtelenségére, a vakok, kéregetők sokaságára, a harangok fülsiketítő zúgására. Bírálatai tartalmazzák a mai kutatások szerint az olasz szerzők által írt Párizs-bemutatók korabeli sajátosságait, amennyiben saját hagyományait, a megszokott klímát és életmódot hiányolják, és bírálataikban a drágaságot, a zajt, a képmutatást emelik ki.²¹ A parkok mellett a Szajna szerepét hangsúlyozza a város életében: vizét árusítják, hídjai boltokkal vannak zsúfolva. Az életmód leírását hasonló kettősség jellemzi: bemutatja a pompát, a ceremóniákat, a divatos és drága ételeket és italokat (füge, narancs, citrom, csokoládé, tea, kávé). Különösen a kávé fogyasztását tartja nevetségesnek, amelyet még „szomorúság” ellen is hatékonyan tartanak (724). „Módiról” beszél a kenyérről írva, a nevezetes francia borokat sem dicséri, a jóhiszemű fogyasztó becsapásáról szól, a borok felvizezéséről. Kritikával illeti az ügyvédi tevékenységet, a könyvtárak az írók hiábavaló vitáinak bírálatára ihletik, a piacokról írva a tolvajok működését részletezi. Az orvosok tudatlanságát hangsúlyozza, akik itt épp úgy „ölik az embereket, mint másutt” (719). A papokról kíméletesen fogalmaz, de a hívők áhítatosságát képmutatásnak tartja. A katonákban a pompa kedvelését figurázza ki: „A Frantzia katona még a halálnak kaszája alá-is vigan indul” (720). Többször visszatér a „Dámák” szokásaira. Általánosításában is befeketi a franciákat, akiket udvariasnak, de képmutatónak, állhatatlannak és pompakedvelőnek ítél (708–724).

20 Például a Párizs-leírások vagy a szélsőségesen változó szokások, divatok esetében: MOUREAU, *i. m.*, 207–212 (pl. 99. levél). A kritikai kiadás csak a *L’Espion turc* című mű hatását dokumentálja a 15, 18, 22, 27, 33, 36, 49, 55. és 109. levelek esetében. Lásd MONTESQUIEU *Œuvres complètes*, I, *Lettres persanes*, eds. Jean EHRARD, Catherine VOLPILHAC-AUGER, Oxford, Voltaire Foundation, 2004. HOPP Lajos is Marana *L’Espion turc* c. művének műfaji rokonságát említi Mikes *Törökországi leveleivel* (Zolnai Bélára hivatkozva): A Törökországi levelek és a Perzsa levelek, ItK, 71(1967), 66.

21 Annick PARDAILHE-GALABRUN, *Les déplacements des Parisiens dans la ville aux XVIIe et XVIIIe siècles: Un essai de problématique*, Histoire, économie, société, 1983/1, 207, 226, 244.

A levél ismertetését Hollósi így fejezi be: „És a többi – másszor mást, Isten hozzád Barátom” (724). A *Lettre d'un Sicilien* első kétharmadát folyamatosan követi, a végén azonban sok részt kihagy, összevon, és a tematikailag tagolt eredeti szöveg egyes részeit is átrendezi. Két hallgatója (Szilágyi és Báthori) elégedett, ő azonban fontosnak tartja, hogy kiegészítse ezt a személyes jellegű bemutatást általánosabb ismeretekkel. Más szerzők műveit felhasználva – itt utal a korábban említett két német szerzőre – felsorolja a főbb épületeket, beszél a francia intézmények és a gazdaság működéséről. A személyes és szubjektív Párizs-képet általánosabb földrajzi és „statisztikai” adatokkal árnyalja, amelyek lehetővé teszik, hogy hallgatói más európai és ázsiai országokkal és (fő)városokkal is megismerkedjenek, s megfelelőbben tudjanak véleményt formálni. Kiegészítéseinek sorát a párizsi nők divathóbortjáról szóló résszel fejezi be, a másik francia forrást lefordítva. Az utóbbi szöveget már csak egy rövid, hadtörténeti jellegű európai kitekintés követi, ezzel zárul a „Nyoltzadik éjszaka” és egyben az egész mű.

Hűség és eredetiség a fordításban

„A levél más úton járt, én-is máson” – mondja Hollósi (731). Kijelentésének megfelelően nem lehet szó az eredetinek „pontos, mondatról mondatra készült visszaadásáról”, ahogyan Szauder József megállapítja.²² Az elbeszélő változtatásokról beszél, amelyek részben a stílust érintik: az eredeti „sebes lobbanó-elmével” van írva, a témák sorrendje sem mindig elfogadható számára, és még azt is hozzáteszi, hogy érdekesebb lett volna „egynehány aprólékokat” kihagyni és helyettük másról írni (724). Ennek megfelelően bizonyos részek el is maradnak, azonban a fordításba nem told be idegen vagy akár saját szöveget, kiegészítései a levél folytatásaként olvashatók.

Azoknál a szövegrészeknél ad pontos fordítást, ahol a levél írója saját életéről és Párizs város lakóinak szokásairól, életmódjáról, gazdagságáról és szegénységéről, étkezéséről, vagyis mindennapi életéről van szó, vagy ahol a város hangulatát idézi fel az eredeti mű. Láthatóan érdekesnek tartja, hogyan lát az „idegen” szem, milyen véleményt alkot egyik nemzet a másikról. Két példát idézünk a szövegkövető, érzékenyen megfogalmazott fordításra, ahol ugyanakkor a fordító elsősorban az érthető, szép stílus követelményét tartja szem előtt, ezért a hosszú francia mondatok néhány mellékmondatát elhagyja, illetve rövidebbre tördeli azokat. Az első Párizs hangulatát idézi; érdekessége, hogy az eredeti szöveg mondatainak sorrendjét felcseréli a fordító (mivel abban a második mondat előtt egy közbeékelés megszakítja a leírást), a fordítás így a vonzóan mozgalmas város fülsüketítő zaját folyamatosan erősíti fel:²³

Nem különben hatalmas száma vagyon itten a tornyoknak, és benne a harangoknak; ezeknek egybe zengése úgy lármáz a levegő égben, és úgy meg járja az embernek fejét,

²² SZAUDER, i. m., 28.

²³ „Les cris de Paris” – a reneszánsztól kezdve Párizs egyik toposzának, jellegzetességének tartják. Vö. MARANA, i. m., 12–13.

hogyan nem bir magával. Tudd hozzá: azoknak rikoltásit, a kik az uttzákat járják, és ki sajtyát, ki tejét, ki gyümölsét, ki fővényét, ki söpreit, ki halát, ki vizét, ki rongyát teli torokkal kiáltya-ki, és árúllyá. Ez az előb'iekkal egyetemben oly alkalmatlanná teszi a helységet, hogy az anya szült siketek, ha eszekkel fel tudnák venni, nem ohajtanák könnyen a hallomást. (711.)

A másik példában is rövidebb mondatokra tagolja a szöveget, miközben egy szó betoldásával („szerelmes”) és a szöveg végén található felsorolással egyénire formálja, amely így a franciákban az állhatatlanság és a divatozás bírálata mellett a haza szeretetét hiányolja:

A nyughatatlanság ötödik *elementoma* a Frantziának: e-nélkül nem lehet. Fölöttéb' gyönyörködik az uyságokban, és nagy heveskedve megkivánnya. Leg kedvesebb barátyját is hamar megunnya, és arra törekedik; hogy meg vállyon tőle; azon időben hozzá szokik a hideghez és meleghez; hol így, hol amúgy öltözik, mind színére, mind *módiára* nézve. Még szerelmes hazájokat is hamar meg útállyák; azért ki *Asiába*, ki *Affricába* elbújdosik; a Spanyolokhoz ritkábban, Olasz Országba gyakortább, és más idegen földre is tsak azért, hogy uy-világot, uy szokást lássanak, uy eget szijanak. (714–715.)²⁴

Lerövidíti az öltözködési furcsaságokról és a szerelemről írtakat, de a legfeltűnőbb kihagyásokkal a francia nők erkölcsseit bíráló részeknél találkozunk, ahol a házasságtöréseket, a gyermekek elhanyagolását rója fel nekik az eredeti írás. A franciák, főleg a nők csapodárságát a szerelemben, hűtlenségét a házasságban Montesquieu *Perzsa levelei* is több esetben bírálják.²⁵ Hollósi szerepével, egyéniségével azonban ellenkezőnek ezek a kemény bírálatok, a *Lettre*-ben feltűnően gyakran visszatérő téma sokkal jelentéktlenebb a fordításban. Az elbeszélő fel is hívja az eltérésre a figyelmet: „szántszándékkal nem emlétem; nem fér pennámhoz” (714).

Marana műve játékosan indul, lezárása erősen szatirikus, míg a fordításban a kritika kevésbé hangsúlyos. A *Lettre* a divat mániáját bírálva zárul; Faludi ezt a gondolatot nagyon érzékenyen fordítja, de árnyaltabban mutatja a jót és a rosszat.²⁶ Nem is ezt a

24 Uo., 24. Teljes terjedelmében idézzük a fordításnak megfelelő francia szöveget, melynek alapján képet alkothatunk a hűség és eredetiség kettősségétől: „La légereté est le cinquième élément des François, ils sont amateurs des nouveautés, et ils font tout ce qu'ils peuvent pour ne pas conserver long-tems un ami. Ils s'accommodent en même temps du froid et du chaud : ils inventent tous les jours des modes nouvelles pour s'habiller; et s'ennuyant toujours de vivre dans leur País, on les voit aller tantôt en Asie, et tantôt en Afrique, peu en Espagne, plusieurs en Italie et en une infinité de País différents, seulement pour changer de lieu et pour se divertir.”

25 Például az 55. levélben Marana levelére emlékeztető, szinte szövegszerű egyezéseket találhatunk.

26 MARANA, *i. m.*, 64. „C'est la mode qui est le véritable démon qui tourmente toujours cette nation.” A fordító a mondatot kiegészíti, miközben összevonja és lerövidíti a *Lettre* több bekezdését: „Tudniillik a *módi* az a kerengő ördög, mely a Frantziákat meg szállotta, és gyötri: a *módi* szabja a köntöst, igazgattya a szakács kanálát, vezérli az embernek külső maga viselését, köti, bontya a barátságot, és minden nap más tündér uyságra virraszt...” (720). A *tündér* szó jelentése 'szeszélyes, állhatatlan' – vö. FALUDI, *i. m.* (1991), II, 1169 (Szójegyzék).

gondolatot helyezi szövege végére, hanem a csokoládé, a kávé és a tea hóbertos kedvességét gúnyoló bekezdést, amely igazi csattanó lehetett Hollósi barátainak és a korabeli magyar olvasóknak (724).

Gayot de Pitaval műve és a szépségtapaszok divatja

Láttuk, hogyan igyekszik Faludi a francia eredetihez képest kímélni a nőket, inkább csak csipkelődik velük, ahogyan az egyik beszélgetőtárs megfogalmazza: „tsípössen tapogattya” őket. A nyolcadik éjszakában egyébként nem szerepel az egyetlen női beszélgetőtárs: Camilla (csak a harmadikban és a negyedikben), viszont jelen van Szilágyi, a férje, aki a csúfondáros élcélődést „mulatságosnak” tartja és jó „letzkének” felesége számára, mivel „maga viselésére nézve, eő benne-is vagyon valami *Frantzia* vér-szem”²⁷ (724). Megjegyzésére válaszol Hollósi: „juttassa az Ur eszembe, vége felé beszélgetésünknek; olyasrul fogom tudósítani, a melyet ritkasága miatt bé fogja hordani titkos Cancelláriájába” (724). Ezek a szavak, amelyek rögtön a *Lettre* fordítását követik, már a második francia fordításra utalnak. A tudatos gondolati kapcsolást és a gondos szerkezeti megformálást mutatja a fordítás bevezetése, amely – a földrajzi jellegű hosszabb leírásokat követően – visszatér a levélhez:

[...] a ki a levelet írta, nem sokat hibázott, benne-is, másott-is olvastam, magok sem tagadják a *Frantziák*; hogy udvariások, büszkék, kérkedők, nyughatatlanok változók, tekergek. A *Dámák* pompássak, fenn tartók, bátrak, tsintalanok; két féreg rágja a sziveket, a szerelem, és a módi tzifraság. Ebbe már annyira el bolondultak, hogy a *mouches* vagy fekete tafota-kis formáknak-is törvényt szabtak, és neveket adtak. Hallyuk azért mondom pedig, hogy *Szilágyi* Uram, a mint meg ígértem, uyságot vihessen haza *Camilla* Asszonynak. Eredetitől kezdem. (731.)

Idézetünk a francia hölgyek korabeli kozmetikai divatjáról, a szépségtapaszokról szóló fordítás bevezetése. Faludi sok szót meghagy francia eredetiből, így magát a „mouche” szót is, amely játékosan utal a bőr szépségét és fehérségét kiemelő fekete foltocskára, melynek magyar megfelelőjét nem tudja megadni. A francia „szakszavak” elvezetnek a forráshoz, François Gayot de Pitaval (1673–1743) anekdotagyűjteményéhez, amely 1723-ban jelent meg először, hat kötetben: *Bibliothèque des gens de cours, ou mélanges curieux de bons mots d’Henri IV, de Louis XIV, de plusieurs princes et seigneurs de la cour, et autres personnes illustres*.²⁸ A párizsi divat hóbertját kifigurázó bemutatás más korabeli gyűj-

27 A *vér-szem* jelentése ’merészség’ – vö. uo., 1171 (Szójegyzék). Talán érdemes itt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában* megadott korabeli jelentést pontosan idézni: „nem vált eredményen felbátorodva merésszé válik” (Bp., Akadémiai, 1976, III, 1123).

28 François GAYOT DE PITAVALE, *Bibliothèque des gens de cour ou mélange curieux de bons mots de Henri IV et de Louis XIV* című könyvének elektronikus változata az 1732-es kiadás alapján készült: <http://archive.org/stream/bibliothquedesg00pitagoog#page/n75/mode/1up>. A Faludi Ferenc fordításának megfelelő szöveg címe a marginálián: „Sur les mouches que mettent les Dames” (V, 60–61).

teményben is előfordulhatott, a fordítás mindenesetre meglehetősen szöveghű. A egyes kötet készítője, Pitaval párizsi jogtudós neve egy másik gyűjteményes kötetnek köszönhetően vált ismertté, amelyben híres bűnügyeket közölt. Ebből a válogatásból a század végén Friedrich Schiller készített német fordítást, magyarra a 19. század közepén fordítanak belőle, kései magyar visszhangja az 1966-ban megjelent *Magyar ponyva Pitaval*.²⁹

A mai kozmetikában még mindig továbbélő divat³⁰ XIII. Lajos uralkodása alatt kezdődött Párizsban, és éppen a rokokó idején hódított igazán, amikor valóságos nyelvet képezett, amely a „tsintalan Dámák” csábítási szokásainak felelt meg. Ezt a részt fordítja le Faludi Ferenc, igazi rokokó témát, rokokó bájjal. A szépségflastromok divatjának bemutatását Hollósi Camilla asszonynak szánja, akinek ízlését nehéz kielégíteni. Camilla maga is elbeszélő a korábbi részekben, amelyekben bátran védelmezi a női erényeket, és ellenkezik a nők tisztességét kitartóan bíráló Báthorival. Tulajdonképpen azért is nem vesz részt az ötödik résztől a beszélgetésekben, mert „belebetegszik” a bírálatokba. Az antikvitás ismert példáit, kivételes erkölcsű nők cselekedeteit idézi visszavágásnak szánt levelében, de ezzel vissza is vonul a társaságból (624–631, 651–652).

A lefordított szöveg történeti bevezetővel kezdődik: először az arc díszítésének indiai eredetét, majd római elterjedését ismerjük meg (ahol Augustus lánya, Julia alkalmazta), azután azt, hogyan terjedt országról országra és végül hogyan vált divattá Franciaországban az írás készültekor. Az „indiai tsillámló legyetस्कét” (így jelenik meg a „mouche” szó magyarul), amely az előkelőséget és a vonzóerőt kívánta erősíteni, a rómaiak után a divatot átvevő különböző európai országok „fekete tafotával” helyettesítették (730). Ezután olvashatjuk alkalmazásának módját és az arc különböző helyeire illesztett tapasztok nevét (minden esetben franciául és magyarul is), a sajátos elhelyezés jelentését, a rajtuk keresztül megfogalmazott nyelvi játékot, vagyis azt, hogy mit kívánt közölni ilyen módon a hölgy azokkal a férfiakkal, akik érdeklődtek iránta, vagy akiknek érdeklődését szerette volna felkelteni.

Marana fordítása során a pontosság, a játékoság, a könnyedség jellemzi a magyar szöveget. Itt nehezebb dolga van Faludinak. Mégis azt mondhatjuk, hogy egyes szaknak remekül megtalálja a megfelelőjét, és élvezetes, szórakoztató a megfogalmazása. Csak egyetlen példát említünk, a „l’effrontée” – azaz „szemtelen” névvel jelölt ékességet, amelynek az elhelyezéséről és jelentéséről ezt olvassuk fordításában: „ezt az orrokra tapasztyák, boszuságokat, nehezteleseket mutatták véle” (732). A francia szöveg a szépségflastrom alkalmazásának jóval több lehetőségét előadja, mint a magyar

29 Pitaval gyűjteménye *Causes célèbres et intéressantes, avec les jugements qui les ont décidées* címmel jelent meg 1734-től 20 kötetben, francia nyelvű kivonatok készültek belőle a század folyamán, Schiller fordítását 1792–1794-ben adták ki kilenc kötetben. A *Magyar ponyva Pitaval* c. kötet BÉKÉS István munkája, aki könyvében a magyar ponyvairodalomban 1787-től megjelent jogesetek tárát állította össze (Bp., Minerva, 1966).

30 A divat napjainkban reneszánszát éli, a párizsi kozmetikai szalonok a 17–18. században készült illusztrációkkal reklámozzák szolgáltatásaik között a szépségtapaszok elhelyezését és informálnak az általuk kifejezhető nyelvi jelentésről: <http://www.martytattoo.com/#/fr/mouche-et-grain-de-beaute>. (Manapság inkább tetoválják az eredetileg ragasztott foltocskákat.)

fordítás, amelyben az elbeszélő a játékos és hangulatos felsorolásának gyorsan véget vet: „Még sereggel volnának hátra, restelem ide hordani.” Ironikus bírálattal zárja a fordítást: „Ezekből-is ki tettzik: hogy *Paris* városa ebben a hivságban tovább ment az egész vad pogányságnál” (732).

A másodikként említett rövidebb, illetve az előbbi, terjedelme és tartalma szempontjából jelentősebb forrásszöveg tanulmányozásából két következtetést szeretnénk levonni. A Faludi Ferenc szépprózájában helyet kapott fordítások a korabeli francia kultúrában rendkívül járatos, a változatos kiadványokban jó érzékkel szemezgető alkotót mutatnak, aki a magyar nyelvet hajlékonyan, élvezetesen, mindenféle nehézkességtől mentesen alkalmazza a fordításban, ugyanakkor kivételesen figyelve olvasójára.³¹ Elbeszélője az első fordításokat a férfi barátoknak, míg a szépségflastromokról írt részt a nőknek szánja, az utóbbi szövegrész választása játékos és ironikus. Faludi mindkét francia fordításban kivételes könnyedséget mutat a nyelvhasználatban, a szavak használatában, mondatainak megformálásában. Vörös Imre tömören így értékeli jelentőségét: „A rokokó prózafordítások területén rendkívül fontos Faludi teljesítménye: az egyre nehezkesebbé váló dekoratív barokk stílus elutasításával, a mondatstruktúrák megújításával szépprózáinknak újabb lehetőségeit nyitja meg, s ez a tény hozzájárul az eredeti szöveg sajátosságait figyelembe vevő fordítások létrejöttéhez.”³²

Utolsó megjegyzésünk általánosságban a forrásokra vonatkozik. A 18. századi magyarországi könyvtárak és fordítások kutatásában a vegyes tartalmú, gyakran kiadásról kiadásra változó szövegű, sok esetben más szerző(k) által kiegészített, gyakran anonim források azonosítása kivételes nehézséget jelent. A szerzők rejtőzködése, a kompilációk korabeli irodalmi elfogadottsága, a bevezetők, jegyzetek, utószavak (gyakran csalóka) játéka, a személyes varázssuk miatt kedvelt műfajok divatja, amelyek között kivételesen fontos a levél, további buktatókat rejtenek. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy a feltételezhető források a korabeli folyóiratok, szótárak, vegyes gyűjtemények, a kevésbé ismert szerzők munkái és gyakran a rájuk vonatkozó nemzetközi szakirodalom is könnyebben elérhető a digitalizálásnak köszönhetően. A következtetések levonásakor azonban óvatosnak kell lennünk, és a filológiai pontosságot sem szabad feladnunk.

31 Egyetértünk SZAUDER József véleményével: „a 8. Éjtszaka már igazi fordítás, szinte műfordítás”. *I. m.*, 28.

32 *Fejezetek XVIII. századi francia–magyar fordítási irodalmunk történetéből*, Bp., Akadémiai, 1987, 189.

VÖLGYESI ORSOLYA

Kölcsey és a reformellenzék a törvényszékek elrendezéséről szóló operátum országgyűlési vitájában*

Kölcsey Ferenc 1833. október 30-án tért vissza szabadságáról Pozsonyba. Szatmár megye első követe távollétében is folyamatosan tájékozódott az országgyűlés eseményeiről, Deák Ferenc, Eötvös Mihály és Novák Antal rendszeresen beszámoltak neki levélben a tanácskozások alakulásáról.¹ Kölcsey nem sokkal az úrbéri törvénycikkek vitájának lezárása előtt kapcsolódott be ismét a diéta munkájába.² A visszatérését követő napon tartott országos ülésről, amelyen az úrbéri törvénycikk kapcsán adott második főrendi választ tüzték napirendre,³ így számolt be Kende Zsigmondnak:

31dikben ülésben is voltam. Ekkor végzék el az urbért negyed ízben. E' negyedik pertractatio' folytatában az ötödik cikkelybeli örökös megválthatás, az úri szék földes úr és jobbágy közt eltörlése, 's a' nyolczadik cikkely megmaradtak; de az urbéri pöreknek a' Consiliumra vitele minden küszdésünk ellen is megállítták. Még eddig mindég nagy többségünk volt a' Consilium ellen; 's a' legközelebbi kerületben is 30 volt a' szavazat; de 31diki országos ülésünkben részént ellenszavazatot adtak némelly megyék, részént meg nem jelenvén pártunkat gyengítették.⁴

Az ellenzék számára fontos reformjavaslatok (a kerületi, majd országos üléseken is elfogadott önkéntes örökválság, az úriszék korlátozása, valamint a jobbágyság személy-

* A dolgozat a K 77.470 sz. OTKA-pályázat támogatásával készült. A témáról lásd még korábbi, rövidebb összefoglalásomat: *Kölcsey és a törvényszékek elrendezéséről szóló jogügyi munkálat vitája az országgyűlésen, 1833–1834 = Milyen nemzetet, kinek és hogyan?: Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948*, szerk. DOBSZAY Tamás, ERDŐDY Gábor, MANHERCZ Orsolya, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2012, 269–279.

1 „Ezek a' mik eddig történtek, a' jövő vasárnapon ismét vagy én, vagy Ötvös vagy Novák fogunk tudósítani az addig történetekről.” Deák Ferenc Kölcsey Ferencnek (Pozsony, 1833. aug. 24.) = KÖLCSEY Ferenc, *Levelezés III. (1832–1833)*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Balassi, 2011 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái; a továbbiakban: KÖLCSEY, i. m. [Levelezés III]), 353.

2 Visszatéréséről lásd Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Regnikoláris Levéltár, Takáts Sándor hagyatéka (N 119.) 5900. Leopold Ferstl szerint részt vett az okt. 31-i országos ülésen, „wo der Empfang jedoch selbst von Seite der Opposition, sehr gemässigt ausfiel”.

3 A főrendek második választát lásd *Felső Ferenc ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi várossába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltette Magyar Ország' gyűlésének írásai*, I, Pozsony, Weber–Belnay–Landerer, 1832–1833 (a továbbiakban: *Iratok I*), 403–404.

4 Kölcsey Ferenc Kende Zsigmondnak (Pozsony, 1833. nov. 3.) = KÖLCSEY, i. m. (Levelezés III.), 393.

és vagyonbiztonságát garantáló cikkelyek) tehát ismét többséget kaptak, az úrbéri ügyek feljebbvitelével foglalkozó paragrafus azonban ekkor kisebbségben maradt. Az utóbbi kérdést szabályozó úrbéri VII. törvénycikk 4. §-ának vitájában maga Kölcsey is felszólalt az eredeti kerületi javaslat mellett, amely úgy rendelkezett, hogy az úrbéri szerződésekkel kapcsolatos perek esetében ezután az első fokú megyei törvényszéktől a Királyi Táblához lehessen fellebbezni.⁵ A szatmári követ úgy látta: még az eddigi – véleménye szerint – alkotmányellenes gyakorlat is azt bizonyítja, hogy „Politicus tekintetbe tehát az Úrbéri Perek soha sem vétettek, hanem a’ Törvény útján valók voltak”. Kölcsey határozottan azt az álláspontot képviselte, hogy mivel az úrbéri perek nem tekinthetők közigazgatási ügynek („polgári tárgynak”), így az sem tartható, hogy a fellebbezés ne a rendes bírói úton, hanem továbbra is egy kormányshoz, nevezetesen a Helytartótanácsához történjen:

[...] minekutánna 1790:12-dik Czikkelyben kimondotta a’ Kormány, hogy a’ törvényes Biróság’ ítéleteit sem önnön, sem más akármelly Politicum Dicasterium’ megvizsgálása alá venni nem fogja: miután kimondotta azt is, hogy a’ végrehajtó hatalmat csak a’ Törvény értelmében fogja gyakorolni, kérdi a’ szólló, lehet é az illy fontos tárgyat a’ végrehajtó hatalom’ körében hagyni?⁶

Az alsótábla negyedik üzenetének vitája alkalmával Kölcsey a november 6-i kerületi ülésen, illetve a november 9-i országos ülésen ismét felszólalt, mégpedig az örökös megváltás engedélyezése, valamint az úriszék hatáskörének korlátozása ügyében. A rendek az eredeti kerületi tervezetben a megyei törvényszéket jelölték meg első fokú bírósággént a földesúr és a jobbágy közötti perekben, az úriszék csak a jobbágyok egymás közötti, illetve az idegenek ellen folytatott pereiben maradt volna a továbbiakban illetékes. A javaslat – annak ellenére, hogy József nádor is komoly erőfeszítéseket tett megbuktatása érdekében – ekkor is többséget kapott:

Statusoknál 4d. nuncium egészen megállott. az örökös Contractusok mellett nagy többség, az úri szék vitatás alá jött, ’s kevés többséggel a’ Statusok circularis szerkezete megmaradt. (Nádor hívogatta a’ követeket tegnap es ma reggel az úri széket meg akarván buktatni.)

5 A kerületi tervezet vonatkozó részét lásd Iratok I, 305; a főrendek ellenérveit tartalmazó első és második üzenet megfelelő szakaszát lásd Iratok I, 344–345, 403–404. Ez utóbbiban a felsőtábla úgy látta, a Helytartótanács nem csak gyorsabban, de minden peren kívüli körülményt figyelembe véve orvosolhatja a felmerült problémákat. „A’ Királyi Helytartó Tanátsnak nem egyedül az adó beszédetése, valamint ezt a Tek. Rendek állítják, hanem az adóbéli tárgyra minden oldalról való fel ügyelés ál Tisztjébe, részint az 1723-dik esztendei 102-ik Törvény értelmében, részint az ezt követő állandó szokás rendjében; – s innét folyik önként az, hogy az Úrbéri vagyonnak biztossága, melyre nézve a’ fejedelmi leg főbb bé látás jussát a’ Tek. Karok az 5-dik Tczikkely 5-dik §-ban el esmérték, azon esetekben is tartozik az Helytartó Tanáts körébe, midőn az iránt peres kérdések támodván, bírói el intézést meg kívánnak.”

6 Kölcsey felszólalását lásd KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési dokumentumok (1832–1835)*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2011 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Országgyűlési írárok, 3), 218–221.

– jegyezte fel Kölcsy.⁷ A két tábla végül is négyszeri üzenetváltás után, 1833. november 19-én terjesztette fel az uralkodónak a nyolc törvénycikkből álló úrbéri törvényjavaslatot, amelyre azonban csak kilenc hónap múlva, 1834. augusztus 28-án érkezett meg az uralkodói válasz.⁸

Az uralkodói előterjesztésekben másodikként szereplő, öt részből álló jogügyi munkálatnak a törvényszékek elrendezésével foglalkozó első egységét az 1833. november 22-i kerületi ülésen kezdték el vitatni a rendek, s ezt egészen 1834. május 22-ig tárgyalták az alsótábla kerületi, majd országos ülésein, amit aztán a főrendek május 26. és szeptember 9. között tűztek napirendre. Az 1827:8. tc. által kiküldött országos bizottság eredetileg tizenöt törvénycikkből álló javaslata az országgyűlési viták során huszonhét cikkelyre bővült, mivel a rendek szerint a munkálatból több olyan fontos kérdés is kimaradt, amelyet feltétlenül ebben az operátumban kellett volna szabályozni.⁹ Már a munkálat megyei vitái során világossá vált, hogy a törvényhatóságok legfontosabb célkitűzése az igazság kiszolgáltatásának egyszerűsítése és meggyorsítása, továbbá a bírói fórumok illetékességének egyértelmű meghatározása volt.¹⁰

7 KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési naponkénti jegyzések*, s. a. r. PAJKOSSY Gábor, Bp., Universitas, 2002 (Kölcsy Ferenc Minden Munkái: Országgyűlési írárok, 2), 12. Pár nap múlva hasonlóképpen foglalta össze az úrbérrel kapcsolatos viták eredményeit Kende Zsigmondnak: „Mi az urbért sok vesződség után csak ugyan bevégeztük. A' Consiliumot el kelle fogadnunk (ennek történeteit ifjaim megírták); de egyebekben, mint a' gyümölcsszedés, az 5dik cikkely (örökös megváltás), a' 7dik (Úri szék eltörlése) 's a' 8dik diadalmasan megállottak. A' főtábla haragszik; a' Nádor nagyon keményen szollt a' Statusok ellen – de csak hogy meg van.” Kölcsy Ferenc Kende Zsigmondnak (Pozsony, 1833. nov. 14.) = KÖLCSEY, i. m. (Levelezés III), 396.

8 Lásd erről és következményeiről bővebben: PAJKOSSY Gábor, *Kölcsy követi lemondásának történetéhez*, Száz, 130(1996), 1191–1209.

9 Az országos bizottság javaslatában a következő törvénycikkek szerepeltek: Az úriszékekről, A királyi városok ítélőszékeiről, A vármegyék ítélőszékeiről, A kerületi táblákról, A királyi tábláról, A tárnokszékekről, A horvátországi bírói és bánális ítélőtábláról, A hétszemélyű tábláról, A szentszékekről, A jászok és kunok, a hajdú és szepesi városok ítélőszékeiről, A bírói parancsolatokról, Az ügyészekről, A törvényszünetekről, A bírói taxákról, A vásári bíróságról. A kerületi tervezet ehhez képest így bővült: I. A perlekedési viszálykodások barátságos elintézéséről és az e végre rendelendő békéltetőkről, II. Az úriszékekről, III. A királyi városok ítélőszékeiről, IV. Tengermellék kereskedési Fiume városa, kerülete és szabad rév partja ítélőszékeiről, V. Tengermellék kereskedési Bukkari városa, kerülete és szabad rév partja, nem különben a vinodolai kormánysszéki kerület ítélőszékeiről, VI. A vármegyei ítélőszékekről, VII. Turopolya mezeje nemeseinek ítélőszékeiről, VIII. Az egyházi adományosok törvényszékeiről, IX. A jászok és kunok, hajdú és szepesi 16 városok ítélőszékeiről, X. A tárnokszékekről, XI. Dalmát, horvát és Tótországok báni ítélőtáblájáról, XII. A királyi ítélőtábláról, XIII. A Hétszemélyes Tábláról, XIV. A szóbeli perek bíróságairól, XV. A vásári bíróságokról, XVI. A törvényhatóságok közt támadt határbeli s egyéb villongások bíróságairól, XVII. A királyi kamarának igazgatói széki úton gyakorlott bírósága eltörlötetik, XVIII. A szentszékekről, XIX. A két vallástételt követelő evangélikusok egyházi bíróságairól, XX. A görög nem egyesült hitűek egyházi bíróságairól, XXI. Az eddigi bíróságok által még el nem intézett perek a most megállapított ítélőszékekre tételnek által, XXII. A bírói parancsolatok eltörléséről, XXIII. Az ügyvédekről, XXIV. A szünnapokról, XXV. A bírói és egyéb taksákról. A felsoroltakhoz járultak még a katonai véghelyekről és a hűtlen tanácsosokról szóló cikkelyek. E tárgykörben a következő törvények születtek: 1836:18. tc. A vásári bíróságról. 1836:19. tc. Tengermellék-kereskedési Fiume városa kerülete és szabad révpartja ítélőszékeiről. 1836:20. tc. A szóbeli perek bíróságairól.

10 Bővebben: VÖLGYESI Orsolya, *Politikai-közeleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 141–148.

Kölcsey 1833. október 30-tól 1834. március 5-ig tartózkodott Pozsonyban, majd több mint két hónap múlva, május közepén érkezett vissza második szabadságáról. Így elsősorban a törvényszékek koordinációjának kerületi vitáin vett részt, majd az országos ülések utolsó szakaszába kapcsolódott be.¹¹ Távolléte alatt fordította le egy erre a célra megválasztott bizottság a kerületi üléseken megtárgyalt törvénycikkeket latinról magyarra. Kölcsey, aki már korábban tagja volt az úrbéri törvényjavaslat fordítását végző deputációnak, Deák Ferenc szerint komoly űrt hagyott maga után:

[...] a fordítás ugyan nem egészen tökéletes, de nehéz rajta igazítani, mert a jegyzők, kik tiszaiak, s azt hiszik, hogy csak ők tudnak jól magyarul, minden igazításért bosszszonkodnak, – Kölcsey nincs itt, nem is volt jelen a fordításon, pedig az ő philológiai jártassága a jegyzőkön sokat segített volna.¹²

Még az úriszék elrendezésével foglalkozó első törvénycikk tárgyalása előtt Csapó Dániel tolnai követ indítványa nyomán a kerületi ülés bizottságot küldött ki azzal a feladattal, hogy a békebírói intézmény meghonosítására dolgozzon ki egy részletes tervet.¹³ Csapó érvelése szerint

Hazánkban ezen intézet uj, szokatlan, vagy megütközéssel járó épen nem vala, és csak olly szertartást törvényesitene, mely több helyeken önként igen jó foganattal már fenn áll, ama mindenkit megnyugtató elv szerént pedig, hogy lépcsőnként annál biztosabban jő divatba a dolog.¹⁴

A tolnai követ lélekszámtól függően három kategóriába osztotta volna a helységeket, ezer fő alatt a békebírói intézmény csak egyeztető, békéltető feladatot látott volna el, az ezer főt meghaladó települések azonban már nem csak békebíróssággal, de saját törvényszékkel is rendelkeztek volna, s innen az úriszékhez kellett volna fellebbezni, tíz-

11 A vizsgált időszakban számos egyéb fontos kérdés is napirendre került, mint például a lengyelek ügye, a szólásszabadság kérdése és az előleges sérelmeket sürgető felirat, vagy a Ragályi Tamás kövété választásának körülményeivel foglalkozó vita, ezekkel azonban részben a területi korlátok, részben tematikus szempontok miatt jelen dolgozat nem foglalkozik.

12 Deák Ferenc Oszterhueber Józsefnek (Pozsony, 1834. márc. 25.) = *Deák Ferenc országgyűlési levelei 1833–1834*, s. a. r. SÁNDOR Pál, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997, 97.

13 Az indítvány először Somssich Miklóstól (Somogy) hangzott el némileg más formában 1833 májusában, az úrbéri 6. tc. tárgyalásakor, megvitatását akkor a jogügyi munkálatra halasztották. KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái: Országgyűlési íráskok, 1), 165–166, 406, 410; továbbá: DOBSZAY Tamás, *Az 1836-IX. tc. születése: Érvék és elképzelések a községi igazgatás rendezésének vitájában* = *Fejezetek a magyar művelődés történetéből*, szerk. ZÁVODSZKY Géza, Bp., ELTE TFK, 1992, 161–163.

14 Csapó felszólalását lásd KOSSUTH Lajos, *Országgyűlési Tudósítások*, II, 1833. augusztus 5.–1834. március 24., s. a. r. a Keleteurópai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1949 (Kossuth Lajos Összes Munkái, 2; a továbbiakban: KLÖM II), 412–414, a vitát *uo.*, 412–416. Kölcseynek a békebírói intézmény ügyében tett támogató felszólalását lásd KÖLCSEY *i. m.*, (2011), 229–230.

ezer fő felett pedig már közvetlenül a vármegyéhez lehetett volna az ügyeket feljebb vinni.¹⁵ Csapó és az őt támogató követek – köztük Kölcsey – tehát azzal érveltek, hogy csupán egy már meglévő, jól működő gyakorlatot szeretnének törvénybe iktatni és részletesen szabályozni, figyelembe véve a külföldi mintákat is.

Belé ereszkedtünk végre a törvénykezési munkába, és pedig, a mi nagyon természetes, mindenek előtt a Törvényes ítélő székek elrendelésébe. Itt mindenek előtt Pest, Somogy, Tolna és több megyék indítványt tevének, hogy minden pört a barátságos egyeztetésnek próbálása előzzön meg, s e végre mindenhol béke bírák rendeltessenek. Ezen tárgy fontosnak találattván, egy javallatnak ki munkálására választmány rendeltetett, melynek kötelessége leendő az egész dolgot minden oldalról meghányva, véleményt adni. A választmány most munkálodik; ítélő hatalmat ezen béke bírácoknak adni nem fog, hanem véleménye még eddig az: hogy a jobbágyság között a falunak előljárósága, Nemesek között a Szolga Biro minden pör előtt meg próbálja az egyeztetést, de ez még csak első elementuma a véleménynek, ha egyszer a munka elkészül, fogom véled közleni.

– írta Deák Ferenc sógorának, Oszterhueber Józsefnek.¹⁶

A törvényszékek elrendezésével foglalkozó operátum 1. és 2. cikkelyét, azaz az úriszék szabályozását és a városi bíróságok kérdését közel egy hónapig, 1833. december 20-ig tárgyalták a kerületi üléseken, Kölcsey ezekben az egyébként nagy vitákat kiváltó ügyekben azonban nem szólalt fel. Mivel az országos bizottság tervezete a praediális (egyházi) nemesek ítélőszékeivel nem foglalkozott, még a december 10-i kerületi ülésen Dubraviczky Simon pesti és Császár Sándor temesi követ javaslatára újabb bizottságot küldtek ki, amelynek feladata aztán a december 20-i kerületi ülésen kibővült a túrmezei szabad kerület ítélőszékére vonatkozó, szintén hiányzó törvényjavaslat megalkotásával.¹⁷

A középkori eredetű praediális nemesi székek a nemesi vármegyék területén helyezkedtek el, de minden tekintetben különálló, autonóm törvényhatóságot képeztek. Szervezeti keretei ugyanakkor az igazgatás és igazságszolgáltatás terén is egyértelmű párhuzamosságot mutattak a nemesi vármegye működésével. Ami az igazságszolgáltatást illeti: a legalsó fokon az egyházi nemesi székek szolgabírái és alispánjai ítélkeztek, innen lehetett fellebbezni a praediális sedriához, amely – hasonlóan a vármegyei törvényszékhez – első fokú bíróságként is működött büntető és polgári perekben.¹⁸ Innen azután a főispáni vagy oktáviális székhez lehetett vinni az ügyeket, kivéve a büntető

15 A kerületi tervezet szövegét lásd *Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi várossába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' gyűlésének írásai*, II, Pozsony, Weber–Belnay–Landerer, 1834 (a továbbiakban: Iratok II), 313–323.

16 Deák Ferenc Oszterhueber Józsefnek (Pozsony, 1833. dec. 5.) = DEÁK, i. m., 71.

17 A bizottság névsorát lásd KLÖM II, 470.

18 Ide tartoztak a nagyobb értékű birtokperek, csődperek, a vérfertőzéssel, házasságtöréssel kapcsolatos ügyek. Büntető és fenyegető perekben joghatóságuk azonban nem terjedt ki az országos nemesek közé is sorolt praediálisokra.

pereket, az 1791:43. tc. szerint ugyanis a törvényben meghatározott büntetési tételek esetében egyenesen a királyi ítélőtáblára lehetett fellebbezni.¹⁹

Az 1834. március 1-jei kerületi ülésen került napirendre a praedialisták ítélőszékének kérdése.²⁰ Az 1833. december 10-én kiküldött bizottság javaslata szerint az eddigi alispáni és szolgabírói, valamint a feljebbviteli, oktáviális törvényszéket el kellett volna törölni. Ezt pótolandó, valamennyi praedialis széken belül első bíróságul egy rendes törvényszék létrehozását javasolták, ahonnan a fellebbezés a Királyi Kúriára történt volna.²¹ A megoldás kétségtelenül egybevágott a vármegyei ítélőszék átalakításával foglalkozó törvénycikk javaslatával, amely megszüntette volna a vármegyékben a szolgabírói és alispáni ítélőszéket, valamint a kerületi táblákat, ugyanakkor a megyei sedria illetékességét nem terjesztette ki az egyházi nemesekre, szokásjogon alapuló igazgatási, törvénykezési autonómiájukat tehát immár törvényben is garantálni kívánták. Kocsi Horváth Sámuel Veszprém megyei követ felszólalásában károsnak tartotta a közös haza polgárainak egymástól történő elválasztását, ezért „az annyira szükséges egyesítés tekintetéből”²² azt javasolta: az egyházi nemesek is tartozzanak a megyei törvényszék joghatósága alá. A hozzászólók eleinte nem reagáltak a felvetésre, Kölcsey azonban csatlakozott a veszprémi indítványhoz, s arra hívta fel a figyelmet: a praedialisták ítélőszéke eddig nem törvényen, hanem csak szokáson alapuló gyakorlat volt, amelyet a törvényhozásnak meg kellene szüntetni. Nem véletlen – érvelt Kölcsey –, hogy az országos bizottság sem foglalkozott a kérdéssel, nem akartak ugyanis egy, a középkorban gyökerező jogszokást törvénnyel emelni.

Tapasztaltuk azonban hogy minden anomaliákat meg nem szüntethetünk, legalább ne szaporítsuk, tehát törvénybe tétel által ne erősítsük azon anomaliát, mellynek eddiglen törvényeinkben nincs nyoma.²³

Véleménye szerint az igazságszolgáltatás terén is meg kell szüntetni a különböző társadalmi csoportokat elválasztó ítélkezési gyakorlatot, s ha már a városok esetében egy külön fellebbezési fórumot, a tárnokszéket javasolták törvénybe iktatni a rendek,²⁴ legalább ezzel a tervszel nem lenne szabad további válaszfalakat felállítani:

Ki kell jelentenie szíve fájdalmát hogy a városi polgárokat magunkhoz szorosabban nem kapcsolhattuk, s kéntelenek valánk reájok nézve egy különös felső bíróságot felállítani.

19 LENGYEL Alfréd, *Az egyházi nemesi község önkormányzata és igazgatása a feudalizmus alkonyán = Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*, szerk. BÓNIS György, DEGRÉ Alajos, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971, 154–156.

20 A vitát lásd KLÖM II, 697–699; vö. még KÖLCSEY, i. m. (2002), 41.

21 A kerületi tervezet szövegét lásd Iratok II, 340.

22 KLÖM II, 697.

23 KÖLCSEY, i. m. (2011), 256.

24 A törvényszékek elrendezésével foglalkozó 10. törvénycikk megszüntette a királyi személyes jelenlét helytartójának és a hét bányavárosnak az ítélőszékeit, és a városok polgári pereinek feljebbvitelét a tárnokszékre irányította. Lásd Iratok II, 345.

Itt ismét egy újabb elkülönösítés tűnik elő; a haza polgárainak újabb elszagztatása. Vegyük ezt a RR figyelemre, s ne szaporítsák ok nélkül az oly szomorú hatású elválasztásokat, melyek a nemzeti testet nemzeti egyetemmé ösze nem engedik.²⁵

Az indítvány támogatói tehát ez esetben nemcsak a jogszolgáltatás létező gyakorlatának egyszerűsítése és egységesítése, hanem a rendi keretek lazítása s a nemzet „egységesülése” mellett is állást foglaltak.²⁶

Végül azonban a veszprémi indítvány 22:20 arányban kisebbségben maradt a kerületi ülésen. A rendek annak ellenére döntöttek így, hogy a kerületi tervezetnek a megyei törvényszékekkel foglalkozó 6. cikkelye egyértelműen a sedria hatáskörét akarta növelni.²⁷ Kölcsey az 1833. december 20-i kerületi ülésen fel is szólalt a megyei ítélőszék szabályozásának vitájában, s amellett érvelt, hogy a Királyi Tábla szűnjön meg elsőfokú bíróság lenni.²⁸ A kerületi ülésen ekkor úgy döntöttek – összhangban egyébként az országos bizottság javaslatával –, hogy eltörlik az 1729:35. tc. által felállított alispáni és szolgabírói ítélőszékeket vagy másképpen pedaneus bíróságokat, ezzel összefüggésben már másnap határoztak az 1723-ban felállított Kerületi Táblák megszüntetéséről is,²⁹ valamint arról, hogy az eddig a pedaneus bíróságokon, a Kerületi vagy Királyi Táblánál kezdődő perek ezentúl elsőfokon a megyei törvényszék illetékességébe fognak tartozni. Ugyancsak a december 21-i ülésen döntöttek arról (Liptó megye szavazatával), hogy a jövőben a felségsértési és hűtlenségi perek is a megyei törvényszéken kezdődjenek. Már ekkor felmerült az is, hogy a vármegyékben a politikai adminisztrációt és az igazságszolgáltatást (a politicumot és a juridicumot) válasszák el egymástól, s bár a sedria függetlenségének szükségességét többen is hangsúlyozták, a politicum és juridicum tényleges szétválasztása végül a vita későbbi szakaszában sem merült fel hangsúlyosan.³⁰ „E” szerént a’ törvényszéki Coordinatio

25 KÖLCSEY, i. m. (2011), 256. Az Országgyűlési Tudósításokhoz képest némileg eltérően jegyezte le az Orosz-féle Diéta-Közlő és a Jablanczy szerkesztette *Pártatlan* c. kéziratot tudósítás Kölcsey szavait: „...mily fájdalom már tsak az is, hogy a Városokhoz nem közeledtünk, és hogy a paraszt egészen más, mint f[öldes] Ura: hát most megint kivegyük egy néhány 1000 embert, ki aztán sem nemes sem paraszt hanem az Úr Jezus tudja mi fog lenni? Századokra alkotunk törvényt, ’s jövendőre is kell tekinteni, kéri tehát a Rk olvasszák össze a Megyékkel ezen praediális közsékeket” – rögzítette a satmári követ felszólalását Orosz József. (KÖLCSEY, i. m. [2011], 257.) Vö. még a Jablanczy-féle lejegyzéssel (uo., 257–258).

26 Kölcsey egy korábbi levelében hasonlóképpen értékelte a törvényszékek elrendezésével foglalkozó viták politikai jelentőségét: „A’ megyei törvényszék’ kiszélesített hatását a’ fő tábla ’s az udvar bizonyosan addig fogják ostromlani, míg semmivé lesz. A’ Városok a’ tárnokszéket megtartani kívánták; ’s ez által ismét egy választó falat tartottak meg a’ Nemesség és magok közt. Az én reményeim: alapját vetni jövendőben lehető nemzeti egyesülésnek, naponként jobban jobban enyésznek.” Kölcsey Kende Zsigmondnak (Pozsony, 1834. jan. 27.) = *Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal*, s. a. r. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1983, 130.

27 Eredetileg az országos bizottság munkálatának a 3. cikkelye foglalkozott a megyei törvényszékekkel.

28 KÖLCSEY, i. m. (2011), 237–238.

29 Ezen a ponton az országos bizottság azt javasolta, hogy a négy kerületi tábla helyett Pesten állítsanak fel egy tiszai és egy dunai ítélőtáblát.

30 A vitát lásd KLÖM II, 496–507.

hatalmasan ki lenne szabva; de mit mondanak majd a' felső forumok 's az oligarchia' emberei?" – jegyezte fel Kölcsey.³¹ Néhány nappal később Deák Ferenc sógorához írt levelében az ítélőszékek kapcsán hozott kerületi döntések politikai jelentőségét abban látta, hogy ezek által gyorsabb lesz az igazságszolgáltatás, kevesebb költséggel jár majd a pereskedés, a nemesek ügyeiben választott bírák fognak ítélni, s ez által éppen a vármegyék hatalma, tekintélye, befolyása fog növekedni, majd így folytatta:

[...] pedig ha szabadságunkat szeretjük, iparkodnunk kell a megyék belső erejének és fontosságának nevelésén, mert eddig is nem a Főrendek, nem az anyaszentegyház főpapjai, nem a királyi városok, hanem a megyék valának polgári szabadságunk leg hivebb őrei.³²

Mindezeket pedig annak ellenére írta, hogy eredeti utasítása a pedaneus bíróságok és a négy kerületi tábla megtartása mellett szólt. A megyei közigazgatás és az igazságszolgáltatás szétválasztásának kérdése egyébként a megyei törvényszék összetételének és szerkezetének meghatározáskor került ismét napirendre azzal összefüggésben, hogy ki töltsen be a sedria elnöki tisztét, illetve hogyan válasszák meg az ott helyet foglaló táblabírakat.³³ Deák, aki amellet szólalt fel, hogy a törvényszék elnöke ne a főispán, hanem az alispán legyen, így érvelt:

De egészen másképp áll a dolog az allispányokkal. Itt az erősebb elválasztás [által] nevezetesen szenvedne, a megyei hatóság, mellynek leginkább köszönjük szabadságunknak eddigi fennállását. Theoretice és máshol talán practice is igaz ugyan, hogy a iuridicum a politicumtól el legyen különözve; de ez Magyar Országban egészen másképp áll. Itt a végre hajtásnak azon része, melly leginkább a népre közvetlenül hat, a megyék által gyakoroltatik, s azért itt a törvénykezés egészen elkülönözött corporatio ne legyen.³⁴

A Pest megyei Dubraviczky Simon, aki Deákkal szemben elfogadhatónak tartotta a főispánok elnökletét, szintén úgy látta, hogy a törvénykezés és igazgatás összekapcsolódása a magyar alkotmányos berendezkedés sajátja. Ennek megvalósulását és biztosítékát pedig abban látta, ha a bírakat a közgyűlés választja, a sedria és a közgyűlés elnöki feladatait pedig ugyanaz a személy tölti be. Novák Antal békési követ amellet foglalt állást, hogy a főispán és az alispán helyett egy, az előkelőbb nemesek közül választott elnöke legyen a megyei ítélőszéknek, ugyanakkor hangsúlyozta:

Azért a megye egyeteméből folyon ki s vissza minden birói s egyéb tisztség, mi végre nem csak választásuk okvetetlen szükséges, hanem a közgyűlésnek rendesen a perek sorozata és a perek tabellái nyujtassanak be.³⁵

31 KÖLCSEY, *i. m.* (2002), 19.

32 Deák Ferenc Oszterhueber Józsefnek (Pozsony, 1833. dec. 26.) = DEÁK, *i. m.*, 76.

33 Iratok II, 336.

34 KLÖM II, 508.

35 Uo.

Kölcsey, bár ez ügyben nem szólalt fel, a regnikoláris bizottság vonatkozó fejezetére adott szatmári vélemény alapján egyértelmű, hogy a „polgári” és „törvényes” ügyek összekapcsolását, vagyis e tekintetben a megyei hatáskör és működés változatlan megőrzését támogatta volna.³⁶

Az 1834. február 3-i kerületi ülésen Pogány József Bereg megyei követ kezdeményezésére került napirendre a protestánsok egyházi törvényszékeinek kérdése. Pogány ugyanis azt javasolta, a szentszékek szerkezetének megállapítása után a rendek tárgyalják meg a protestáns egyházi bíróságok elrendezését is. Beöthy Ödön és a hozzá csatlakozó Palóczy László a protestánsok ügyét egész kiterjedésében, mintegy tizedik operátumként akarta tárgyalni, nem támogatta tehát, hogy ebből a konzisztóriumok kérdését kiragadják. A nagy többség azonban a protestáns egyházi bíróságok koordinálása mellett döntött, annak mikéntjéről Deák Ferenc tett javaslatot. A Zala megyei követ azt indítványozta, kérjék meg az uralkodótól az 1791-es zsinati aktákat, s a rendek majd csak annak beható vizsgálata után tegyék meg észrevételeiket a tárgyban. A kerületi ülés azonban végül úgy döntött, a javaslat kidolgozásával egy küldöttséget bízna meg, amelynek egyébként Kölcsey is tagja lett.³⁷

Az 1834. május 15-i országos ülésen A „két vallástételt követő evangélikusok” egyházi bíróságáról szóló 19. törvénycikk volt napirenden.³⁸ Somssich Pongrác személynök az 1791. évi 26. törvénycikkre hivatkozva azt kérte a rendektől, hogy álljanak el javaslatuktól. Több követ is – csatlakozva a személynökhöz – úgy vélte, az 1791:26. 11. § értelmében a konzisztóriumok felállításáról csak a protestánsok meghallgatása után lehetne dönteni.³⁹ Tolna megye első követe azonban úgy látta, a szentszékek koordinációja után igenis szükséges a protestánsok bíróságait is végre elrendezni:

miként férne meg az osztozó igazsággal, ha ezen részét Hazánk Lakosinak még ezen Organicus Diaeta után is a’ provisorium, és Patensek rendelkezései alatt tovább is meghagynánk?⁴⁰

36 Kölcsey e tárgyban készített saját kezű fogalmazványát lásd Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Jogtan. Országgyűlés. Ívrét 2. II. köteg. *Észrevételek az 1827:8 által kirendelt országos küldöttség törvényosztálybeli munkálódásaira* (a továbbiakban: MTAK Kt. *Észrevételek*).

37 KLÖM II, 624–628. A küldöttség névsorát lásd *uo.*, 644. Kölcseynek Deákot támogató felszólalását lásd KÖLCSEY, *i. m.* (2011), 242.

38 Szövegét lásd *Iratok II*, 364–368.

39 A törvénycikk szerint: „Mind a két hitvallású evangélikusok összes házassági ügyeiben a bíraskodás saját egyházi székeikre hagyassék; Ő szent felsége azonban, királyi tisztéhez képest meghallgatván magukat a mindkét hitvallású evangélikusokat, előlegesen alkalmas módról fog gondoskodni nemcsak arra nézve, hogy az egyházi székek a pörlekedő felek mindenoldalu biztossága érdekében kellőképpen szerveztessenek, hanem, hogy azok az elvek is, a melyek szerint az egyházi székek a maga idejében a házassági pereket elbírálandják, felügyelet és megerősítés céljából hozzá fölterjesztessenek.”

40 *Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Posony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének jegyzőkönyve*, VIII, Pozsony, Belnay–Landerer–Schmid–Weber, 1834 (a továbbiakban: Jkv. VIII), 128.

Hasonlóan érvelt Bernáth Zsigmond is, aki szerint „csak ott lehet valódi szabadság, a hol nyilvános Törvények vagynak, és azok szigoruan megtartatnak”.⁴¹ Ragályi Tamás azonban ezt az érvelést nem fogadta el; úgy látta, „egyformaságról” a katolikusok és protestánsok esetében nem lehet ebben a vonatkozásban sem beszélni, mert a katolikusok nagy számban vannak jelen az alsó- és felsőtáblán is, továbbá az egyházi méltóságok is részt vesznek az országgyűlésen, így „olgy nagy többségben vannak, hogy önnön dolgaikról önnön Hiteknek elvei szerint végezhetnek”.⁴² Kölcsey felszólalásában főleg Ragályival vitatkozott, felvetéseit nem találta megalapozottnak, mivel szerinte ugyanilyen összetételű országgyűlés hozta annak idején a linzi és a bécsi békét vagy az 1791:26. törvénycikket, továbbá a jelenlegi diéta volt az, amelyik hat hónapig küzdött a protestánsok jogaiért, úgy, hogy az első hónapokban döntően a katolikus követek szólaltak fel e tárgyban, s az első üzeneteket is a katolikus vallású kerületi jegyzők fogalmazták.⁴³

A katonai ítélőszékek elrendezésével kapcsolatban a torontáli Hertelendy Miksa tett indítványt az 1834. február 11-i kerületi ülésen, a rendek ekkor úgy döntöttek, hogy mivel az ügy már szerepel az 1833. március 30-án felterjesztett előleges sérelmek között, a kérdést itt nem tűzik napirendre.⁴⁴ Hertelendy javaslata eredetileg a Határőrvidékre („véghelyekre”) vonatkozott, Török Gábor Arad megyei követ azonban a magyar ezredek összességére akarta azt kiterjeszteni. Kölcsey, aki a Hertelendyt támogató kisebbséggel szavazott, fontosnak tartotta, hogy a nemzet kívánságait úgy terjesszék fel, hogy arra az uralkodótól érdemi választ is lehessen remélni. Mivel a kormány a proposíciókban szereplő tárgyak megvitatása előtt – úgy tűnik – nem akarja a sérelmeket napirendre tűzni, célszerűnek látszik, ahol lehet, a sérelmeket összekötni a királyi előterjesztésekben szereplő operátumokkal – vélte Kölcsey.⁴⁵ Ugyanezen az ülésen Borsiczky István kezdeményezte még, hogy a Királyi Egyetemnek is legyen bírósága, ám a többség Kölcseyvel együtt ezt nem támogatta.⁴⁶ Hertelendy indítványát aztán az április 7-i országos ülésen megismételte,⁴⁷ a kérdést a kerületi ülésre utalták, a május 11-i ülésen ki is küldték a törvénycikk megszövegezésével megbízott küldöttséget. Deák szerint

a Personalis bámulva és boszszankodva jelentette ki a többséget, mert az ritka eset, hogy a mi kerületekben az ő kedve szerint dől el, azt mi az Országos ülésben ki vivhassuk. A bíróságok ottani el rendeléséről, egy különös választmány fog javaslatot készíteni.⁴⁸

41 Uo., 130.

42 Uo., 124.

43 KÖLCSEY, i. m. (2011), 258–261.

44 A kérdés az előleges sérelmek 6. pontjaként szerepelt (Iratok I, 176–178).

45 KÖLCSEY, i. m. (2011), 243–244.

46 Uo., 244.

47 *Felséges Első Ferencz ausztriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Posony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének jegyzőkönyve*, VI, Pozsony, Belnay–Landerer–Schmid–Weber, 1834, 238–240; KOSSUTH Lajos, *Országgyűlési Tudósítások*, III, 1834. március 25.–november 29., s. a. r. a Keleteurópai Tudományos Intézet Történettudományi Intézetének munkaközössége, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1949 (Kossuth Lajos Összes Munkái, 3), 31–34.

48 Deák Ferenc Oszterhieber Józsefnek (Pozsony, 1834. ápr. 22.) = DEÁK, i. m., 105–106.

Deák, aki februárban még nem pártolta Hertelendy javaslatát, két hónappal később sógorához írt levelében már Kölcseyhez hasonlóan úgy látta, mivel a főrendek – az 1833. áprilisi és 1834. januári leirat szellemében – még az előleges sérelmekre adandó uralkodói választ sürgető feliratot sem engedték felterjeszteni,

a gondos előre látás meg kívánja, hogy minden sérelmet, ami valamelly rendszeres munkával össze függésben van, azzal össze kössük.⁴⁹

A törvényszékek elrendezésével foglalkozó viták során a rendek alkotmányos kérdéseket is érintettek, a február 13-i kerületi ülésen a bírói parancsolatok eltörlése kapcsán ugyanis a bírói függetlenség is szóba került. Az országos bizottság azt javasolta, a megújító és végrehajtó parancsolatokat kivéve minden egyéb, a divatban levő mentő záradékkal a felek folyamodására kiadni szokott bírói parancsolatok szűnjenek meg. Niczky János azonban kijelentette: a bírói parancsolatokat és a Kancellária által kiadottakat is kivétel nélkül el kell törölni. Deák elismerte, hogy a Kancellária ez irányú tevékenysége sok esetben sértette a bírói függetlenséget, s ezen az 1791:12. tc. rendelkezése sem igazán segített. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az 1791:67. tc. által kiküldött deputáció is meghagyta az uralkodó legfelsőbb felügyeleti jogából származó parancsolatokat, amelyek kiadását akkor a Kancelláriára bízták volna. Deák nem ellemezte ezek eltörlését, de fontosnak tartotta, hogy a törvénykezési előírásokat megsértő bírák ellen is védelmet kaphassanak a polgárok. Egyik lehetséges megoldásnak tartotta a Franciaországban is működő semmitőszék intézményének meghonosítását. Borsiczky István szerint a jus supremae inspectionis nem vehető el az uralkodótól, elfogadhatónak tartotta volna tehát a semmitőszék jogkörének megfelelő hatáskör Kancelláriára ruházását, Balogh János azonban ezt elutasította, mondván: „A Cancelláriát nem tekintim másnak, mint a Király privát dicasteriumának”.

Kölcsey a semmitőszék intézménye mellett érvelt, abból kiindulva, hogy az alkotmányos államokban a bírói függetlenség sarkalatos alapelv ugyan, de az igazságszolgáltatásnak elengedhetetlen velejárója kell legyen, hogy a polgárok a független bírák önkénye ellen is védve legyenek: „s ez az, mi a Status tudományban a Cabinets Justicz név alatt ösmeretes, mi nálunk pedig a Cancellaria parancsolatinak utjan gyakoroltatik”. Kölcsey szerint azonban a tapasztalat más nemzeteknél is azt mutatta, hogy a bírói függetlenség így nem állhatott fenn teljes egészében, az igazságszolgáltatásnak a kormánytól való függetlenségét tehát a semmitőszék intézményével próbálták garantálni Franciaországban vagy a rajnai tartományokban. Éppen ezért a szatmári követ a bírói parancsolatok általános eltörlésére szavazott. A többség viszont úgy döntött, hogy – némileg eltérve az országos bizottság javaslatától – a felek folyamodására kiadni szokott parancsolatokat, így az ítéletet megújító és végrehajtó parancsolatokat is, minden kivétel nélkül eltörlik, a Kancellária által kiadandókat viszont nem.⁵⁰

49 Uo.

50 KÖLCSEY, i. m. (2011), 244–248. A kerületi vitát lásd KLÖM II, 658–661. A szavazás eredményéről lásd még KÖLCSEY, i. m. (2002), 248.

Az 1834. február 28-i kerületi ülésen a Somogy megyei Somssich Miklós indítványozta, hogy az 1507:7. törvénycikk rendelkezése alapján a rendek a hitszegő tanácsosok bírójává az országgyűlést tegyék meg.⁵¹ Felszólalásában hangsúlyozta: nem egy új törvény meghozataláról, hanem egy már meglévő felelevenítéséről, újraértelmezéséről lenne szó. Úgy vélte, az 1825/27-es országgyűlés már kellőképpen előkészítette az ügyet, mikor is a rendek 1825 októberében az alkotmányellenes intézkedéseket javasoló tanácsadók és az azokat végrehajtó királyi biztosok ellen kérték a törvényben meghatározott intézkedéseket.⁵² S bár Somssich nem akart a felelősség kérdésébe ereszkedni, mondandóját a következőképpen zárta: „ahol resposabilitas nincs, ott a törvények végrehajtása nem bizonyos, a nemzet és fejedelem közt nem lehet tökéletes bizodalom.”⁵³ Borsiczky István, Trencsén követe az elv kimondását pártolta, ugyanakkor a Bars megyei Balogh János úgy vélte, amíg az országgyűlés szerkezete nincs átalakítva, a hűtlen tanácsosok ügyében – csakúgy, mint a felségsértési perekben – a megyei törvényszéknek kellene ítélnie. A máramarosi Asztalos Pál a büntető törvénykönyv tárgyalására halasztotta volna a kérdés megvitatását, míg Csapó Dániel a polgári törvénykönyv keretei között akarta azt megtárgyalni. Kölcsy azonban támogatta Somssich indítványát, úgy vélte, jelen pillanatban nem a büntetés meghatározásáról van szó, hanem egy fontos alkotmányos alapelv kimondásáról, amelynek itt, a bíróságok elrendezéséről szóló fejezetben van a helye.⁵⁴ S bár az indítvány napirendre tűzését ekkor elhalasztották, az 1834. május 16-i országos ülésen Somssich megismételte javaslatát, amely ekkor már többséget kapott.⁵⁵ Ez alkalommal Kölcsy ismét felszólalt, s arra hívta fel a figyelmet, hogy a tárgyalás alatt lévő operátumban nemcsak a törvényszékek elrendezéséről döntenek a rendek, hanem arról is, hogy melyik törvényszékre melyik per tartozik.⁵⁶ A május 24-i kerületi ülésen került sor a hűtlen tanácsosokról szóló tervezet benyújtására, amelyet a május 26-i országos ülésen a többség el is fogadott, annak ellenére, hogy a személynök úgy látta, a cikkely túlterjeszkedett a rendek végzésén, mert nem csak az országgyűlési bíraskodás elvét mondja ki, hanem a hitszegés eseteit is meghatározza.⁵⁷ A többség azonban megmaradt eredeti álláspontja mellett, vagyis támogatták a Somssich indítványa nyomán

51 A hivatkozott törvénycikk a következő címet viselte: Ha a királyi tanácsban valaki az ország dekrétumai ellen cselekednék, azt az ülnökök kötelesek az országgyűlésen följelenteni.

52 *Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez*, kiad. VASZÁRY Kolos, Győr, 1883, 44–64; *Felséges Első Ferentz austriai császár, Magyar, és Cseh ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1825-dik esztendőben, Szent-Mihály havának 11-dik napjára rendeltetett Magyar Ország gyűlésének jegyzőkönyve*, I, Pozsony, Belnay, 1825–1826, 118–120, 136–139.

53 Somssich felszólalását lásd KLÖM II, 693–694.

54 KÖLCSEY, i. m. (2011), 254–256.

55 A vitáról lásd Jkv. VIII, 146–158. Ezzel kapcsolatban lásd még Kölcsy és Eötvös Mihály 1834. jún. 10-i követjelentését (KÖLCSEY, i. m. [2011], 66–67).

56 Uo., 262–263.

57 *Felséges Első Ferencz austriai császár, Magyar és Cseh Ország koronás királyától Po'sony szabad királyi városába 1832-ik esztendőben, Karácson havának 16-ik napjára rendeltetett Magyar Ország' gyűlésének írásai*, III, Pozsony, Weber–Belnay–Landerer, 1835, 4–5, az 1834. május 26-i ülésről lásd Jkv. VIII, 224–229.

kidolgozott javaslatot.⁵⁸ A vitában a rendek úgy hivatkoztak egy régi törvényre, hogy tudták, az valójában nem volt része az eleven hagyománynak, s az évszázadok során nem bírt a neki tulajdonított politikai tartalommal sem. Ugyanakkor ez az érvelésmód használható stratégiának mutatkozott általában is a rendi keretek tágítása, lazítása és az új intézmények meghonosítása érdekében.⁵⁹

Kölcsey a törvényszékek elrendezésével foglalkozó tanácskozásokon főleg azon tárgyak kapcsán szólalt fel, amelyek eredetileg nem szerepeltek az országos bizottság által kidolgozott tervezetben. Nem kezdeményezőként lépett fel – utasítása ebben a munkálatban nem tartalmazott ilyen pontokat –, hanem valamelyik követő társa által megtett indítványhoz csatlakozott, pontosan megértve annak gyakran önmagán is túlmutató politikai jelentőségét. Mindez pedig különösen figyelemreméltó, hiszen az ítélőszékek koordinációja kapcsán a Kölcsey hathatós közreműködésével kialakított Szatmár megyei javaslatok még úgy fogalmaztak: a tárgy vizsgálatakor három tényezőt kell figyelembe venni: a nemzet alkotmányát és törvényeit, azt a tagadhatatlan igazságot, hogy a törvényekben és az igazságszolgáltatásban még sok hiányosság tapasztalható, továbbá azt, hogy ezeket orvosolni kell, ám a változtatásokat – tekintettel a nemzet jelenlegi helyzetére – csak bizonyos feltételek mellett lehet megvalósítani. Vagyis a javaslat nem kívánta alapvetően átalakítani az igazságszolgáltatás történeti struktúráját és a sok százados ítélkezési gyakorlatot, annak ellenére, hogy bizonyos változásokat a múltban és a jövőben is elengedhetetlennek tartott.

Most tehát vagy egy minden eddig fennállókat lerontó demokratiai principiumot kellene felhozni; vagy előre szükség abban egyezni meg: hogy a' törvény' 's a' törvényszolgáltatás' kötelező ereje a' néposztályozatokhoz képest bizonyos különbözést szenvedjen; 's itt és ott bizonyos valóságos vagy csak tetsző következetlenségek és fogyatkozások alá vettessék.⁶⁰

Hasonló gondolatot fogalmazott meg a Szatmár megyei választmány, amikor az úri-szék eddigi formájának megtartása mellett érvelt:

A' mi már magát a' dolgot illeti: nincsen nálunk egy egy fontosabb kérdés, a' törvényszékek' elrendeltetésénél. Törvénykönyvünk mutatja, melly sok ízben, 's melly különbözőképen változott az; a' szerént mint a' kor, 's a' nemzet' környülményei különbözének. E' megjegyzés nyilvánna teszi, hogy e' részben változtatások a' polgári alkotvány' megsértése nélkül történhetnek. De nem általában. Mert itt is, mint mindenütt a' fennálló privilegiumok, 's a' nép' különbféle osztályozatainak egymás eránti viszonya nagy befolyást gyakorolnak. Ez az oka, miért törvényszékeinket sem nagyobb egyszerűség,

58 A kérdésről részletes áttekintést ad SZABAD György, *A kormány parlamenti felelősségének kérdése = A magyar országgyűlés 1848/49-ben*, szerk. SZABAD György, Bp., Magyar Országgyűlés, [1998], 92–111.

59 Lásd erről DOBSZAY Tamás, „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”: A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban, *Századvég, Új folyam*, 47(2008), 118–122.

60 MTAK Kt Észrevételek 2.

sem több egyformaság alá szorítani nem lehet; szükséges lévén a' nemest, polgárt és parasztot, 's a' szabad kerületbelit nem csak privilegiumira, hanem terheire nézve is más más tekintetek alá osztályozni.⁶¹

Kölcsey véleménye azonban a Szatmár megyei operátumban foglaltakhoz képest az országgyűlési tárgyalások során alapvetően megváltozott, s az ítélőszékek koordinációja során immár éppen a különböző társadalmi csoportok közötti válaszfalak lebontását tekintette egyik legfontosabb célkitűzésének. A törvényszékek elrendezéséről szóló vitát tehát nem egyszerűen jogtechnikai kérdésnek tekintette, hanem a horizontálisan és vertikálisan is széttagolt nemzet egységesüléséhez vezető egyik lehetséges útnak – csakúgy, mint az ekkor formálódó reformellenzék számos tagja.

61 MTAK Kt. Észrevételek 4.

NAGY IMRE

A rejtekajtó

A *Bánk bán* első felvonásának egy vitatott helyéről**Bánk a rejtekajtó előtt*

A kérdéses szöveghely, amelyet most görcső alá veszünk, a *Bánk bán* első felvonásának két sora (489–490), valamint a hozzá csatlakozó szerzői instrukció. A főhős e két mondata akkor hangzik el, amikor a rejtekajtón, a szöveg szavaival: a „szugolyban lévő ajtócskán” (ott, ahol korábban, első fellépésekor is bejött – titokban – a színpadra) Bánk ismét belép a szcenikai térbe, és megpillantja együtt Ottót és Melindát, akik között ebben a pillanatban – a korabeli színházi gesztusrendszerben erőteljes effektusnak számító – testi érintkezés van. A hős belépését megelőző szerzői utasítás szerint Ottó „*sohajtvá, Melindának lecsüggő keze után hajol, 's azt hosszassan homlokához nyomja*”. Az elemzők által vitatott, különböző módon magyarázott, időben alig félpercnyi színpadi eseményt tartalmazó szöveghely értelmezése azért is fontos, mert az utána következő Melinda–Ottó dialógus (az első felvonás 12. jelenetének a 491. sorától az 524. sorig terjedő szakasza) megértésének kulcsát is magában rejt, s magyarázata az egész mű értelmezésére kihat. A két sor az instrukciókkal együtt a következő:

BÁNK

(az ajtócskán ismét visszajön)

Vad Indulat, m'ért kergetsz vissza ismét?

(meglátván őket, tenyerét szemeire csapja)

Oh véghetetlen szent Könyörületesség!

(erős muzsika; Bánk megijedve szédeleg ki, vissza az ajtón)¹

Ez a villanásnyi jelenet alapvetően két kérdést vet fel. 1) Miért jön Bánk vissza, hiszen korábban (a 8. jelenet végén²) már elindult a békétlenekhez? 2) A belépésekor látottakat

* A tanulmány az OTKA K 81.791. sz. pályázat munkálatai során készült.

1 Idézeteinket a dráma első kiadásából vesszük: *Bánk-Bán: Dráma 5. szakaszban*, szerzette KATONA JÓ'sef, Pest, Trattner János Tamás, 1821, 34.

2 A jelenetek számozásakor az editio princeps dramaturgiai tagolásához alkalmazkodtunk: itt a jelenetek nincsenek megszámozva (eltérően a Katona-drámakéziratok jelölési hagyományától), rövid vízszintes vonal választja el őket, így módon sorszámuk megállapítható. Az első kiadás a negyedik jelenet végén az Udvornik belépésével új jelenetet jelöl, ezt a kiadások általában nem tekintik új jelenetnek, így a kritikai kiadás sem, mi viszont az első kiadás alapján igen. Így módon az első felvonás szerintünk 16 jelenetből áll. A különböző kiadásokban a jelenetek számozása eltérő, ezért a legfontosabb esetekben a sorszámot is megadjuk.

követően pedig miért megy, pontosabban: *szédeleg* vissza, ahelyett, hogy, mint a dologban érdekelt férj, tisztázná a helyzetet?

Az első kérdésre legutóbb Bíró Ferenc adott igen meggyőzőnek tűnő magyarázatot. Petur korábban azt mondta Bánknak: „jöjj még ez’ éjjel – itt ha eloszlanak – / Házamhoz. A’ Jelszónk lészen, Melinda!” Vagyis Petur nemcsak a jelszót („Melinda”) és a találkozás helyét („Házamhoz”) mondta meg Bánknak, hanem az időpontot is megjelölte: „itt ha eloszlanak”. S ez utóbbira Bánk nem figyelt. „A felzaklatott és türelmetlen férfi tehát korán érkezett Petur házához” – állítja Bíró (ezért kellett visszajönnie), amit azzal is igazol, hogy a kiszédelgés utáni első megnyilatkozás Melinda mondata: „Ah, oszlanak!” Bíró arra is felhívta a figyelmet, hogy a szerző itt átírta a maglódi kézirat szövegét, ahol Petur hívó szavai még így hangzottak: „Jöjj még ez Éjjel, Egy után, ha tettzik / Meg látod. A’ mi jelszónk: Ádelájd”. A végleges változatban a szóismétlés előidézése („itt ha eloszlanak” – „Ah, oszlanak!”) valóban erősíti ezt a kronológiai magyarázatot.³ Három ellenérvet mégis megfogalmazhatunk ezzel kapcsolatosan. Az egyik inkább hangulati természetű: a túlzott hevesességében kapkodó, korán vagy túl későn érkező szereplő inkább vígjátékba lenne való (igaz, a szerző a véletlenül betoppanó, alkalmatlan pillanatban megjelenő, rossz időben, rossz helyen felbukkanó szereplők jeleneteivel már-már átlépi – többször is! – ezt a műfaji határt), a tragikus főhős esetében itt, ezen a helyen mégis nehezen képzelhető el efféle szerzői intenció. A másik ellenérv erősebb, mert Bíró magyarázatához hasonlóan szintén kronológiai jellegű: Petur két jelenettel korábban (a 6. végén) eltávozott, mint Bánk, hogyan előzhette volna meg őt ez utóbbi. De perdöntőnek mégis inkább a harmadik érv látszik, ami magának Bánknak a szájából hangzik el, mert hiszen ő megmondja, hogy a lelkében háborgó *vad indulat* kergeti vissza. Minden bizonnyal félútról. No de mi táplálja ezt a vad indulatot? E téren segítségünkre vannak a klasszikus interpretációk, amelyek erre a kérdésre gondosan kitérnek. Gyulai Pál azt írja, a korai elindulás (de nem a korán érkezés) lehetőségét is felvetve: „Fölindulásában alig tudja, mit cselekszik, Petúrhoz indult, pedig a találkozás órája még távol, a bálnak nincs vége és neje ott van. Ez utóbbi körülmény visszatéríti.”⁴ Eszerint a hős eltávozása és váratlan visszatérése közti idő nem a térbeli haladás, hanem a lelki háborgás közegeként jöhet számításba. Arany János hasonlóképpen vélekedik, ám a pszichológiai szempontot nem a cselekmény kronológiájával, hanem a színpadi effektussal összefüggésben mérlegeli: „Melinda az udvarnál, a vigadók közt: s ő hogyan távozzék? Mi történhetik azalatt, míg ő távol lesz. Visszatérése tehát nem léha színpadi fogás, hanem a szenvedélyből, a hányt-vetett lélek állapotjából folyó szükségesség.”⁵ E hellyel kapcsolatosan különösen fontosnak tűnik számunkra a színházi rendezők tapasztalata. A fiatal Hevesi Sándor érzékeny rendezőként és figyelmes olvasóként, beleélve magát a hős helyzetébe, elődeihez hasonló eredményre jut: „Bánkot a szerelemfáltás az összeesküvőkhöz

3 Bíró Ferenc, *Katona József: Monográfia*, Bp., Balassi, 2002, 122–123.

4 GYULAI PÁL, *Katona József és Bánk Bánja*, Bp., 1882 [1883], 220.

5 ARANY JÁNOS, Bánk bán *tanulmányok* = A. J. *Válogatott prózai munkái*, Bp., Magyar Helikon, 1968, 205–264, itt: 216.

hajtotta. [...] Tőlük akarta megtudni, ki a vetélytársa. De útközben eszébe jutott, hogy Melindát az udvari mulatságon veszély fenyegeti s a szerelemfáltás, mely az imént az összeesküvőkhöz vezette, most visszahozza a palotába.”⁶

A fentiek alapján megállapíthatjuk: lehet, hogy Bánk csakugyan korán indult a tanácskozássra, de ez csupán a történet logikája szerint van így, amit a szövegben leginkább a Bíró Ferenc által megfigyelt szóismétlés támaszthat alá. A színpadi cselekmény logikája (Petur két jelenettel korábban elment) és a fiktív idő rugalmasabb természete azonban a visszatérés lelki mozgatórugójára irányítja a figyelmet: Bánk feldúlt lelkiállapotban cselekszik, vad indulat kergeti vissza, amelyben szerelemfáltás izzik: a *szerlem és a féltés*.

A főhős váratlan megjelenésével kapcsolatos másik kérdés még fogósabb. A látottak után miért szédeleg vissza a rejtekhajtó (a „szugolyban lévő ajtócska”) mögé, ahelyett, hogy odamenne a találka résztvevőihez a helyzet tisztázása céljából, vagy, lelkiállapotát tekintve, rátámadna Ottóra? Ez a dráma egyik legvitatottabb helye. Arany szerint – aki színpadi képzelettel olvassa a szöveget (úgy, ahogy kell), s egy pszichológus érzékenységgel – a látott jelenet (Bánk belépésekor: némajelenet) vilámcsapásként hat a hősre, s lelkében „benső levertség”-et vált ki. „S éppen ez magyarázza meg, miért nem rohan Bánk e percben a csábítóra, miért »szédeleg ki, vissza az ajtón«: – nincsen annyira magánál, hogy azt tehesse; előbb össze kell szednie magát.”⁷ Arany szerint az instrukció kulcsszava a *visszaszédeleg*. Gyulai szintén lélekbúvárként okoskodik, s megpróbál belelátni a Melindát Ottóval (a kor fogalmai szerint) intim helyzetben együtt látó férfi tudatába: „egyedül látván Ottóval Melindát, hűtlennek hiszi nejét” – írja. Majd hozzáteszi: „Ottót látván vetélytársának, ő, a király híve, a királyi udvarral látja magát engesztelhetetlen ellenkezésben”. Ez a tapasztalat „váratlanságánál fogva lesújtó villámként hat rá”.⁸ A lélektani magyarázatot Gyulai az érzéki effektus bénító hatásának motívumával társítja: „Már az erős fény és a zene kábítóan hat Bánk fölizgatott idegeire.” Arany szerint ez „csak *kábító külhatás*, mely társul szegődik benső levertségéhez.” A Bánk által látott jelenet sokkhatására Horváth János is utal, de ő a kihátrálást végső soron a váratlanul megfigyelői pozícióba került főhős személyiségéből vezeti le: „Ezt is a jelleme épségét féltő embernek a bizonyosság előtt való elkábulása magyarázza.”⁹ De nemcsak a dráma különleges értékeit felismerő s előkelő történeti helyét kijelölő elemzők, a *Bánk bán*-olvasás kanonizáló paradigmájának képviselői vélik megmagyarázhatónak s ily módon elfogadhatónak Bánk magatartását. 1901-ben, mint láttuk, még Hevesi Sándor is erre az álláspontra helyezkedett: „Az volna a lélektani hiba, ha Bánk megrohanná Ottót” – írta a jelenethez fűzött magyarázatában. A hős lelkiállapotának, benső motívumainak mérlegetése, egyszerre indulatos és fontolgató természetének figyelembevétele mellett a dramaturgiai helyzet tényezőivel érvel: Bánk „titkon, lopva jött haza hivatalos küldetéséből”, nem leplezheti

6 Katona József Bánk bánja, magyarázta HEVESI Sándor, Bp., Athenaeum, 1901, 48.

7 ARANY, i. m., 217.

8 GYULAI, i. m., 221.

9 HORVÁTH János, Katona József: Játékszíni és drámai irodalmi előzmények: Katona drámáiról kortársai, Bp., Kókai Lajos, 1936, 68.

le magát, visszahívóit is kellemetlen helyzetbe hozná, arról nem is beszélve, hogy „kínos botrány támad s talán ok nélkül.”¹⁰

Hevesi Sándor harmadik nemzeti színházbeli *Bánk bán*-rendezése (1930), s ennek háttérszövegeként a Nyugatban publikált tanulmánya,¹¹ illetve a Pesti Hírlap 1928. október 21-i számában idézett nyilatkozata már más felfogást tükröz – nem csupán a mű egészéről, de ezzel összefüggésben a vizsgált jelenetről is. Hevesi saját kezével írt rendezőpéldányának tanúsága szerint erősen meghúzta a szöveget, többek között kihagyta a felvonásvégi monológot; a porok átadásának jelenete után nem is új felvonás következik, hanem *Változás* után jutnak a nézők Petur házába (a dráma három felvonásba van sűrítve); a rejtekejtős jelenet is kimarad. Nála Bánk belépésének intermezzója nélkül pereg a Melinda–Ottó jelenet, Ottó gesztusa („Sohajtvá Melinda keze után hajol s azt hosszan homlokához nyomja”) után máris Melinda szólal meg: „Ah, oszlanak!” Bánk belépésének mellőzése nem csupán a dráma dinamikája erősítésének szándékáról tanúskodik, hanem arról is, hogy a rendező most már nem tartja elfogadhatónak és a színpadon hitelesen megvalósíthatónak a kérdéses jelenetet.¹² Az említett nyilatkozat és Hevesinek a dráma átdolgozásával kapcsolatos terve éles hangú vitát eredményezett,¹³ mert az, a vita egyes résztvevői szerint, problematikussá tette a kultikusnak tekintett szöveg hagyományban rögzült használatát, jóllehet Hevesinek nem állt szándékában megváltoztatni a dráma helyét a nemzeti kánonban.¹⁴ Mint várható volt, az előadást is komoly kritikai fenntartások fogadták. Rédey Tivadar a Napkeletben a kihagyások (így Bánk belépése mellőzésének) negatív következményeit veszi számba: „A felvonásvég e radikális lefaragása érzékeny sebet ejt az egész mű szervezésében s éppen ott, hol rajta Hevesi orvosolni kívánna” – állapítja meg. „Hevesi Bánkja a pártütők közt nem a maga keservét lenyelve áll a »förtelmes asszony« mellé, kinek [...] kétszínűségéről autopsziából voltakép mit sem tud. S még a királynő megölésekor is csak Melinda s Isidora néhány izgatott állapotban elejtett mondata fedezi tettét, mely így indítékában veszedelmesen a politikai merénylet felé tolódik el.”¹⁵ A Nyugatban Kárpáti Aurél is helyteleníti a főhős tudathorizontjának beszűkítését. „Mit sem tud Ottó csábításairól [hiszen nem látta együtt Ottót és Melindát], sem a királyné kétszínű játékáról. A gyanút benne pusztán Melinda neve táplálja, amelyet az összeesküvők jelszavukul választanak” – írja (a „kétszínű játék” kifejezéssel Gertrúdról kialakított felfogását sejtetve). Ő is a magánéleti és a politikai szál kényes egyensúlyának megbillenését érzékeli: „Bánk lojalitása elveszti drámaiságát, mikor nem önmaga sérelmét

10 HEVESI, i. m., 49.

11 HEVESI Sándor, *Bánk bán problémák*, Nyugat, 23(1930), 567–570. E kritikus olvasat előzményei már Hevesi 1896-ban publikált tanulmányában megtalálhatók: HEVESI Sándor, *Bánk bán* = Uő, *Dráma és színpad: Tanulmányok*, Bp., Singer és Wolfner, 1896, 35–50.

12 A rendezőpéldány az OSZK Színház-történeti Tárában található, jelzete: N. SZ. B. 127. A mellőzött jelenet nélküli szöveg a rendezőpéldány 12–14. (számozatlan) lapján olvasható.

13 A *Bánk bán-vita*, It, 17(1928), 330–341.

14 Hevesi koncepciójának és a vitának újabb elemzése: IMRE Zoltán, *A nemzet színpadra állításai: A magyar nemzetiszínház-elképzelés változásának főbb momentumai 1837-től napjainkig*, Bp., Ráció, 2013, 91–110.

15 RÉDEY Tivadar, *Bánk bán új színrealkalmazása*, Napkelet, 8(1930)/6, 556–562, itt: 559–560.

legyűrve lép fel az összeesküvők ellen, hanem mint teljesen gyanútlan, hűségében meg nem ingott alattvaló.” Úgy ítéli meg a látottakat, hogy „mikor Gertrudis meggyilkolására kerül a sor, tettének igazi indító oka – meggyalázott férji becsülete – háttérbe szorul, jelentéktelenné törpül.”¹⁶ Persze, a színházi szakemberek közül nemcsak Hevesinek okozott súlyos gondot a rejtekajtós jelenet. Később Czímer József is elfogadhatatlan „magyarázatásnak” nevezi a jelenet lélektani hitelessége mellett érvelők próbálkozásait,¹⁷ s egyebek mellett a főhőst alakító Bessenyei Ferenc is erre gondol, amikor úgy véli, hogy a darab dramaturgiája állandóan méltatlan helyzetben felejtí hősét.¹⁸ (Be kell látnunk, egy heroikus alkatú színész szubjektív nézőpontjából férjként belépni egy ilyen jelenetbe valóban méltatlan, s még inkább az kihátrálni abból.) A kritikus hely színpadi sorsához hozzátartozik, hogy Horváth Árpád 1934-ből származó rendezői példánya¹⁹ a Hevesi által kihagyott jelenet visszahelyezéséről tanúskodik, amelyhez a rendező tüzetes helyzetelemzést fűzött. „Bánk kardjához kap, rájuk akar rontani (O[ttó] és M[elinda] nem veszik észre!) ebben a pillanatban b–2-n [a bal oldali második kijárat felől] rendkívül erős (túlzottá fokozott!!!) harsonák, amelyek a mulatság végét jelentik. – Egy fáklós hajdú jön u[gyan]onnan, a vendégek egy távozó csoportja előtt, akik mind j–2-n [a jobb oldali második kijáraton át] elmennek. – A vendégek s a bekövetkezendő botrány tartják vissza Bánkot a berohanástól, aki emberfölötti erővel legyűrve indulatát visszalép b–1-en [itt ez a rejtekajtó]; a harsona: megállítja, a belépő vendégek eltűnésre kényszerítik.”²⁰ Horváth Árpád a Gyulai és Arany által korábban említett hangeffektusok mellett tehát azzal igyekezett hitelesebbé tenni a visszaállított jelenetet, hogy a színpadot statisztákkal népesítette be. Ő is úgy vélte, hogy ez a hely intenzív szcenikai beavatkozás nélkül problematikus, de mellőzhetetlen. Németh Antal 1936-os rendezésében a rejtekajtót drapériával takart fülke képviselte, s mivel a rendező forgószínpadot alkalmazott, amely a felvonást záró Bánk-monológ előtt nyolcad fordulatot tett, miáltal a rejtekhely a színpad középpontjába került, így a vitatott térelem és a főhős szcenikai helyzete különös színpadi nyomatékot kapott.²¹

A rejtekajtónál megjelenő, majd viaszszédelő Bánk jelenetével kapcsolatos kifogások ősforrása Vörösmarty. Az Athenaeum 1839. március 31-i számában megjelent – a március 23-i előadásról szóló – kritikájában a két legfőbb, az egész mű koncepcióját érintő polemikus megállapítása (Bánk passzív, Gertrúd nehezen érthető) mellett egy harmadik bíráló megjegyzést is tesz, amely az általunk vizsgált jelenetre vonatkozik. Legjobban szeretné „kihagyatni azt, midőn Bánk bán együtt találja Melindával Ottót (ha egyébiránt ezen megjelenés nem a’ színész tévedése volt), ’s a’ helyett, hogy (mint valószínű) meg-

16 KÁRPÁTI Aurél, A Bánk bán új szcenáriuma, Nyugat, 23(1930), 732–734.

17 CZÍMER József, A Bánk bán színszerűsége, Új Írás, 15(1975)/11, 69–93, itt: 75.

18 BESSENYEI Ferenc, Bánkról gondolkodom, Színház, 1(1968), 25–35. Lásd még: Indulatos interjú Bessenyei Ferencel, Esti Hírlap, 1968. aug. 18.

19 OSZK Színháztörténeti Tár, N. SZ. B. 130.

20 N. SZ. B. 130, 19.

21 KOVÁCS Gábor, Németh Antal „Bánk-bán rendezése” (Nemzeti Színház 1936.), Színháztudományi Szemle, 27(1990), 48–75, itt: 55.

rohanja, visszamegyen”.²² Hangsúlyozni kell, hogy Vörösmarty szövege nem irodalmi, hanem színházi kritika. Irodalmi művet is értékel ugyan, de egy előadás tükrében, mely tényt nyomatékosítja, hogy feltételezi: a színész tévedésből lépett ki a díszletek takarásából. Ez persze nemcsak arra utal, hogy a kritikus nem olvasta a szöveget, vagy ha mégis, az már elmosódott emlékezetében, de azt is jelzi, mennyire képtelennek tartja lélektani és dramaturgiai szempontból ezt a jelenetet. Vörösmarty, mint minden színi bíráló, saját látószögéből, saját előfeltevéseinek szemüvegén keresztül pillant a színpadra. A helyzet – és az abban megnyilvánuló férfigagatartással – kapcsolatos elképzeléseit pontosan ismerjük. Drámaíróként ugyanis Vörösmarty maga is felépített egy nagyon hasonló jelenetet: a férj belép felesége és csábítója szituációjába. A *bujdosók* című, 1830-ban megjelent drámájában Zsigmond király Kont, a főhős várába érkezik, s annak távollétében ostromolni kezdi Kont szép feleségét, Rózsát. A király magatartását nem csupán léha, könnyelmű természete magyarázza, hanem bosszúvágya is. Egy intrikus szereplő azt állította, hogy Kont és a már ekkor halott királyné, Mária között egykor gyengéd érzelmi szálak szövődtek. (Rágalomról van szó: az ármányos udvaronc Kont makulátlan lovagi hódolatát magyarázza félre.) A király tehát, kihasználván a kínálókozó alkalmat, sértett férjként akar törleszteni. Egyre hevesebben kezd udvarolni a meglepett s helyzetét mind inkább kínosnak érző, hűséges asszonynak. Az ostrom tetőpontján az instrukció szerint *karon fogja* Rózsát, akinek szeméből *könnyek* hullnak. És ekkor érkezik a férj. Nézzük meg, hogyan pereg le Vörösmarty színpadán egy ilyen hármas jelenet:

VAJDAFI (*kívül.*)

Király’ tilalma, állj meg, bé ne menj.

KONT (*belép*)

Nincs itt tilalma másnak, mint nekem.

Itt én vagyok király. (*Rózsát meglátva.*)

Ég és villám! Ki bántja hölgyemet?

VAJDAFI (*bejő.*)

Nem ösmered meg a’ királyt, vitéz?

KONT

Nem ösmerek most mást, mint e’ vasat.

(*Rózsához.*)

Oh Rózsa, mért kell látnom könnyedet?

ZSIGMOND

’S Kont nem hajol tisztelni a’ királyt,

Vagy oly felejtő, hogy királya sincs?

²² Athenaeum, 1839, I. félév, 26. sz., 415. hasáb; *ua.*: VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok (Elméleti töredékek – Színbírálatok)*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1969, 205–206.

KONT

De hát, ha Kont még semmit sem felejt?
Ha nem felejt, hogy király vagy, és
Még is megkérdez így, mért bántod őt?

RÓZSA

Oh Kont, Kont, mit beszélsz?

KONT

Ha jól tudom, hogy méltóságodat
Törvények őrzik, 's vérontó kezek,
'S még is, mikor szivemben öldökölsz,
Elődbe vágom a' hideg vasat,
'S megkérdelék, mért bántod hölgyemet?²³

Vörösmarty szerint így viselkedik egy férfi, egy drámai hős. Bánk és Kont helyzetének hasonló kerete (a testi érintés és a könnyek rokon motívumával) még inkább kiélezi az emocionális és pszichológiai tartalom éles különbségét, illetve a dramaturgiai megoldás sarkos ellentétét. A felháborodott, nejét védelmező Kontot még a királyi tekintély („Itt én vagyok király” – mondja büszkén) és a hűbéri kötelmekre történő figyelmeztetés sem képes meghátrálásra (vagy akár csak habozásra) bírni; határozottan és keményen („Elődbe vágom a' hideg vasat”) számon kéri a felesége méltóságát és az ő férji becsületét sértő uralkodót. Aki így képzel el s old meg egy ilyen jelenetet, nem tud, nem tudhat mit kezdeni a Katona-féle verzióval.

A jelenetképzés radikálisan ellentétes módja azért is tanulságos, mert a Vörösmarty-szakirodalomban igen erőteljesen felvetődött a *Bánk bán* és *A bujdosók* szerkezet, motívumkezelésbeli hasonlóságának – a fenti összevetés tükrében eléggé meglepő – kérdése. Vértessy Jenőnek Laczfai szózata, annak paroxizmusa juttatja eszébe Bánk kétségbeesését az ötödik felvonásban.²⁴ Császár Elemér szerint Kont és a király összeközlésének kettős motivációja Bánk és Gertrúd szembenállására hajaz²⁵ (ez a szempont Waldapfel Józsefnél²⁶ és Elek Oszkárnál²⁷ is hangot kap), Tóth Dezső pedig Kont aggodalmait Bánkéihoz hasonlítja, Rózsa, a kis Imre és a szolga, Csóka hármasa pedig Melinda, Soma és Tiborc viszonylatára emlékezteti. Úgy véli továbbá, hogy Korpádi a vélt királygyilkosság után Bánk negyedik felvonás végi viselkedéséhez hasonlóan

23 VÖRÖSMARTY Mihály, *A' bujdosók: Színmű öt felvonásban* (1830) = Uő, *Drámák*, III, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 8), 169–170.

24 VÉRTESY Jenő, *A magyar romantikus dráma (1837–1850)*, Bp., MTA, 1913, 110–119.

25 CSÁSZÁR Elemér, *A magyar dráma története Kisfaludy Károlytól a szabadságharcig: Egyetemi előadás jegyzete*, 1928–1929, 66–67.

26 WALDAFEL József, *Vörösmarty és kora*, MTA I. Oszt. Közl., 1951/1, 2. sz.; Uő, *Gondolatok Vörösmarty halálának centenáriumán*, Csillag, 9(1955), 2496–2503.

27 ELEK Oszkár, *Kont István a magyar irodalomban: Kont és a költők*, It, 17(1928), 120–124.

retten meg.²⁸ A kérdésnek tüzetes összefoglalását adja Fehér Géza.²⁹ Megemlíthetjük még, hogy Kont szintén egyéb dolgainak intézése előtt megy az összeesküvőkhöz, s ezek Peturékéhoz hasonló okokból akarják pártjukra állítani őt. Vörösmarty azonban (aki kritikája alapján gyaníthatóan nem olvasta Katona művét) *A bujdosók* megjelenése előtt színpadon sem láthatta azt. Bayer József hitelt érdemlően cáfolta Vahot Imre állítását, miszerint Katona művét 1826-ban Pécsen bemutatta volna a székesfehérvári társulat.³⁰ A felvetett párhuzamok egyébként sem tekinthetők forráskritikai szempontból közvetlen hatástényezőnek. A kor drámairodalmának sokrétegű terepén ezek a motívumok szerteágazva szétbomlanak és ismételten egymásba szövődnek. Kettős motivációra tucatnyi példát hozhatnánk, a tettétől megrettenő hős lelki tusájára úgyszintén. A veszélyeztetett nő, a megóvándó gyermek és a segítőkész, jóra való szolga hármását pedig megtaláljuk például Kisfaludy Károly *Zách Klára* című drámájában is, amely sokkal meghökkentőbb hasonlóságokat mutat Katona művével, mint *A bujdosók*.³¹

A *Bánk bán* tehát – jelen tudásunk szerint – nem hatott, nem hathatott *A bujdosók*-ra. A két mű közti hatásviszony mégis feltételezhető, csakhogy megfordítva. A visszafelé hatás különleges esetével állunk szemben. Ez már a forráskutatás szintjén is megmutatkozik. A tíz évvel később keletkezett Vörösmarty-drámát az említett elemzők a *Bánk bán* ismeretében olvasták, s tapasztalatukat rávetítették *A bujdosók*-ra, ami visszatükrözte számukra az attól származó sugárzást, s a szöveg felületén megcsillanó fényt átírányították a feltételezett forrásra, amely maga is megváltoztatta arculatának tónusait. Egyfelől tehát a Katona-mű élménye felől olvasták Vörösmartyt, másfelől ennek tapasztalata jegyében szemlélték (és értették félre) Katona szövegét. A visszafelé hatás Vörösmarty esetében még nyilvánvalóbb. Ő *A bujdosók* szövegvilágán keresztül nézte az 1839. évi előadást, s annak tapasztalata befolyásolta az akkor elhangzó, de az ő művénél nyomtatásban tíz évvel korábban megjelent szöveg, s különösen az elemzett (számára megmagyarázhatatlan) jelenet értelmezését. Az irodalom alakulástörténete, mint tudjuk, nem egyirányú utcában valósul meg. Vörösmarty esete jól példázza, hogy egy később született mű is hathat (jelen esetben, az utóélet egészét tekintve, nagyon is meghatározóan) egy korábban keletkezettre, annak értelmezésére, minthogy az irodalmi műalkotáshoz az értelmezései is hozzátartoznak, mint üstököshöz a csóvája.³²

Kétséggel Vörösmarty gondolkodik a kor, nevezetesen az első és második országos színházi műsorréteg színjátéktípusainak kiszorítására törekvő, romantikus történeti tragédia nyelvén. Katona viszont, amikor egyfelől igyekezett eltávolítani művét az első két műsorréteg játéktípusaitól, kivált a vitézi játékoktól, nem a Vörösmarty és Szigligeti által majd képviselt irány felé haladt művével. A *Bánk bán* köztes helyzetbe,

28 TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1974², 45–51.

29 VÖRÖSMARTY, *Dramák*, i. m., 359, 379–380, 635, 637–641.

30 BAYER József, *Egy „Bánk bán” tárgyú német dráma és magyar színlapjai*, EphK, 18(1904), 142–143.

31 NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években*, Bp., Argumentum, 1993, 94–101.

32 NAGY Imre, *Palástra varrt szavak (Vörösmarty A bujdosók című drámája mint palimpszeszt) = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Bp., Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2000, 195–211; Uő, *Ágától Bánkig: A dramaturgia nyelve és a nyelv dramaturgiája*, Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2001, 282–302.

szinte légüres térbe kerülve elkülönült mind megírása idejének, mind első színpadi megjelenéseinek, az 1830-as éveknek dramaturgiai közbeszédétől. Bánk *onnan*, főként a lovagdrámák felől nézve valóban meglepően, vitézi hőshöz méltatlanul, érthetetlenül passzívan viselkedik, de *innen*, a romantikus tragédia felől is feltűnően tétovának, sőt férfiatlannak mutatkozik. (Ez a vákuum csak lassan telik meg éltető levegővel. A *Bánk bánt* hat év szünet után, 1845. november 1-jén fogják ismét bemutatni a Nemzeti Színházban, s ez lesz majd az első sikeresnek mondható előadás. Negyedszázaddal a dráma megjelenése után. Katona műve, amelyről az irodalmi világ oly sokáig nem vett tudomást, a színházi intézményrendszerben vált ismert, s immár elismert alkotássá, egy megváltozott politikai légkörben, átalakult ízlésvilágban. Ez a szemléleti horizont – mint Gyurmán Adolfnak az Életképekben közölt tanulmánya mutatja³³ – a dráma új értelmezését tette lehetővé, a kanonizálódás esélyével és a félreértés kockázatával.) A mű dramaturgiai kontextusában azonban Bánk nagyon is hitelesen és logikusan cselekszik. Arany gondolatát idézve Katona ezúttal is számítással költött, egy mérlegelő, töprengő, hivatalának elvárásait szem előtt tartó, indulatait leküzdeni képes férfit látva hősében. Azt mondhatjuk, hogy a rejteajtó, amelyen a hős belép, majd fél perc után kimegy, két dramaturgiai elképzelés, két ízlés metszéspontjában áll, a dramaturgiai közbeszéd által keltett várakozás és e várakozást kielégítetlenül hagyó, arra provokatív módon rácăfoló szerzői gesztus ütközőpontjába kerülve. A rövid, mindössze kétsornyi szóbeli megnyilatkozást tartalmazó jelenet a szerző első, igen erőteljes színházi effektusa a műben arra nézve, hogy kora (és nem kis mértékben a jövő) dramaturgiai gondolkodását meghaladva, a színpadi szokásrendet félrelökve figyelmeztesse nézőit, olvasóit, hogy más irányban kíván haladni. (Hogy lényegét tekintve mi ez a más irány, most csak jelezhetjük: a magyar polgári dráma megteremtése.)

Az igényesebb rendezők³⁴ érzékelték a scenikai effektus üzenetének fontosságát, s nagyon is tisztában voltak a jelenet dramaturgiai súlyával, ám úgy vélték, hogy éppen az elgondolkodtató hatás érdekében célszerűbb megelőzni a nézők lélektani fenntartásait. Hevesi, mint láttuk, a húzás radikális eszközével élt, s ehhez a döntéshez egy átgondolt, koherens, csak éppen egyoldalú koncepció összefüggésében jutott. Má-

33 SEBESHELYI Gábor [GYURMÁN Adolf], *Bánk bán, eredeti történeti dráma 5 felvonásban, írta Katona József, Életképek*, 1845, IV, 638–641, 671–673, 700–705; újabb kiadása: *Katona emlékkönyv*, a költő halálának százados fordulóján kiadja a kecskeméti Katona József Kör, szerk. HAJNÓCZY Iván, Kecskemét, 1930, 23–37.

34 Elemzésünk e pontján rövid megjegyzést kell megfogalmaznunk a dráma és az előadás viszonyáról. A színhátek önálló műalkotás, olyan összetett jelrendszer, amelynek az előadott dráma szövege csupán része. A színháznak nem is kizárólagos feladata az írott szöveg reprodukálása. Ennek belátása mellett a színházi előadás többé-kevésbé mégis felfogható a dráma sajátos értelmezésének. Ezért úgy véljük, hogy egy dráma befogadástörténetéhez, különösen egy olyan színpadra, színházi ismeretekkel írt dráma esetében, mint a *Bánk bán*, a színházi utóélet tapasztalatai is hozzátartoznak. A rendező szövegértelmező szerepet is betölt. Megoldásai, megfigyelései az irodalmi elemzés számára is tanulságosak, különösen olyan dramaturgiai és pszichológiai szempontból egyaránt problematikus hely esetében, mint a vizsgáldásunk tárgyát képező jelenet. Annál inkább, mert a rendezőnek jelen lévő közönség előtt kell hitelessé tennie a színpadi eseményt, ami a színpadra állító részéről előzetes mérlegelést igényel. Irodalomáron kívül ezért hivatkozunk a színházi szakemberek véleményére, gondolataira is.

sok, miként Horváth Árpád, s t követően többen, a rejtekajtós jelenet provokcijt az emocionális mederből igyekeztek intellektuális-logikai síkra terelni. Both Béla, a Nemzeti Színház igazgatója, aki az 1970. vi felújítását rendezte, *Az j Bánk-koncepció* című tanulmányában a jelenetről tömören gy nyilatkozott: „Elhagyhatatlan.”³⁵ m igen érdekes szcenikai megoldással igyekezett megkönnyíteni a nézők dolgát. A leg-több esetben ugyanis a rejtekajtt a szn hátterébe helyezték, aminek következtében az inkognitóban megjelenő hst a nézők annak ellenére látják és hallják, hogy a hozzá közelebb álló, a színpadi térben Bánk és a nézők között elhelyezkedő Melinda s Ottó viszont nem vesznek (nem vehetnek) tudomást megjelenéséről. Persze létezik az efféle helyzetre nézve egy színházi közmegegyezés, hasonlóan a *fltre* instrukcióval bevezetett megnyilatkozások eltérő hallhatsghoz a színpadi tér és a nézőtér vonatkozásában. Both Béla azonban e konvenció plusz terhét le kívánta venni a nézők válláról, de legalább is csökkenteni szerette volna. Ennek érdekében az Ottó–Melinda párost a színtérben htrbb vitte, a rejtekajtt pedig előbbre hozta. gy a néző mind Bánkot, mind Ottót s Melindát jól látja és hallja, mivel azonban a címszereplő a páros és a nézők közé kerül, a nézők többé-kevésbé Bánk szemével szemlélik az udvarlási jelenetet, s e nézőpontváltással knyyebben tlhetik magatartásának lelki tényezőit, s megrt-hetik viselkedésének feltételeit, vagy legalább eltprenghetnek lelki mozgatórugóinak működéséről. „Tervező és rendező közös találata ez a rejtekajtó vagy inkább rejtekjrs a színpad bal oldalán, *elől* s gy elhelyezve, hogy mi jól lássuk Bánk megjelenését, de a szereplők ne vegyk észre” – rta Koltai Tamás Csányi Árpád díszletét elemezve az előadásról rt tanulmányában.³⁶ Both Bélának a jelenettel kapcsolatos elkpzелse az 1948-ban, az Országos Magyar Színművészeti Főiskola Rendezkpz Tanszaka III. ves hallgatóinak közreműködésével publikált, szvegmagyarázatokkal és rendezői utasításokkal ellátott *Bánk bán*-kiadására vezethető vissza.³⁷ Jegyzeteihez nem minden esetben maradt h 1970-ben, m a legfontosabb helyeken, gy a rejtekajtó esetében megmaradt eredeti elkpzелsnl. Az első felvonás szcenikai terve szerint már 1948-ban gy képzelte el, hogy a rejtekajtó közvetlenül az összeesküvők előtérben elhelyezett asztala és lhelyei mögött legyen, mg a tágasabb, mélyebb jobb oldali színtér hátsó oszlopai előtt nylnak járások a mulatság termébe, s ezen oszlopok előtt jelenik meg Ottó s Melinda.³⁸ Az 1970-i felújításról rdeemes megjegyezni, hogy a történelmi milit a dráma általános emberi tartalma fell kívánta megkzlteni. D. Fehér Zsuzsa értékelése szerint: „Az 1936-os romantikus, az 1941-es magyaros, az 1945-és tárgyias színpad, a szegedi korona-szimbólum díszlet után most a gondolati tartalom, s jelzésekre redukált történelem jtktre született meg.”³⁹

Csányi Árpád és az 1975-i felújítás rendezője, Marton Endre – a jelenet helyszínének felemlsvel – mg radikálisabb megoldást választott a helyzet nézői elfogadha-

35 BOTH Béla, *Az j Bánk-koncepció*, Színház, 2(1970)/5, 1–3.

36 KOLTAI Tamás, *A Bánk bán megvtt csatája: Egy előadás és két tanulmány vllatsa*, Színház, 2(1970)/6, 1–7, itt: 3.

37 KATONA József, *Bánk bán*, szvegmagy. BOTH Béla, Bp., Magyar Művészeti Tanács, 1948.

38 U., 19.

39 D. FEHÉR Zsuzsa, *Jtktr az j Bánk bnhoz*, Színház, 2(1970)/6, 12.

tósága érdekében. Színpadi terület Bécsey Tamás „az eddigi legjobb Bánk bán-díszletnek” nevezte a falakon sebekre, sérülésekre emlékeztető foltokkal, a központi teret körülfogó kerengővel, amely kiváló lehetőséget biztosít a gyakori hallgatózások, elrejtőzések számára. „Hátul fent – írja a kritikus – egy emeletnyi magasságban folyosórész húzódik, amit a játék csak egyetlen személlyel használtat: Bánk bánnal. Ez az emeleti folyosó nemcsak elhíhetővé teszi, hogy hallgatózása során nem lepleződik le a »nem-szelíd Germanicus«, de jelentést is kap azáltal, hogy Bánk ott jön be, onnan néz le, és onnan száll alá saját poklaiba.”⁴⁰ A vertikálisan tagolt színtér szemantikai telítettsége Bánk helyzetének elkülönülésére, jellemének morális emelkedettségére, s a hallgatózás lelki erőfeszítésére irányítja a befogadó figyelmét.⁴¹ Az idézett kritikusok a rendezői és díszlettervezői megoldást a szerzői elképzelés hitelesítő értelmezéseként, továbbgondolásként fogták fel. Eltérő álláspontot képviselt Czímer József, a megírt drámát többé-kevésbé elhibázottnak tartó bírálók, a *Bánk bán*-olvasás kritikai paradigmájának – Vörösmartyt és Hevesit követő – nagy hatású, mert Illyés Gyula átdolgozását ösztönző képviselője. Ő úgy ítélte meg a rejtekajtós jelenet fentebb elemzett (szerinte is helyes) megoldását, hogy egy rosszul megírt jelenet okoskodó magyarázatása helyett a színpad nyelvén megoldotta azt, ami megírva képtelenség. „Bánk egy emeleti folyosó oszlopai közt jelenik meg. Világos, hogy valahol fent lopakodik, és nem jön le a nagyterembe, hiszen titokban jött haza. Lentről a nagyteremből nem láthatják. Mikor aztán megpillantja a lenti kézcsókot, ha akarna sem léphetne közbe, mert ki tudja, mennyit kellene keringenie a folyosón, míg egy lépcsőhöz jut, amely levezet valahová, ahonnan bejut ebbe a terembe. A Nemzeti Színház ezzel többet segített Vörösmarty kérdésének kiküszöbölésére, mint Aranytól kezdve a mű minden verejtékező magyarázója.”⁴² Illyés átigazításában egyébként nincs arra nézve instrukció, hogy Bánk az Ottó–Melinda jelenet megpillantása után távozna a színről, s így arra sincs, hogy később vissza kellene jönnie a színtérbe. Erre még visszatérünk.⁴³ Megítélésünk szerint a mű jeleneteit színházi szemmel tüzetesen elemző Czímer a legfontosabb körülményt nem veszi figyelembe: a mű színháztörténeti értelemben vett polgári jellegét

40 BÉCSY Tamás, *Egyéni és társadalmi tartalmak az új Bánk bánban*, Színház, 7(1975)/6, 3–8, itt: 3.

41 Emeletes díszletéptímmel többen próbálkoztak, pl. Kazimir Károly a Thália Színház 1976-os előadásában. Díszletét Rajkai György tervezte. Ez a függőleges színtér Bécsey Tamás kritikája szerint csak az első felvonásban működik, utána funkcióját veszti. (Bánk bán a *Tháliában*, Színház, 10[1977]/4, 9–13.) Szerintünk a díszlet még a második felvonásban is elfogadható, mert a békétlenek tanácskozását – az emeleti nyílásokban megjelenő szereplőkkel – felemeli, beforgatja a nézőtér felé 90 fokkal, így a nézőknek mintegy rálátást biztosít a tanácskozásra. Tudomásunk szerint az első vertikális megoldással Németh Antal kísérletezett 1936-os *Bánk bán*-rendezésében Varga Mátyás díszlettervezői közreműködésével. Ez a megoldás forgószínpad alkalmazásával szimultán játékmegoldásokat tett lehetővé. A Bánk bán új rendezése = *Bánk bán: Műsorfűzet*, [Bp., 1936] (A Nemzeti Színház műsorkísérő füzetei). „Németh Antal a kontraszt-hatásra építi fel az előadást. A színpadon és az emeleti síkon gyakran egyidejűleg, párhuzamosan peregnek a cselekmények. Kiegészítik, magyarázzák, vagy éppen ellenpontosítják egymást, kihasználva a szimultán játék lehetőségét.” Kovács, i. m., 51.

42 CZÍMER, i. m., 75.

43 KATONA József, *Bánk bán (Dráma öt szakaszban, Illyés Gyula átigazításában és bevezetőjével)*, Új Írás, 16(1976)/4, 3–66, itt: 15, 18.

– történeti milióbe helyezett töprengő, vívódó, intellektuális hőssel. Amit ha sejtett is, mint elődei a kritikai paradigma olvasási diskurzusának közegében, negatívan értékelt. Gondolatmenetét így folytatja: „De el van-e ezzel intézve a probléma drámailag? Vajon segítünk-e a főhősnek azzal, ha kikapcsoljuk a drámai küzdelemből?” Vagyis a kritikai paradigma egyik legfőbb, már Vörösmartynál megfogalmazódott (és a vita horizontjában interpretációs hozadékát tekintve legtermékenyebb) problémájához jutottunk: Bánk passzivitásának, hamleti természetének kérdéséhez.

Bánk a rejtekajtó mögött

A vizsgált jelenet rendkívüli súlyát, mint láttuk, még azok a rendezők is felismerték, akik valamilyen szcenikai megoldást, beavatkozást láttak szükségesnek, hogy elfogadhatóvá tegyék azt a nézők szempontjából. Törekvésük érthető, hiszen az, aki a nézőtérén ül, az olvasóval ellentétben nem tud sem megállni a befogadási folyamatban, sem visszalapozni a szerzői szándék alaposabb megértése érdekében. Bánk megjelenésének és visszalapozásának van azonban egy eddig nem érintett üzenete is, amelynek feltételezését majd a felvonásvégi monológ fogja igazolni. Bánk ugyanis az ajtó mögött marad, s fültanúja lesz az Ottó–Melinda, a Gertrudis–Melinda és a Gertrudis–Ottó jelenetnek. (Az Ottó–Biberách jelenetnek viszont nem!) Mindennek majd – máskor – Bánk tudathorizontjának elemzése során lesz jelentősége számunkra. Most azt kell hangsúlyoznunk, hogy az említett jelenetsor – színházelméleti szempontból – erősen teátrális jellegű. Ez abból fakad, hogy sajátos tüköreffektus képződik a színtér és a nézőtér között. A színházművészet alaptermészete ugyanis azzal a viszonytal kapcsolatos, hogy a *szerepet* játszó *színészt*, színészeket valaki (valakik), a néző (*nézők*) szemlélik. A néző (aki nélkül nincs előadás) ez által a megfigyelő státusába helyeződik. Erika Fischer-Lichte a színház identitásképző szerepét éppen a néző megfigyelői perspektívájával hozza összefüggésbe, azzal, hogy másvalakin keresztül, mintegy kerülő úton viszonyul önmagához, vagyis a befogadó excentrikus, önmagától távolságot tartó, önmagára reflektálni képes pozícióba kerül. A performatív cselekvéseket végrehajtó színész az identitás alakulására nézve a határátlépés állapotába juttatja a nézőt. Így válik a színházi előadás az identitás színrevitelévé – a határátlépés terében, miként az átmenet rítusaiban –, s vezet el a nézői identitás módosulásához, megváltozásához.⁴⁴ Katona József drámájának említett jeleneteiben Bánk kettős pozícióba kerül. A színpadi cselekményben megfigyelő, a néző szempontjából viszont megfigyelt. Nem látjuk, mert az ajtó mögött áll, de tudjuk, hogy ott van,⁴⁵ tehát része a színpadon folyó jeleneteknek. A néző a dramaturgia logikája következtében oly módon szemléli a

44 Erika FISCHER-LICHTE, *A dráma története*, ford. Kiss Gabriella, Pécs, Jelenkor, 2001, 7–18.

45 Elemzésünk szempontjából mellékes, mégis megjegyzendő, hogy itt különbséget kell tenni a szöveget már ismerő befogadó, és a művel először találkozó néző, olvasó helyzetismerete között. Előbbi tudja, utóbbi pedig hamarosan megtudja, hol tartózkodik (hol tartózkodott) Bánk. Erre nézve a főhős felvonást záró monológja ad tájékoztatást, amit az előző jelenetben Biberách viselkedése (arcjátéka és színpadi mozgása) készít elő. A szereplők közül egyedül Biberách gyanítja, hogy Bánk hallótávolságon belül tartózkodik. Ez a körülmény egyedül az ő viselkedését befolyásolja.

cselekményt, hogy azzal is tisztában van: a jeleneteket Bánk is megfigyeli, s majd neki is értelmeznie kell a hallottakat, ahogy a nézőnek is ezt kell tennie az általa hallottakkal és látottakkal, s majd a maga értelmezését össze kell vetnie a hős értelmezésével. A drámában valami hasonló történik, mint általában a színházban, miáltal a színtér és a nézőtér fürkészően egymásra pillant, mintegy tükörben szemlélve a másikat. (Azzal a különbséggel persze, hogy a néző előadást lát, szerepeiket előadó színészeket, míg Bánk a fikció belső terében valóságos személyeket hallgat ki, még akkor is, ha Ottó álságos viselkedése színjátékos mozzanatokkal kölcsönöz viselkedésének. Ez utóbbi aspektusra reflektál a szöveg Ottó *magába* történő kiszólásával: „Helyesen mondád ravasz Kölyök!”) A drámai műben, amelynek szövege – felfogásunk szerint – már az olvasás során is virtuális szcenikai teret képez a befogadó élményében, olvasói képzeletében (a színházi előadásban tehát úgy jön létre a szcenikai tér, hogy valójában realizálódik az, ami virtuálisan már előzetesen megvolt, ha nem is éppen úgy), valószínűsíthetően azért gyakoriak a „kukucskáló” (kihallgatási, meglesési) jelenetek, mert ezek alapvetően teátrális természetűek. A dráma ilyenkor mintegy önmagára figyel, a színház pedig önmagát viszi színre.

E ponton azonban – a későbbiek szempontjából – fontos figyelmeztetést kell megfogalmaznunk. Bánk ugyanis csak *hallja* azt, ami a színpadon történik, tehát megfigyelői pozíciója korlátozott, ellentétben a nézőével, aki *hall és lát* is, tehát szélesebb horizonton szemléli az eseményeket. Az a drámaolvasással kapcsolatos gyakori hiba, hogy egy szereplő szólamának szemantikai világát kiterjesztik az egész szövegre (amely pedig, ezúttal is hangsúlyozzuk, dialogikus természetéből adódóan többnyelvű), sőt a szerző véleményével is azonosítják, ez a *Bánk bán* esetében azt jelenti, hogy Bánk szólama felől értelmezik az egész művet. A vizsgált jeleneteket is általában úgy interpretálják, hogy amit Bánk megfigyel, az tényként kezelendő. Ez már a mű többnyelvűsége⁴⁶ alapján is vitatható, ám ez esetben fokozottan téves, hiszen Bánk nem látja az arckifejezéseket, gesztusokat és mozgásokat, a szövegben az instrukciók által közölt információkról nincs tudomása. Pedig egy színdarab esetében a metakommunikáció fontosabb lehet, mint a verbális közlemény. Minderre majd Bánk tudathorizontjának elemzése során fogunk részleteiben kitérni. Most csak azt nyomatékosítjuk, hogy a jelenetek két megfigyelőjének, Bánknak és a nézőnek, megfigyelői pozíciójuk különbsége, szűkebb, illetve tágabb volta következtében eltérő következtetéseket kell levonniuk a rejtekajtón való visszazédelgés után következő jelenetekről. Bánk megfigyelői pozíciójának korlátozott volta, mint látni fogjuk, magában rejtje a félreértés kockázatát. Alapvetően – és a dráma dramaturgiai koncepciója ellenére – megváltoztatta a helyzetet az Illyés-féle átigazítás, amely a fültné helyzetéből a szemtanú pozíciójába helyezte a főhőst. Ennek a tragikumra nézve is messzemenő következményei támadtak, ami az általunk vizsgált jelenet rendkívüli jelentőségére figyelmeztet.

Bánk tehát a rejtekajtó mögött áll. E fontos díszletelemet továbbra is rejtekajtónak nevezzük – a kifejezés már Both Bélánál felbukkant –, bár nem álcázott vagy valamely bútordarabbal eltakart kijárat, de „egy szugolyban” van ez a kisebb méretű „ajtócska”,

46 Általában a dráma és konkrétan a *Bánk bán* többnyelvűségéről: NAGY Imre, *Gertrudis színre lép* (A Bánk bán többnyelvűsége), Jelenkor, 55(2012), 630–647.

amely a többi szereplőnek nem szúr szemet. Az efféle díszletelemeket éppen azért találták ki, hogy mint az életben is, észrevétlen érkezést-távozást tegyenek lehetővé, funkciójukat tekintve az elrejtőzés mellett a váratlan megjelenésből fakadó effektust is létrehozva. Ilyen szerepet tölt be például Victor Hugo *Hernani*jában a sírbolt ajtaja, melyen át váratlanul belép az összeesküvőkhöz Don Carlos, amely ajtó mögött állva kihallgatta a titkos tanácskozást.⁴⁷ Katona is – ebben a kor dramaturgiai közbeszédét követve – leleményesen kiaknázza ezt a színpadi lehetőséget. *A Mombelli grófok* című fordításában a rejtekajtó szerepét tölti be az a torony, amely mögé húzódva a Gróf kihallgatja a Báróné és Rolland várnagy gyermekei elpusztítását célzó tanácskozását.⁴⁸ *A Rózsa, vagyis a tapasztalatlan légy a pókok között* című vígjátékban a cselszövő hős, Finolányi az almárium tetejéről, a ruhák háta mögül hallgatja ki más szereplők beszélgetéseit.⁴⁹

A *Bánk bán* cselekményének további alakulása szempontjából sorsdöntő, hogy tisztázzuk: mit hall Bánk, mikortól és meddig hallgatja ki a párbeszédet. Ha figyelembe vesszük a Gyulai és Arany által fontosnak tartott fény- és hanghatásokat (a korabeli színpadon a dramaturgiai súllyal bíró jeleneteket zenei effektusokkal emelték ki), valamint a hős felzaklatott lelkiállapotát, aminek következtében időre volt szüksége, hogy magához térve érzékei megbízhatóan működjenek – a szakirodalomban megfogalmazott megállapításokkal összhangban⁵⁰ – valószínűsíthetőnek tartjuk, hogy a dráma 509. (az első felvonás 434.) sorától lesz fültanúja az eseményeknek.

MELINDA

(megretten)

Térdepelsz?!

OTTO

Előtted, a' kit
imádok. Oh engedd-meg gyermeki-
báb-módra minden gondolattjaim'
enyészni, és csak a' **Melinda**' édes
névével agyvelőm' betölteni.

MELINDA

'S ő térdepel! – Bánk, Bánk, emlékezek
szavadra –

47 Victor HUGO, *Hernani*, ford. KARDOS László = V. H. *Válogatott drámái*, Bp., Európa, 1962, 145–266; IV. felvonás, 3. jelenet, 229–243.

48 KATONA József, *A Mombelli grófok, vagy az Atya és az ő gyermekei* = K. J. *Összes művei*, s. a. r. SOLT Andor, I–II, Bp., Szépirodalmi, 1959, 289–356; II. felvonás, 6. jelenés, II, 322–327.

49 A vígjáték elemzése: NAGY Imre, *Arachne szötte* (Katona József Rózsa-járól) = Uő, *Ágistól Bánkig*, i. m., 237–249.

50 PÁNDI Pál, *Bánk bán kommentárok*, I–II, Bp., Akadémiai, 1980, I, 128–150.

OTTÓ

(felemelkedik)

Bánknak a' szavára?

MELINDA

Arra.

Midőn kezem' megkérte, nem rogyott

ő térdre – ! szép se volt igen; de egyj

Alphonsus, egyj Caesar állott előttem!

„Szabad tekintet, szabad szív, szabad

„Szó, kézbe kéz, és szembe szem, – mi nállunk

„igy szokta a' Szerelmes: a' ki itt

„letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámit.”

Ő mondta ezt, Ámító! És bizon

Bánk nem hazud: 's ezért, megvet **Melinda**.*(egész boszszúval el akar sietni; de szemközt jön Gertrudis)*⁵¹

A jelenetet olvasva megállapíthatjuk, hogy Ottó a nyugat-európai, lovagi kultúra viselkedési kódjának megfelelő gesztusnyelvet működtet, amikor *letérdel* Melinda előtt. A hódolatot kifejező jellegzetes férfigesztust hajt végre, amelynek célja éppen a nő ellenállásának leküzdése. A látszat szerint a férfi hódol meg, a nővel szemben erőtlennek, fegyvertelennek, csak áhítatra képesnek mutatván magát, miközben a vár végső bevételére készül. A lovagi kódex szerint ezt mindkét fél érti, de úgy kell tenniük, mintha nem tudnák. A gesztusban tehát eleve benne rejlik valami álságos, ám művelt formává nemesítve. Akkor, ha mindkét fél ugyanazt a nyelvet beszéli.

Melinda, a bojóti spanyol lány azonban a Bánktól tanult magyar szokásrend szerint értelmezi Ottónak a letérdelésben tetőző szerepmagatartását. Más nyelvet beszél, mint csábítója, más kulturális kód mentén értelmezi a férfi viselkedését. Itt a térdepelés egy nő előtt a hazugság jele. Ezért is véljük jogosultnak azt a fentebbi megállapításunkat, hogy a rejtekajtó, s ami annál (és az mögött) történik, különböző kultúrák, nyelvek találkozásának metszéspontjában áll. A bojóti lány tehát magyarul értelmezi a férfi–nő viszony jelrendszerét, miközben őrzi a család s leánykora spanyol emlékeit, amire Katona finoman emlékeztet, hiszen a Melinda által említett Alphonsus, akihez férjét hasonlítja, Aragónia és Navarra uralkodója volt (II. Alfonz), aki nem sokkal a dráma cselekményének ideje előtt, 1196-ban halt meg, leánya, Konstancia magyar királyné lett, Endre elődjének, Imrének felesége.⁵² Fontos körülmény, hogy Ottó gesztusáról nem csupán az instrukcióból értesülünk, hanem az erre reflektáló Melinda megnyilatkozásából is, ám ez nagyon is fontos ismétlődés, mert ezáltal az ajtó mögött álló Bánk is mintegy látja ezt a jelenetet, ezzel kapcsolatos helyzetértékelése tehát megbízhatóbb alapokon áll, mint a csak hallott Gertrudis–Ottó jelenet esetében. Horváth János

51 KATONA, *i. m.* (1821), 35.52 KATONA, *i. m.* (1983), 453.

szerint „véletlenül kihallgatva Ottó és Melinda társalgását, félig-meddig megnyugtató tapasztalathoz jut: a kísértés megtörtént, de eddig eredménytelen”.⁵³ Pándi Pál úgy látta, hogy a Bánk iránt „érzett szerelem ad Melindának erőt Ottó elutasításához, bátran rajzolja a senki herceg elé Bánk ragyogóan erős jellemét, a nem szép, ám belülről hatalmas és vonzó férfi képét, akinek karakterét a tőle hallott szavakkal – tehát Bánkot idézve – állítja szembe az *ámító* Ottóval.”⁵⁴ Gyanakvóbban szemlélte Melinda magatartását Péterfy Jenő, aki a nő szavaiból a gyengeség rejtett sugallatát is kihallani vélte, éppen akkor, amikor a nő férjét idézte. „A gyöngye szívű, érzékeny, szelíd Melinda most sem a maga erélyével utasítja vissza Ottót. Szellemében maga mellé idézi Bánk bánt s csak az ő szavaiból merít erőt a csábító megbélyegzésére.”⁵⁵ Ezen a ponton vissza kell térnünk Bánk váratlan színpadra lépésének pillanatához. Bánk szempontjából már a látvány intim természete is sokkoló lehetett: Melinda és Ottó kettesben vannak, testi érintkezés van köztük. De visszapillantva a némajelenet egy eddig mellőzött eleme az igazán lesújtó számára. Az instrukció szerint Ottó Melinda kezét *hosszszassan* nyomja homlokához. Megrendítő lehet az ő szemében, hogy a nő ezt hagyja. „Melinda engedi?” – kérdezi Arany János, majd az asszony előző megnyilatkozása alapján elgondolkodva hozzáteszi: „Igazán megsajnálja [Ottó] nagy szenvedését, talán ezért nem vonja vissza kezét.”⁵⁶ A maglódi kézirat még félreérthetőbben, vagy töprengésre késztetőbben fogalmazott: Ottó és Adelajd „*szerelmes állásban mint egy elandalodnak*”.⁵⁷ A férfi homlokához szorított női kéz a *Jeruzsálem pusztulása* című drámában is kölcsönös érzelmek jele. Előbb, az első felvonásban, Titus teszi homlokához Berenice „*csillogó szemmel*” odanyújtott kezét, majd a dráma utolsó jelenetében Berenice az, aki „*mohón megkapja [Titus] kezét, és homlokához nyomja*”.⁵⁸ Fontos különbség viszont, hogy a kézzel kapcsolatos gesztus itt a nő tevékeny közreműködésével jön létre, míg Melinda passzívan engedi át kezét. De a kéz mégis Ottó zsákmánya lesz. Miért jut hát Bánk a rejtekaftó mögött állva mégis arra a következtetésre, hogy (mint Horváth János írta) a kísértés eredménytelen? Itt ismét a főhős tudathorizontjának kérdésköréhez jutottunk, ám erre nézve most csupán annyit mondhatunk, hogy Bánk a párbeszédet, főként az Ottó leterdelésével kapcsolatos szópárbajt valóban úgy értelmezhetette, hogy felesége hűsége szilárd, arról pedig nem értesülhetett, hogy Melindát közvetlen veszély fenyegeti. Az asszony Ottót elutasítva ugyanis a férjével közös nyelvi világban határozta meg saját pozícióját, a megnyilatkozásába illesztett idézet – a szövegben idézőjelbe tett betét – a teljes, megbonthatatlan lelki egység kifejezésének minősült. Bánk lelki útja a látványtól a szavakhoz vezet. Mérlegelő, töprengő hős, akinek lényge szavakhoz van láncolva, aki számára a látványnál fontosabb a beszéd, a dolognál az értelmezés. Nem csupán a közvetlenül megfigyelt beszéd perdöntő számára, hanem a csupán hallott, metakommunikáció nélkül befogadott közlemények is annak számítanak. Nyelvi vi-

53 HORVÁTH, i. m., 67.

54 PÁNDI, i. m., I, 119.

55 KATONA József *Bánk bánja*, magyarázta PÉTERFY Jenő, Bp., Franklin-Társulat, 1908³, 35.

56 KATONA József *Bánk bánja* ARANY János jegyzeteivel és tanulmányával, Bp., Ráth Mór, 1898, 31.

57 KATONA, i. m. (1983), 45.

58 KATONA József, *Jeruzsálem pusztulása* = K. J. *Összes művei*, i. m., I, 289–366, itt: 298, 364.

lága gazdag, határozott és – a harmadik felvonásig – homogén. Beszélő pozíciója erős (ezt tapasztalhatjuk a második felvonásban), és többnyire kompetens címzettje mások üzeneteinek. De, látni fogjuk, Gertrúd szólamának (valóban zavarba ejtő) osztottsága megtéveszti, és gyanakvó természete miatt nem képes az álságos beszédet különválasztani az őszinte szótól. Bánk a szavak embere. Szenvedélyes értelmező. Tragédiájának is ez az egyik forrása. Saját keservének beszéde kommunikációs zörejé válhat számára a kívülről jövő üzenetek értelmezése során. A szemantikai homály állapotában, a rendelkezésére álló információk korlátozott készletével küzd a megértésért. Már most is, a rejtekajtó mögött állva.

Melinda viszonyulása Ottó beszédéhez és gesztusaihoz a szöveg fontos üzenete a drámabeli két idegen csoport, a merániak és a bojótiak felfogásbeli különbségére, a magyar kultúrához (és alkotmányos rendhez) való kapcsolatukra nézve. Ez összefügg a *Bánk bán* drámai szituációjának egyik legfontosabb, ám gyakran figyelmen kívül hagyott tényezőjével: az idegenek körének szerző általi nyomatékos differenciálásával. Azzal, hogy a drámai alaphelyzet nem a magyarok és idegenek szembeállítására épül, mert ennél sokkal fontosabb, hogy itt – az idegen származású szereplők sorában – két ellentétes minőségű és szerepű csoportról van szó, ahogy a magyarok esetében is. A szerző, toleráns szelleme alapján, másként – sokkal differenciáltabban – tekint az idegenekre, mint például Kisfaludy Sándor. (Elég itt *Az emberszívnek örvényei* című drámára utalni.⁵⁹) Nem az a fő kérdés, mint más szerzőknél, hogy mi a helyzet a lényegében homogén csoportként kezelt idegenekkel, sokkal inkább az, hogy a szereplők hogyan, milyen módon, mennyire tagoltan és árnyaltan viszonyulnak a kétféle idegen csoporthoz. Úgy is mondhatnánk, hogy Katona felfogása nem kirekesztő, hanem befogadásra kész, nem nationális, hanem morális.

Amikor Melinda a maga módján értelmezi a csábítás gesztusait, Ottó szempontjából félreérti az általa alkalmazott jelbeszédet, valójában (a maga szempontjából) nagyon is megérti csábítóját, aki az adott helyen alkalmatlan viselkedési kódjával éppen most lepleződik le az asszony előtt. De nemcsak a gesztusok kódja mutat két irányba, a szavak jelentése is elkülönül: mást jelent az *imád* és az *imádkozik* ige Ottó és Melinda nyelvén. És más szemantikája van a nem véletlenül megismételt (és az első kiadásban ritkítással kiemelt)⁶⁰ névnek, **Melinda** nevének. Ez az Ottó szerint *édes* név radikálisan más nyelvi világba kerül a *megvet* ígéhez kapcsolódva, miáltal a nő hasonló nyomatékkal, de eltérő előjellel veszi vissza a férfitől saját nevét. Mint ahogy az előző jelenetben már az Ottó által félreértett női könnyeitől is megfosztotta csábítóját, egyszerre megtagadva és megcáfolva elérzékenyülésének általa értelmezett jelét.

Ottó ebben a pillanatban elveszti maszkját, Melinda pillantása a csábító férfi igazi arcára vetül. A nő határozott és végleges döntését – és nyelvének különbözőségét – azal fejezi ki, hogy férjét idézi, s ezáltal azonosul vele. Ezúttal is hangsúlyozzuk, hogy

59 Elemzését lásd NAGY (1993), *i. m.*, 45–51.

60 Az instrukcióktól való elkülönítés céljából mi – a kritikai kiadástól eltérően – félkövér szedéssel közzöljük e Katona által kiemelt szavakat. A Trattner-féle editio princeps e szöveghelyeket vastagított betűkkel és ritkított szedéssel különbözteti meg, a Katona-drámák kézírataiban ezek a szavak eltérő írásmóddal, nagyobb betűkkel és vastagabb tollvonással vannak megkülönböztetve.

a *Bánk bán* szövegében igen nagy szerepük van a belső idézeteknek, amikor az egyik szereplő a színen nem lévő másik szereplő korábban elhangzott szavait citálja. Melinda ezzel az idézettel mintegy behozza férjét a színtérbe, anélkül, hogy tudná: az ajtó mögött áll s hallja felesége szavait, azaz a szcenikai tér kitágításának dramaturgiai megoldása működik itt igen hatásosan és kifejezően. (Ehhez képest felesleges túlmagyarázás, hogy a Thália 1976-os előadásán Melinda megnyilatkozásának ez a részlete nem a nő hangján, hanem a férjét játszó Kozák András magnetofonnal megszólaltatott hangján volt hallható.)

A rejtekajtónál tehát, ennél a nagyon fontos díszletelemnél kultúrák találkozása zajlott le, kultúrák közti kommunikáció történt, a félreértés kockázatával, a megtevés szándékával és a megértés esélyével. Már tudjuk, hogy Bánkot lelkének, karakterének sajátossága kötötte meg a szcenikai tér peremén. Innen nézve már az is joggal feltételezhető: a szöveg szelleme azért tartotta vissza a rejtekajtónál, majd mögötte, azért nem engedte a sokat vitatott jelenetben a Vörösmarty által elvárt módon találkozni feleségével és csábítójával, hogy a befogadó erre a sokkal jelentősebb találkozásra figyelhessen. A dráma ezzel a nagyon erőteljes effektussal meglepi, majd gondolkodásra készíti a befogadót. Megfigyelési pozícióba helyezi a nézőt (valamint a színházi fantáziával rendelkező olvasót), biztosítva számára a művel való párbeszéd, a mérlegelő megértés lehetőségét. És kinyilvánítva, hogy a drámai többnyelvűség hatványozottan többszólamú közegében, kultúrák és nyelvek találkozásának terepén, a gesztusok és a szavak elkülönülő szemantikájú világában kell a megértés kísérletével próbálkozni. Miként a dráma hőseinek is.

Bánk szituációja jelképes érvényű. Jelleme, sorsa a rejtekajtó mögé helyezte. A tragikus lét sötétlő peremén kell tájékozódnia, s onnan elindulni drámai útjára.

NYERGES GÁBOR ÁDÁM

A túlélő is halott

A pályakezdő Orbán Ottó költészetének világszemlélete

A pályakezdés

Orbán Ottó első két verseskötete, az 1960-ban megjelent *Fekete ünnep* és az azt követő, 1963-as *A teremts napja* még mit sem sejtet a költőre a későbbiekben jellemző kísérletezésből, hangvételek, szólamok, beemelt és eredeti kontextusukhoz képest átranzformált vagy éppen kiforgatott vendégszövegek, lírai szerephelyzetek és hangnemek között cikázó, felszabadult lírai megoldásokból. E két, igen komor hangulati összképet mutató kötet egyrészt láthatóan merít, mi több, számos helyen kiindulópontnak használja a személyes tapasztalatokat, emlékeket (akár az – érthető módon – korjelenségnek is tekinthető háborús líra újabb fejezeteiként). Másrészt pedig – a múltból kiindulva – a jövőt is sötéten (legalábbis: gyanakvással, bizalmatlanul) vizionáló, globális történelmi távlatokban gondolkodó, szemléletében egyetemes pesszimizmus jellemző rá.¹ Mind a múltba, mind a jövőbe tekintés tehát filozofikus, elvont pesszimista prognózisként jelenik meg. Az sem könnyít a fiatal szerző helyzetén – aki az 1956 utáni, zűrzavaros és „feszültségteli” irodalmi helyzetben többször is elutasítva kapta vissza első kötetét –, hogy a hatalom számára műveinek elsődleges olvasata csakis aktuális, politikai és „aktuálpolitikai” relációkban válhat lehetségesé. (A nem politikai, közéleti irányultságú szinkrón olvasatok nem politizáló, tehát a társadalom ügyétől *elforduló, elzárkózó* költészetet tételeztek volna – ahogy azt a kevésbé jóindulatú kritikusok rendre fel is rótták a pályakezdő Orbánnak –, e költészet tehát afféle mentségként kapta – tartalmilag természetesen korántsem ok nélkül – az önmagában nyilvánvalóan durva leegyszerűsítést jelentő „antifasiszta” jelzőt.²) Orbán Ottó elsősorban sötét tónusú jövőképe³ miatt marad még második, sőt harmadik kötetének megjelenése (1963 és 1967) után is *fiatal költő* státuszban, ami a korban, mint ő maga is írja egy helyütt, nem annyira életkort, mint inkább *állapotot* jelző szókapcsolat.⁴

1 Bővebben lásd a következő alfejezetben.

2 Orbán Ottó pályakezdésének körülményeiről, valamint műveinek vélt/valós közéleti vonatkozásáról lásd a szerző tanulmányát az Irodalomismeret 2013/4. számában („Egyéb követelmények” – *avagy Orbán Ottó esete a politikummal*), megjelenés előtt.

3 „1960-ban megjelent első kötetemből az *Újkori elégia* »szélsőséges pesszimizmusa« okán kimaradt. Hasonló megfontolásból kimaradt néhány más vers is.” ORBÁN OTTÓ, *Honnan jön a költő?*, Bp., Magvető, 1980, 28.

4 Többek közt pl. „1967, megint egy kiadó, ezúttal az Európa. Nemrégiben jelent meg a harmadik kötetem. Vassal a szobájában beszélgetünk, rólam, az esélyeimről. [...] Nem vagyok gyanútlan, noha hazai mértékkel mérve még fiatal költőnek számítok.” A helyzetet ékesen szemlélteti, hogy ekkor, 1967-ben Orbán Ottó már harmincegy éves. *Uo.*, 1–12.

A téma tehát többnyire a háború, mégpedig kegyetlenség és irgalom, élet és halál, emberség és elállatiasodás oppozícióiban, illetve a szerelemnek mint talán az egyetlen fellelhető és elpusztíthatatlan pozitív emberi értéknek a viszonylatában. A versek hangvétele többnyire pátoszos; a helyenként rímes, máshol rímtelen, sőt igen gyakran prózaversbe torkolló, monologikus, illetve narratív jellegű szövegek fokozatosan építkező, nagyszabású (elsősorban Nagy László, de József Attila, Kassák, más tekintetben Walt Whitman hatását is mutató), komplex képalkotással operálnak, a szóhasználat azonban sok helyütt József Attilát, Pilinszkyt, Radnótit idézi. E formai jegyekben a második kötet, *A teremtes napja* is osztozik. Orbán Ottó az 1960-as évek elején (illetve az első kötet legtöbb versének keletkezésekor, még az előző évtizedben), mint a legtöbb fiatal költő, szinte a homlokára tetoválva viseli poézisének elsődleges és legjellegzetesebb lírai előzményeit.⁵ Mindösszesen egy verset találunk a *Fekete ünnep* szövegei közt, amely meglepően hasonlít – elsősorban a költői beszéd intonációjában – Orbán Ottó későbbi, utolsóinak tekinthető pályaszakaszra során keletkezett műveire: ez pedig a nürnbergi pert megverselő *Fekete hadosztály*.

Az első két kötet kritikai fogadtatása többnyire pozitív volt, Orbán formaművész voltát, virtuóz készségeit és verstechnikai tudását még legszigorúbb bírálói is elismerték. Megrendítő erejű, tömény „életanyagot” filozófiai elmélyültséggel megverselő, háborús és szerelmi költészetét ígéretesnek találták, bár abban a tekintetben, hogy a kettő közül melyik regiszter versei a sikerültebbek, megoszlottak a vélemények.

„Láttam mindent a ház alól...” (az Újkori elégia című vers világláttatása)

A *Fekete ünnep* kulcsfontosságú, világszemléleti értelmezési tartományát is felvázoló nyitóverse,⁶ az *Újkori elégia* kiválóan összefoglalja a pályakezdő Orbán Ottó lírai világlátásának (láttatásának) sarokpontjait. A vers megszólítottjának („Ki élsz talán...”) kiléte a negyedik versszakban tisztázódik – többé-kevésbé: „kinek neve Isten vagy

5 MÓSER Ádám, *Orbán Ottó korai költészetének poétikai változásai a lírai beszéd konstrukcióiban*, Iskolakultúra, 18(2008)/5–6, 139–149.

6 Mivel Orbán Ottó első két kötetének konstrukciója a korabeli cenzúra miatt súlyosan sérült, s mivel szerencsés módon ennek ellenére is birtokában lehetünk a helyreállított, eredetileg megjelenésre szánt kötetkompozícióknak, én a még Orbán Ottó által 1986-ban össze-, ill. helyreállított kötetkompozíciókat közlő *Összegyűjtött versek*, valamint az erre támaszkodó 2003-as posztumusz gyűjteményben (ORBÁN OTTÓ *Összegyűjtött versei*, [szerk., gond. DÉRCZY Péter], Bp., Magvető, 2003) olvasható kötet szerkezetet veszem alapul, mely híven tükrözi a szerző elsődleges szándékát, amely, ha művészi integritása nem sérült volna oly sajnálatosan pályakezdésekor, minden bizonnyal érvényesült volna. Jelzés értékű, hogy Orbán mind 1986-ban, mind műveinek a Digitális Irodalmi Akadémia számára történő összeállításakor, valamint a 2003-ban megjelent kötet munkálatai során (utolsó két kötetének anyagát leszámítva Dérczy Péter, amint az utószóban beszámol róla, végig a szerzővel közösen dolgozott az összegyűjtött versek anyagán) is konzekvensen ragaszkodott első két kötetének cenzúrázatlan változataihoz. Emiatt úgy vélem, az *Újkori elégia*, bár a *Fekete ünnep* 1960-as kiadásában nem szerepelhetett, a pályakezdő Orbán Ottó költői (világ)szemléletének bemutatására maradéktalanul alkalmas. ORBÁN OTTÓ, *Összegyűjtött versek*, Bp., Magvető, 1986; DÉRCZY Péter, *Utószó* = ORBÁN OTTÓ *Összegyűjtött versei* (2003), i. m., 399–401.

Ész vagy Képzelet”. A vers beállításában a világ aktuális helyzete alapján az emberek, ha betegek, várható részvét nélkül szenvednek (5–6. sor), lelketlenül, érdektelenül, elképzelések nélkül, gépszerűen kallódnak a világban (7–8. sor), állandó veszélyben élnek hétköznapijaikat (9–12. sor). A lírai beszélő ezt a háromszoros, háromféle kilátástalanságot kapcsolja össze a versben megszólított tetszőleges uralkodó hatalommal (vö. Isten – vallás, metafizikai hit; Ész – logika, jog, társadalom; Képzelet – művészet/tudomány⁷). Az ötödik versszak retorikai kérdése, mely szerint „mit tudsz még?”, a maga (szándékosan válasz nélkül hagyott) *j'accuse*-magatartásában nemcsak azt jelzi, hogy a fenti lehetséges világírányító-világszabályozó erők egyaránt és egyenlő mértékben nem tudnak segíteni az emberiség sanyarú helyzetén, hanem azt is, hogy – éppen, mivel nem érkezik pozitív, ellensúly értékű válasz a „mit tudsz még?” kérdésre – a világ vélhetően (a versbeszélő tapasztalatai szerint) lényegében nem is áll másból, mint a szenvedés különböző, ám egyaránt borzalmas formáiból. Márpedig a versbeszélő *jártasnak, tapasztaltnak* mutatkozik a világ dolgainak ismeretében, elvégre: „Láttam mindent a ház alól...”; mindent, amit idáig leírt (és a vers következő szakaszaiban részletesebb képalkotással ki is fejt: „Lángtól perzselten tárult szét az ég...” stb.). Ebben a részben (7–8. versszak) összetalálkoznak a vers elején még hangsúlyosan csak mozaikos szerkesztéssel, tömören felmutatott képekben vázolt emberi sorslehetőségek – kibővíve a szegénység, az éhezés, végkimerülés tragédiáival – a háború nagyszabású, globális megfestésében (a lángtól perzselt ég, s az alatta néma rajban úszó hullák látomása által), immáron egyetlen, óriási szenvedéstörténet (el)borzasztó életképeiként. A vers vádbeszéd jellege innentől felerősödik, a megismételt „mit tudsz még?” kérdés immár a fokozódó érzelmi intenzitású számonkérés szolamává duzzad. A kérdés megismétlése nem pusztán a retorikai fokozást szolgálja: egyértelműen arra irányul, hogy milyen borzalmak és csapások képzelhetők el még egyáltalán. S nem is marad teljesen költői, hiszen a vers további részében (9–18. versszak) kegyetlenségek és sorstragédiák hosszas lajstroma következik válaszul, nemegyszer a romantikus vers pátoszosan túlzó képalkotási kliséivel („Sziklát etetsz velem?”; „Fogaiddal szívem puhára rágod?”; „Lángomat elfújod...” stb.). A vers folyamatosan konkretizál is, hiszen szakasról szakaszra olyan fogalmakat említ fel, melyek alapján elhelyezhető a második világháború traumája ihlette, *háború utáni* versvilágban. (Ilyen momentum például a szögesdrót [12. versszak] vagy az égetthús-bűz [16. versszak] említése.) A versegész azonban nemcsak a háború időszakát állítja be a borzalmak színterének (ahogy a versnyitó három kis kép is jellemzően nem, vagy nem feltétlenül háborús toposzokat mozgat meg a betegség, az elbutulás-lelketlenség és a bűnözés kiemelésével). A mű harmadik harmada (19–23. versszak) éppen a *háború utáni világ*, az „örült semmi”, „sugaras fecsegés” és

7 Az, hogy a három lehetséges megszólított közt a vers vagylagosan tesz különbséget, nemcsak a szöveg metafizikai eldöntetlenségét (valamint ezen entitások egymáshoz képesti relativitását) hivatott jelezni, hanem azt is, hogy a vers (tágabb értelemben: az egész kötet) értelmezésében a világ problémáira, tragédiáira adható válaszok működésképtelensége szempontjából sem tehető különbség e három különböző világmagyarázat-világértelmezés közt. Egyik sem nyújt elégséges megoldást, az embert egzisztenciális értelemben mindhárom lehetséges közelítés cserben hagyja – legalábbis megoldások, segítség tekintetében.

„tébolyult béke” korszakáról fest lehangoló képet. Nemcsak, mert „az emlékezet, nézd, sebezhetetlen”, nemcsak mert a háború borzalmi kitörölhetetlenül elfeledhetetlenek, hanem mert a háború előtti-utáni békeidők ugyanolyan kegyetlen, szenvedélytelen-részvétlen, állati ösztönök által irányított világot jelentenek. Egyedül a nyelv (a költészet) megölhetetlen és elpusztíthatatlan, azonban ez a költészet már nem lehet romantikus (elégiája nem véletlenül *újkor*⁸), hiszen ideáljaival, eszményeivel a világ, mi több, maga az emberiség saját magára irányuló kegyetlensége immáron leszámolt („porlódnak a bálványok az égben”). Azonban a nyelv, a beszéd képessége sem enyhíthet a fájdalomon, még a megfogalmazás, a kimondás aktusa által sem; a költő csak úgy járhat el, ahogy az *Újkori elégiában*, amelyet a kötetbéli kiemelt pozíció és a 21. versszak költőiszerep-értelmező sorai miatt egyaránt a korai Orbán-líra kulcsversének tartok. Leltárt vesz a szenvedésről és pusztulásról – ahogy a világból is ennyi maradt, úgy a költészetnek sem marad más terepe, mint hogy e gyászos végtelenségről szóljon (bármiféle remény híján, némiképp tehát öncélúan): „már csak én / darálom kínjaink egyhangú versét, / megölhetetlen nyelv, a sírok sebhelyén / növe eleven var: a végtelenség”. A túlélők, bár élnek („Élünk...”, 22. versszak). Még a költő, a lírai alany is legfeljebb így azonosíthatja magát (a vers, mint eleven, végtelen var laza analógiájára): „Az üresség vagyok”. Mindenfajta feloldás csak ilyen: a költészet mint seven nőtt var, a világ, mely a túlélőket, ha egyáltalán eljön, eltemeti – a József Attila-i „ha eltemet, ki eltemet”-re is utalva talán –, a seb sem képes begyógyulni, s a túlélő is legfeljebb halott maradhat (22–23. versszak).

Homogén feketeség

A fenti versből kitetsző szemlélet végigvonul Orbán Ottó első két kötetén (s nyomai még a későbbi két-három verseskötetében is erőteljesen jelen vannak). A *Fekete ünnep* legfőbb tematikai gócpontjai: a háború (mind elvont, általános szinten, mind konkrétan a második világháborúra vonatkoztatva), az árvaság és a pusztulás. Mindezekből egyöntetűen negatív, *feketeségében* homogén világ- és történelem-értékelés bontakozik ki. Orbán egész pályájára jellemző azonban, hogy a világról, a történelemről és az egyetemes emberi létezésről szerzett tapasztalatok egyaránt a versek lírai beszélőjének énkonstrukciójával állnak szétválaszthatatlan egységben és kölcsönhatásban. Hogy jobban megérthessük az első pályaszakaszából kiolvasható világképet, vizsgáljuk meg Orbán Ottó első két kötetének én-momentumait, önreflexív megnyilatkozásait.

8 Feltételezve, hogy az „újkori” ebben a kontextusban viszonyzóként működik, és „modern”, tehát a korábbi elégiákhoz képest egy új(abb) kor elégiájának jelzőjeként funkcionál, nem pedig a történet-tudomány újkor-fogalmára utal. Ezt a feltételezést erősítik a versnek a klasszikus elégiákhoz képest mutatott tartalmi eltérései: amennyiben tapasztalatai – részben – *modern* (tehát kortárs) tapasztalatok: nem pusztán a háború elvont, általános fogalma jelenik meg, nem (kizárólag) időtlen létállapotként, tapasztalatként szól róla a versbeszélő, hanem (lásd pár sorral feljebb) meglehetősen konkrét képi utalások által beazonosíthatóan idéződik fel a II. világháború.

„elvontabb kín gyötör a versben” – önreflexív momentumok az első két kötetben

Mivel Orbán késő(bb)i lírájának egyik, mind mennyiségi tekintetben, mind (költészet-formáló erőként) hangsúlyosságban is kitüntetett eljárása a versre, versírásra reflektálás, nem árt külön odafigyelni ezen megnyilvánulások (ritkásabb, az 1980–1990-es évek lírájánál jóval kevésbé kihangsúlyozott) korábbi megjelenéseire. Már a *Fekete ünnep* lapjain találunk ilyen sorokat, például rögtön a kötet nyitányában⁹ („A húsba vert szög képletes / elvontabb kín gyötör a versben; / az emberhúst még a vadak / sem eszik nyersen: // én élek és fogalmazok! / úgy válik értelemmé / és megváltássá bennem – / [...] / amit éltem s ami már kerek látomás: / [...] / hogy itt maradtam egyedül” – *Félúton*). A vers későbbi részében is előkerül – bár valamivel elvontabban – a „fekete írás” problematikája: „ne hidd, hogy az mond igazat, / ki vadkacsát hazudik minden tóra, / kínjaimba feketébb lelkedet / váltom fehérré és valóra”. Rögtön a folytatásban, az *Apám* című versben „a szó önmagára kérdez vissza”,¹⁰ hogy aztán a lírai én a versének (ekkoriban életrajzi tekintetben¹¹ is) fő tárgyaról ejtve szót, így minősítse az írás gesztusát: „én meg feléllek, / mint lárvát a hernyók”. A kötet második felében (ismét kiemelt, hangsúlyos helyen: a *Vázlat a fiatalságról* ciklus záródarabjaként) szereplő *Óda egy Van Gogh-képhez* épp így olvasható nagyszabású művészet-értelmezésként: „de itt a lelketlen, sűrű mező / más törvények szerint ragyog / és tisztább szavakra figyel / mint a szívük cserélő évszakok, / mert míg azok hullnak az égen át / s kerek rendbe fogódnak, / csak ismétli saját képtelen igazát, / hogy nyár volt, hogy nyár van... / [...] / és állok és nézem a látomásba zártan, / hogy nyár volt, hogy nyár van és bennem, / az egy-életnyi végtelenben / éppígy nem alkuszik a fény”. A vers zárlatában: „Ha van nagyobb értelem mint születés és halál, / hát az se más / mint pontos ész és szív, tiszta fogalmazás / törvénye, mely magába rendez / reményt és céltalan türelmet / és túléli alkotóját aképpen / mint a nyarat saját fénye e képben.” Ez a szemlélet, miszerint „a tiszta fogalmazás törvénye”, a „szívük cserélő” évszakoknál tisztább szavak valami időtállóbbat, véglegesebbet ragadnak meg, mint maga a primer élmény (esetleges és csalóka) érzékelése, az én olvasatomban egyenes ági rokonságban áll a „ne hidd, hogy az mond igazat, / ki vadkacsát hazudik minden tóra” intelemmel. E megnyilatkozásokban a vers és általában a művészi kifejezés mint az igazság (az észlelt valóságnál is mélyebben gyökerező, egyszersmind *valódibb* valóság) legautentikusabb médiuma

9 Mivel a kötet 1960-ban végül erősen megcsonkítva, több, eredetileg ide szánt verset nélkülözve jelent meg, a már elemzett *Újkori elégia* csak a kötet kvázi *virtuális*, a szerző által (több ízben is, konzekvensen) *helyreállított* formájában lehetett nyitóvers. Így léphetett elő (kényszerűségből) az 1960-ban megjelent kiadás nyitóversévé a *Félúton*. Dolgozatomban ezen kivételes körülmények miatt mindkét verset nyitóversként, nyitányként kezelem, ahogyan feltehetően a szerző elgondolása szerint is mindkét mű ilyen formában (is) funkcionál(hatott), tekintve, hogy a gyakorlatban a *Fekete ünnep* eltérő változatában külön-külön végül mindkettőt alkalmasnak találta kötetindításra

10 Tudniillik a versben megszólított apának szóló „Merre vagy?” kérdés kapcsán.

11 „Egy fürtös fejű árva (félárva), aki meggyilkolt apjáról írja szomorú verseit egy pofonoktól zajos nevelőintézetben... [...] Ontottuk a verseket és én az egyikben végre le tudtam írni azt, hogy mit tartalmaz az egész valómat mérgező háborús góc. »Tizennégy év, mily kicsi szám! És mégis ez alatt halt meg az Édesapám!«” ORBÁN Ottó, *Kezdetben volt a csodagyerek* = *Uő, Honnan jön a költő?*, i. m., 15–17.

konstruálódik meg. Aki pedig ezen igazságokat, valóságokat a kimondás-láttatás aktusán keresztül feltárja, az igazság felszínre hozatalával (majdnem) minden esetben sötét(ebb) képet fest az elsőre észlelnél. Így érthető, ha szerepét egyszerre minősíti a megváltó-tudatnak kijáró pátozzsal és az őszinte szenvedést „aprópénzre” váltó, kicsinyes ember büntudatával („úgy válik értelemmé / és megváltássá bennem”; „kínjaimban feketébb lelkeket / váltom fehérre”; vö. „feléllek, / mint lárvát a hernyók”). Ehhez hasonló, (színleg) ellentmondásos, összetett énkép bontakozik ki a *Felirat az Újlaki Téglagyár falán* című versből is: „A szenvedést, ahogy magamban / mélyebbre ásom, / úgy görnyedek mind alább, úgy nő / megalkuvásom, / mert nem tudok hinni magamban, / másban remélni, / fojtogat a valóság s nincs mód / ellene élni”. Más szöveghelyeken a vers megbízhatósága is kétségessé válik (igaz, ismét párhuzamba állítva a valóság kifürkészhetetlenségével, becsapós, nem-mindent-megmutató mivoltával): „Minden vers túlkorán szakasztott / gyümölcs, minden valóság töredék” (*A megérkezett [Hat óda utóhanggal]*, I). Hogy vers és valóság milyen közeli rokonságban állnak e költészet felfogása szerint, az is mutatja, hogy a II. óda rögtön így kezdődik: „Vasból, vérből és kőből / olvad a vers végén a rím”.

Az egyszerre biblikusan felmagasztalt (megváltó) és deszakralizált (bűnös) költő képének összetettsége *A teremtés napja* beszédes című (*Ars poetica*) nyitóversében is megmarad: „egyetlen porszem, mely beszélni kezd, / hogy elmondja magát a lehetetlent, / [...] / míg elszenesedik számban a nyelv, mert nem hiszem a megváltás csodáit / s nincs számomra emberi kegyelem”; vö. a következő két versszak soraival: „Lépteimet fogadd be, teljes ég, / hiányodtól fuldokló életem!”; „s beszélnem kell a halhatatlan nyelven, / [...] / leszállni, le a süketnéma porba”. A *Temetés* című versben a költő már mint az „isten versének” médiuma jelenik meg, aki a verset hallja, magát pedig hallgatása által jellemzi („E ragyogásban semmi nem vagyok, csak hogy fejem lehajtom, / csak hogy megyek minden tagomban némán mint a tűz”). A problematizált kérdés azonban ezúttal már nem a kimondottak tartalma vagy a kimondás mikéntje, hanem (a posztmodernség egyik fő toposza!) maga a kimondhatóság lehetősége-lehetetlensége: „Kimondani ezt a száját, ezt a simogatást!” *A tűzvész emlékeinek* 1. szakaszában ennek logikus továbbgondolásaként már nem is emberi eredetű a beszéd: „A láng beszélt”. A feltehetően önmagát megszólító lírai én ezúttal is passzív befogadóként, illetve emlékezetén keresztül tolmácként-interpretátorként tűnik fel: „erre emlékszel majd a zenén túl”. Két sorral lejjebb viszont megtörik az első két kötetben szinte megszakítatlanul végigvonuló pátozz (jellemző módon egy önreflektív, az „ádáz szemtanú”¹²/bűnös túlélő szerepkörre reflektáló mozzanatban):¹³ „igazán mondhatom nagyon rokonszenves / hát okos is ha úgy vesszük / sokra azért ne számíts // merev szájjal”.

12 Lásd a *Honnan jön a költő?* (i. m.) vonatkozó fejezetében.

13 Ez az egyik legkorábban megfigyelhető példája azon ritka eseteknek, amikor a hatvanas évek Orbán-lírájában egy versen belüli stílusterést (vagy legalábbis -váltást) figyelhetünk meg. Az eset korántsem olyan kirívó, mint azok, amelyeket a harmadik, *Búcsú Betlehemtől* c. kötet bizonyos feltűnő szöveghelyein megfigyelhetünk, mégis fontos jelzésként szolgál annak, hogy Orbán Ottó kései lírájának egyik kedvelt költői technikája mennyire korán/mélyen gyökerezik, mennyire nem nyom és előzmény nélkül való, hanem éppen hogy organikus fejlődés, tendenciaszerű változásfolyamat eredményeként érkezett el pályáján.

A 2. részben a nyelv, a beszéd képessége már mint gátlás, görcs („te / a torkodban érzed majd a szavak görcseit”), majd negatívan, megvalósíthatatlan cselekvésként („a pusztulást látod és szólni se tudsz”) realizálódik. A fokozás ezen a ponton még nem ér véget, elvégre a vers (ön)megszólítottjáról megtudjuk: „iszonyat vagy magad is / egy szem rémületében / olyan rettegő örvény / örült vízesése / a semmit-nem-mondó szavaknak” – a hasonlítást a vers nyitva hagyja, a mondatszerkezet ezen a ponton megtörik, majd az utolsó sorok ismét a lírai ént ábrázolják (immár egyes szám első személyben, nem megszólítottként), aki ezúttal sem kommunikál: „amikor a házba bevonultak / das kleine kind / én fütyültem a folyosón / anyám rémülten rohant ki azonnal gyere”. A vers zárata immáron az emlékezés és a felidézett jelen alapvető értelmi-asszociációs konstrukcióit is megkérdőjelezi-felfüggeszti: „semmi nem függött össze semmivel”.

A szavak a 3. részben sem bizonyulnak a kifejezés maradéktalan eszközeinek. A lírai énnak valami *többletet* is meg kell értenie a közlöttekéből, hogy elégséges *megértésre* legyen képes: „én megértettem mi reszket a vinnyogásban / a fiamat a nyomorultak / a roskadt ágy s a kopott faliszőnyegek / vidéki díszletei közt e két szóban / milyen iszonyat fuldokol”. A felidézett beszédfoszlányok a grammatika szintjén végül nem is képesek a tökéletes kifejezésre (a 2. rész zárósorával összhangban, ahol „semmi nem függött össze semmivel”): „halkan beszélt a jóisten mondta / furcsán bicsaklott a hangja / [...] / újra mondta a jóisten / az egyetlen akit szerettem / nem tudsz te semmit”. A vers(rész) sajátos bravúrja, hogy az összefüggéstelen beszédrészletek (részleges) narratívába fűzésében éppen a lírai elbeszélőnek a megértésről, valamint a beszédaktus körülményeiről szóló kommentárjai segítenek.

Az utolsó, 6. szakaszra a lírai énnak már (a mocskossággal összekapcsolva) külsődleges vonásává, passzív jellemzőjévé válik a csend: „megyek / a várost járom mocskosan a csendtől”. A kötet címadó versének nagyszabású életigenlő leltárában, fennkölt eufóriájában hasonló helyzetbe jut el a versbeszélő: „bennem a világnak már szóhoz nincs köze”. Marad tehát ismét a csend, ezúttal is a trauma csendje – de a némaság oka immáron nem elsősorban a borzalmak elbeszélhetetlensége, hanem a lét(ezés) egyszerre elborzasztó és gyönyörűséges csodálatossága általi lenyűgözöttség: „s testem majd a pusztulás közepén se tud mást, / [...] / csak a végsőkig visszatartott torkok énekét”. Érdemes megjegyezni, hogy nemcsak a lírai beszélő önreflexív megnyilvánulásaiban, hanem nagyon sok esetben a megszemélyesítés eszközeként is a kötet egyik leggyakoribb jelzője a *néma*, egyik legsűrűbben megjelenített állapota a némaság.

Ahogy az *Ars poetica*, úgy a *József Attila* című vers is különösen fontos a korai költői önértelmezések sorában, hiszen Orbán Ottó első két kötetében (bár a *Fekete ünnepben* még a *teremtés napjánál* is intenzívebben) az egyik legerősebb lírai hatást József Attila kései költészete jelentette. Kulcsfontosságú az a sor, melyben nyíltan ki is mondatik, hogy: „A sorsodat érzem...”. Az így kezdődő összetett mondat a vers vége előtt két sorral ér véget, az utolsó mondatban pedig az immáron épp a „sorsodat érzem” gesztusával megteremtett költői-emberi sorsközösség-vállalás nyomán válthat a beszélő többes számra, hogy aztán haláláról már ismét egyes szám első személyben beszélhessen („*Életünknek egy órája megér / annyit, hogy hiányába belehaljak!*” – kiemelés tőlem). Ezzel a gesztussal a vers grammatikailag is visszautal a kezdősorokra, melyekben szín-

tén egyes számban nyilatkozik a versbeszélő: „én nem [ti. lelhetek kegyelemre], míg tudok emlékezni rád”, a költemény innentől vált át megszólító fogalmazásra, amit a zárlatig fenn is tart. Az árvaság, az elvesztett apa motívuma mindkét kötetben látni engedett már (többé-kevésbé direkt) József Attila-i rájátszásokat. Ebben a versben azonban teljesen nyílttá válik a (kora)orbáni költői énmitologizálás szándékos közelítése a József Attila-képhez, egyben ráépítése egy már *kész* mítoszra. Emiatt kap fontos hangsúlyt az éppen ebben a műben olvasható megnyilatkozás „a vers”-ről, melyért („a csók”-hoz hasonlatosan) költője „teljes étellel fizet[sz]”. Ez a felfogás már messzebb megy a „Minden vers túlkorán szakasztott / gyümölcs, minden valóság töredék” sorpárától, itt már nemcsak egy szintre kerül, nem pusztán hasonlóság tételezhető *vers* és *valóság/élet* között, hanem a kettő szétválaszthatatlanul összeforr. A *vers* ugyanis döntő kihatással van a versíró életére, nemcsak a „verseibe belepusztult” költő mindmáig élő, közkeletű mítoszáat megidézve, hanem azt fel is vállalva, azzal közösségre is lépve a lírai én által. A „verselve vezeklő megváltó” és a „bűnös túlélő” toposza itt találkozik össze, a költő szerepét szakralizálva felmagasztaló „Saját súlyod roppantja össze hátad” sor, valamint a „verssel teljes étellel fizetni” összekapcsolásában. A túlélés bűne, az a képesség, hogy a pusztulást *csak* a (holtakkal szemben örök büntudatot érző) túlélők képesek elbeszélni, illetve a bűnért teljes életével vezeklő, már-már szentként beállított költő összetett szerepe ez. Innen visszaolvasva érthető meg a legteljesebben a *Fekete ünnep* verseiből kibontakozó költőkép-költészetfelfogás feloldhatatlan, mégsem kibékíthetetlen kettőssége.

LÁNG BENEDEK

Zrínyi Miklós titkosíráskulcsa*

Zrínyi Miklós tollából mintegy féltucatnyi olyan levél maradt fenn, amely rejtjelezett szövegrészeket tartalmaz. E leveleknek ugyanaz a személy volt a címzettje: az erdélyi fejedelem, II. Rákóczi György.¹ Bár a horvát bán soproni informátora, Vitnyédi István ügyvéd több ízben kért rejtjelkulcsot megbízójától,² és maga is folytatott rejtjelezett

* Kutatásaimat az OTKA K 101.544. sz. pályázata támogatta, a cikket a Collegium de Lyon vendégszeretét élvezve írtam. Kutatásaimhoz nyújtott segítségéért Kálmán Dánielnek, Fazekas Istvánnak, Pálffy Gézának és Bene Sándornak mondok köszönetet.

1 A hat levél néhány szöveghelye (amelyek közül Széchy Károly tipográfiája adja vissza legpontosabban a sifírozott szövegrészeket):

1. levél: 1654. febr. 21., Csáktornya = SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1654*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1896–1902, III, 335–336; MARKÓ Árpád, *Zrínyi Miklós levelezése*, Bp., Akadémiai, 1950, 35–37, 11. sz.; *Zrínyi Miklós válogatott levelei*, szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Balassi, 1997 (a továbbiakban: BENE–HAUSNER), 68–70. Facsimile: SZÉCHY, *i. m.*, III, 36–37.

2. levél: 1654. ápr. 25., Csáktornya = SZÉCHY, *i. m.*, III, 337; MARKÓ, *i. m.*, 39–42, 14. sz. Facsimile: SZÉCHY, *i. m.*, III, 46–47; BENE–HAUSNER, 72–74.

3. levél: 1655. febr. 11. = SZÉCHY, *i. m.*, III, 338; IV, 262–263, 5. sz.; MARKÓ, *i. m.*, 46–47, 18. sz.; BENE–HAUSNER, 82–83. Facsimile: SZÉCHY, *i. m.*, III, 73.

4. levél: 1656. dec. 30., Csáktornya = SZÉCHY, *i. m.*, IV, 267–268, 9. sz.; MARKÓ, *i. m.*, 57–58, 24. sz.; BENE–HAUSNER, 90–91.

5. levél: 1657. jan. 24., Csáktornya = SZÉCHY, *i. m.*, IV, 268–269, 10. sz.; MARKÓ, *i. m.*, 58–59, 25. sz.; BENE–HAUSNER, 91–92.

A 6., ún. „Nádori emlékirat” (1653. nov. 11.) = SZÉCHY, *i. m.*, IV, 252–262., 3. sz. Első közlése: THALY Kálmán, *Gr. Zrínyi Miklós emlékirata II. Rákóczi György fejedelemhez. 1653, Száz, 2(1868)*, 633–648; MARKÓ, *i. m.*, 25–35., 10. sz.; BENE–HAUSNER, 172–182; R. VÁRKONYI Ágnes, *Az elveszett idő: Zrínyi Miklós nádori emlékirata?*, *Hadtörténeti Közlemények*, 113(2000), 269–328.

2 FABÓ András, *Vitnyédi István levelei = Magyar Történelmi Társulat, Pest (majd Bp.), MTA, 1855–1934, II/3, 237–239, 229. sz. Vitnyédi István 1662. október 22-én, Rohoncról Zrínyi Miklóshoz: „Ha tet-szenék Ngdnak talán nem ártana egy clivist küldene Ngd, melylyel bizvásban írhatnék, mert ugy gondolom ezután occurálnak oly dolgok, az melyeket szükségképen köll tudni Ngdnak”; *Magyar Történelmi Társulat, i. m.*, II/4, 37–41., 261. sz. 1663. febr. 18-án, Sopronból: „Ugy látom leszen nekem Ngdhoz való titkos írásra hamar nap szükségem, Ngdat alázatosan kérem, küldjön clivist, az mint Ngdtól való búcsüvételem korán emlité Ngd, hadd írassak bátrabban, az hozzám küldendő szolgálhoz derekas oly dolgot, melyet meg köll írnom Ngdnak, másonnend is érkezik hasonló dolog.” Vitnyédihez lásd még: SÁRKÖZI Gergely, *Álhírek és valóság: II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és Mednyánszky Jónás tevékenysége Vitnyédi István leveleinek tükrében = Sze-rencsének elegyes forgása: II. Rákóczi György és kora*, szerk. KÁRMÁN Gábor, SZABÓ András Péter, Bp., L'Harmattan, 2009, 325–340; HÖRK József, *Muzsaji Vitnyédy István, Száz, 41(1907)*, 289–320, 400–414, 502–517.*

levelezést másokkal,³ annak nincsen pillanatnyilag nyoma, hogy Zrínyi titkosírással válaszolt volna; e válaszok nagy valószínűséggel elvesztek.

A bán minden sifírozott levele egyazon titkosírás-kulccsal készült, amely régóta rekonstruálható a valamikori címzett által megfejtett levelek alapján. Színvonala megfelelt a kor követelményeinek: latin ábécét használó (azaz magyar ékezetes betűk nélküli), úgynevezett homofonikus clavis volt.⁴ Homofonikusnak azokat a kulcsokat hívjuk, amelyek minden betűnek több rejtjelszimbólumot feleltetnek meg, és ezt rendszerint kódszavakkal, azaz teljes szavaknak megfeleltetett szimbólumokkal, *nomenklátorokkal* egészítik ki ismert politikai személyek, földrajzi egységek és gyakoribb szavak megnevezésére. Zrínyi esetében minden betűhöz három kódszám tartozott, a kódszavak száma pedig mintegy harmincra rúgott (ezek mind politikai szereplőket neveztek meg, pl. Wesselényi: 202, Lippay: 219), így a rendszer összesen közel kilencven kódjeltől állt. Ez elegendő is lenne egy biztonságos, nehezen feltörhető rendszer létrehozásához, Zrínyi kulcsát azonban három körülmény is gyengítette: az egyes betűknek megfelelő kódszámok ugyanarra a számjegyre végződtek (pl. E: 5, 15, 25), a számok kiismerhető rendben rendeltetnek a betűkhöz (A: 1, 11, 21, B: 2, 12, 22, C: 3, 13, 23), végül pedig a háromjegyű számokkal jelzett nomenklátorok megjelenésükben elütnek az egy- és kétjegyű betűjelektől.

Zrínyi pontosan tisztában volt azzal, hogy az ellenfél – jelen esetben az udvar – megfélemsztése céljából nem elegendő rejtjeleznie a leveleit, ugyanis pusztán a forgalomanalízis is elárulhatja. Más szóval: a levelek tartalmától függetlenül önmagában az a tény is kompromittálhatja, hogy az erdélyi fejedelemmel titkos tartalmú leveleket vált. E veszélyről kétszer is megemlékezik. Egyszer az 1654. február 21-i levél postscriptumában: „Az istenért Nagyságod ne vegye gonosz néven, hogy ritkán irok, bizony nékem veszedelmes volna, ha megtudódnék Nagyságoddal való correspondentiám. Jobban szolgálhatok így Nagyságodnak, ha egy ideig titokban tartom kötelességemet, az mint Falusitól megizentem.” Másodszor pedig az 1655. február 11-én kelt levelében írja: „Ha szóval Nagodnak az én sensusimat megmondhatnám, bizony szerencsésnek tarthatnám magamat, de levélre nem merem és semmi characterre nem bízhatom, istentől, üdőtől és jó szerencsétől kell várnom.” A felismerés, hogy a levelek pusztá léte is veszélyes, kielégítő magyarázatot ad a fejedelem válaszleveleinek hiányára: könnyen elképzelhető, hogy ezeket a bán egyszerűen elégette.

A levelekben követett titkosítási stratégia takarékos és átgondolt. Zrínyi saját maga írta leveleit (a nádori emlékirat kivételével mindegyik az ő kézírásában maradt

3 FABÓ András, *Vitnyédi István levelei = Magyar Történelmi Társulat, i. m., II/3, 256–257, 245. sz.: 1662. dec. 31., Bécs, Mednyánszky Jónásnak clavisos levelezést javasol; Magyar Történelmi Társulat, i. m., II/4, 64, 285. sz.: 1663. ápr. 25., Keczer Andrásnak rejtjelezett levelet küld; Magyar Történelmi Társulat, i. m., II/4, 63–64, 284. sz.: 1663. ápr. 25., Farkas Lászlónak rejtjelezett levelet küld; Magyar Történelmi Társulat, i. m., II/4, 65, 286. sz.: 1663. ápr. 25., Radics Andrásnak rejtjelezett levelet küld. Mindhárom levélhez vö. uo., 65, 2. jegyz.*

4 RÉVAY Zoltán, *Titkosírások: Fejezetek a rejtjelezés történetéből*, Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1978, 121. Friss áttekintés a magyarországi titkosírás-használatról: VADAI István, *Titkosírás = Magyar művelődéstörténeti lexikon*, XII, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, 2011, 60–65.

fenn), a titkosított szavak kiválasztása nem a titkárát, hanem az ő óvatosságát dicséri. Elsősorban a nomenklatorokat alkalmazza; a pillanatnyi bonyolult és ellentétekkel teli belpolitika legfontosabb neveinek több kódszámot is megfeleltet: Lippay érsek – 219 és 450, Puchaim – 217 és 400, saját maga, Zrínyi Miklós – 270, 515, címzettje, az erdélyi fejedelem pedig – 260, 310 és 510. Az 1656 végi levélben a 375-ös szám szerepel, sajnos feloldatlanul.

Titkosírás-használatát nem korlátozza a kódszavakra: amikor szükséges, a levélíró kódábécé segítségével lebetűzi a veszélyesebb mondatrészeket. Ezek közt találunk olyat, amelyek az udvar szemében kompromittálnák: „Az egész Európának szeme mostan *austriai háznak* debilitását nézi”; „*Császár beteges és erőtlen és minden ember profétálja halálát nemsokára.*”⁵ Más kijelentések a belpolitikai konfliktusokban a másik oldalra került arisztokrata társai szemében válnának kínossá: „*Érsek, Puchám főznek valamit, meglássuk, quid parturiunt, én hozzám mindkettő nagy exhibíciókkal vannak, én is szintén úgy hozzájok, nem hiszem, hogy űk hinnének nekem, de bizony én sem ű nekik. Cancellarius elhigye Nagod hogy álnok, elhitette mindnyájunkkal, hogy erdélyi fejedelemmel ű bir, és arra veszi az mire akarja.*”⁶ De idézhetjük a híres és sokat kommentált sorait, amelyben arra figyelmezteti a fejedelmet, hogy az országbírónak küldött levelét a címzett bemutatta az udvarnak: „Az minemű *levelet írt Nádasdínak*: az mingyárt *elküldte az udvarba*; nem tudom mi volt, de lármájok van belőle, és *félnek.*”⁷ Minden idézett és nem idézett mondatában csak a legszükségesebb – és a politika szempontjából legfontosabb – információkat rejt el.

Az öt, kéziratban is rendelkezésre álló levélből igencsak különbözik a hatodik, a „Nádori emlékirat”, melynek kézirata nem maradt fenn, és amelyet jobb híján Thaly Kálmán szövegkiadásában idéz a szakirodalom.⁸ Zrínyi ebben a hosszú levelében olyan együttműködést kínál az erdélyi fejedelemnek, amelynek kitudódása mind a Habsburgok, mind a törökök előtt életveszélyes lett volna. Ebben az esetben akkor sem lennének meglepve, ha az egész levél titkosítva volna, s nem csak egy-egy politikai szereplő nevét rejtette volna el a levélíró. Ezzel szemben azonban egészen rendhagyó – a többi Zrínyi-levéltől idegen – titkosírást látunk.⁹ A levél eleje még nem okoz meglepetést: háromjegyű számok állnak a fontosabb politikai szereplők nevei helyett, látszólag ugyanabból a nomenklator-táblából, mint Zrínyi olyan leveleiben, amelyek-

5 SZÉCHY, i. m., IV, 262.

6 Uo., III, 338.

7 Uo., IV, 268

8 THALY, i. m.

9 A nádori emlékirat hitelességét több *különböző* történeti érv alapján, és részben a szokatlan módon használt titkosírás miatt kétségbe vonta: R. VÁRKONYI, *Az elveszett idő, i. m.*, különösen: 291. A szöveg hitelességének vizsgálatához lásd még: VÁRKONYI Gábor, *Emlékirat a nádorság ügyében*, Irodalomismeret, 6(1995), 40–47; SZABÓ Péter, *II. Rákóczi György „discursusa az magyarországi dolgok felől” (1653. december 30.) = Szerencsének elegyes forgása, i. m.*, 271–300; URBÁN Péter, *A Nádori emlékirat és a Ráday-emlékirat (Oktatás jó elmélkedésre) szerzőségének kérdéséről*, előadás *A politika műfajai a régi magyar irodalomban c. konferencián* (Gyula, 2005. máj. 25–28.), http://www.iti.mta.hu/Gyula/TANULMANYOK/Urban_Peter.pdf (2013.05.30); R. VÁRKONYI Ágnes, *Navigare necesse est: A Nádori emlékirat az újabb kutatások koordinátáján* = Uő, *Európa Zrínyije*, Bp., Argumentum, 2010, 246–283.

nek rendelkezünk a kéziratával. Az már különösebb, hogy olyan kódszámok is feltűnnek, amelyek a többi levélben nem (ezeket R. Várkonyi Ágnes tételesen igyűjtötte),¹⁰ valamint hogy az erdélyi fejedelem megnevezése és Zrínyi saját neve nyílt szövegben szerepel, míg a többi levélben ezek következetesen kódolva voltak. A máshonnan nem ismert kódszámok feloldását a szövegkiadás adja meg (mintha a Thaly kívül senki által nem látott kéziratban feloldva szerepeltek volna), de a levél legfontosabb száma, a nádorságra egyetlen érdemes jelöltként említett, 445-ös számmal kódolt név nincsen feloldva. A levél későbbi részeiben nemcsak nomenklátorokat, hanem lebetűzött szövegrészeket is találunk, amelyek több meglepő részletet tartalmaznak. Jellemző például az a többi levélből ismert eljárás, hogy – miután a clavisban nem szerepelt a *k* betű – a lekódolt szavak után a többes szám jele nyílt szöveggént jelenik meg, semmi nem indokolja azonban, hogy a *venné* szó elején álló *v* betűt az író kódolja, míg a többi betűt nyílt szöveggént hagyja. A többi forrásból is ismert nomenklátor, a 00000 (Puchaim) mellett itt megjelenik a 000 (császár) némiképp szokatlanul, és könnyen összekeverhető módon. Míg a másik öt levelet Zrínyi saját kezével írta, itt – már csak azért is, mert a szöveg Zrínyiről egyes szám harmadik személyben szól – erre semmi nem utal.

A technikai részleteknél azonban nagyobb meglepetést okoz a levél titokhasználat. Mint láttuk, a szövegnek nem a legkritikusabb részei (Zrínyi és az erdélyi fejedelem) vannak kódolva, a Csáky László lányának házasodását illető részletet viszont, amelyet bármely kortárs hamar megtudhatott, fáradságosan lekódolták. Az egész levélén átütő szervilis stílus kitudódása esetén olyan mértékig kompromittálta volna a bánt, hogy az uralkodói ház – szintén sifrírozott – házasodási szokásainak elrejtése teljesen indokolatlannak tűnik. Érthetetlen, hogy a hosszú és számos belpolitikai részletet tartalmazó levél két, hosszabban titkosított része miért mindig házassági tervekkel kapcsolatos. Számos további, itt most nem részletezendő probléma is adódik, amelyet R. Várkonyi Ágnes részletesen vizsgált: az eredeti forrás gyanús hiánya, Thaly Kálmán központi szerepe a levél „előkerülésében”, a levél értékrendjének – Zrínyi szubmisszivitásának – szokatlansága, a szöveg szerkezetének zavaros és Zrínyitől merőben idegen, átgondolatlan volta, és így tovább. Ezekkel az érvekkel összhangban a titkosírás és a levél titokfogalmának elemzése is abban erősít meg, hogy a szöveget ebben a formában kétséges hitelességűnek, de legalábbis kétséges szerzőségűnek tartsuk. Nem kizárt ugyanakkor, hogy több különböző Zrínyi-szövegből lett „összefércelve”.¹¹

10 R. VÁRKONYI, *Az elveszett idő, i. m.*, 290.

11 Érdemes két jellemző Thaly-szöveget idézni, amelyek arról vallanak, hogyan képzei a történész és a forrás viszonyát: „A történetíró dolgozószobája hasonlít a csizmadia-műhelyhez. Mint a kiszabott és kiszabandó bőrök vannak itt mindenfelé kiterítve, szétártva a pergamen oklevelek, százados fakó, sárga írások, levéltári jegyzetek, kivonatok; és mint a lábtyűművész dolgozótokéjén ott hever a sámfá, ráma, csirizes fatál, dikics stb. – úgy hevernek szanaszét a régibb, és újabb könyvek, kéziratok a történetbúvár íróasztalán. Így ülök én is, töméntelen kiterített oklevél, regesta és kitárt könyvek, szakmunkák halmaza között, és foltozgatok össze a szétrongyolott magyar dicsőséget, régi szép időkből maradt fényes kordovándarabokból.” (Abauj-Kassai Közlöny, 1882. márc. 23. – kiemelés: L. B.) „Összejöveteleink magasztos végczélja: fölépíteni a magyar nemzet dicsőségének templomát, – minél belterjesebben megismerni, megismertetni, homályos részeiben földeríteni, salakjaitól megtisztítani, cson-

Zrínyi clavisát a legutóbbi időkig csak rekonstruált formájában ismertük. Most azonban, a kora újkori magyarországi titkosíráskulcsok és rejtjelezett levelek módszeres katalogizálása során sikerült azonosítanom egy cédulára írt korabeli másolatát a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv anyagai közt. A cédula hasonló típusú dokumentumok között található, a gyűjtemény a Wesselényi-szervezkedés felszámolása során az udvar által lefoglalt rejtjeleket (huszonkét kulcsot és öt sifírozott levelet) tartalmazza.¹²

Az előkerült clavis jelentősége igen nagy lehetne. Segíthetne ugyanis eldönteni a vitát: vajon a nádori emlékirat eredeti forrásra megy vissza, vagy pedig teljes mértékben Thaly férclésének eredménye. Amennyiben a clavis nem tartalmazza a kizárólag a nádori emlékiratból ismert nomenklátorokat, az utóbbira kellene gondolnunk, ha pedig tartalmazza, azt kell feltételeznünk, hogy – részleteiben vagy egészében – eredeti forrásokra vezethető vissza. Járulékos haszna volna a clavis előkerülésének, hogy azonosíthatnánk az 1656-os levél feloldatlan 375-ös száma mögött rejlő politikai szerelő nevét. A felfedezés értékéből azonban jelentősen levon, hogy bár az azonosított cetli az eddig rekonstruáltnál teljesebb formában tartalmazza a rejtjel-ábécé kódszámait, a nomenklátor-táblázatot azonban nem másolták rá. Az elkobzott dokumentumegyüttes 63 foliójának gondos vizsgálata sem vezetett eredményre; Zrínyi titkosírása kizárólag ezen a cédulán szerepel, és itt is csupán ábécéjével. Amíg tehát a további kutatás nem azonosítja a nomenklátorok listáját a fennmaradt forrásanyagban, továbbra is rejtély a 375-ös és a 445-ös szám jelentése, akárcsak a nádori emlékirat keletkezésének körülményei.

Zrínyi titkosírásának ábécéje, ahogyan az előkerült cédulán szerepel:

kaságaiban kiegészíteni, a haza történelmét; nem a mesék s ábrándok ködén át, de a történelmi kritika tüzenél kipróbálva, mutatni fel, a lezajlott századoknak valódi képét, mintegy nemes érczből készült domborművet.” (Száz, 11[1877], Melléklet, 72 – kiemelés: L. B.) Mindkét forrást említi: R. VÁRKONYI Ágnes, *Thaly Kálmán és történetírása*, Bp., Akadémiai, 1961.

12 ÖStA HHStA Ungarische Akten Specialia Fasc. 327. Konv. D. Chiffres 1664–1668. A szervezkedés részleteihez többek közt: R. VÁRKONYI Ágnes, *A Wesselényi-szervezkedés történetéhez: 1664–1670 = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., TTI, 2002, 423–460; BENE Sándor, „Hóhérok teátruma” (*A Wesselényi-mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei*) = *Síralmas jajt érdemlő játék: Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi-mozgalomról*, szerk. HARGITTAY Emil, BAJÁKI Rita, BENE Sándor, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1997, 32–85; BENCZÉDI László, *A Wesselényi-féle rendi szervezkedés kibontakozása, 1666–1668*, Történelmi Szemle, 17(1974), 596–630; valamint régi, de sok szempontból hasznos: PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeküvése 1664–1671*, Bp., Athenaeum, 1876, I–II.

A	B	C	D	E	F	G	H	I	L
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	19
21	22	23	24	25	26	27	28	29	29.
m	n	o	p	q	r	s	t	u	v
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60.

Nulla nulla.

61. 71. 81. 62. 63. 64. 70. 72. 73.

80. 82. 83. 15

ÖStA HHStA Ungarische Akten Specialia Fasc. 327. Konv. D. Chiffres 1664–1668, fol. 15.

BÁTHORY ORSOLYA*

Faludi Ferenc ismeretlen latin nyelvű verse Batthyány József esztergomi érsekhez

Az esztergomi Prímási Levéltár Batthyány József érsek (1776–1799) iratanyagát tartalmazó gyűjteményében találtam az alábbi, Faludi Ferenc (1704–1779) szerzőségével feltüntetett kéziratos költeményt.¹ Az egy lap terjedelmű irat rektóján olvasható maga a vers, a verzón pedig a *HH. Carmen Gratulatorium Francisci Faludi 1778.* szöveg. A *HH.* az irat jelzete, ez alatt iktatták az érseki hivatali adminisztrációhoz tartozó protokollumban. Az 1776. január elsejétől hivatalba lépett esztergomi érsek, Batthyány József ugyanis két protokollum (jegyzőkönyv) vezetését rendelte el, az egyik egy ún. „protocollum historicum” volt, a másik a „protocollum negotiorum”. Az előbbi lényegében az érseknek és hivatalának mindennapi elfoglaltságairól vezetett diárium vagy *historia domestica*.² Ez utóbbinak az 1778. július 12-i bejegyzése említi, hogy „Faludi Ferenc elküldte Őeminenciájának kiadásra érdemes költeményeit, amelyekben a bíborosi méltóságról versel, valamint kifejezi gratulációját. Őeminenciája elrendelte, hogy visszaérkezéig a kanonok őrizze meg a verseket, ahogyan az a *HH.* [jelzet] alatt szerepel.”³ A *historia domestica* ezen bejegyzése egyfelől bizonyíték arra, hogy a költemény valóban Faludi szerzeménye, másrészt megerősíti a gyanúkat, amit a vers fölött lévő többes számú *Carmina Faludiana* cím táplál: a költő nemcsak ezzel az alkotással, hanem legalább még egy további verssel tisztelgett az újonnan kinevezett bíboros, Batthyány József személye előtt. Sajnálatusunkra azonban csak ezt az egy költeményt másolta le valaki, a másik (esetleg a többi) vers egyelőre – és remélhetőleg csupán – lappang.

A Batthyány Józsefet köszöntő vers keletkezésének apropója, amint az ajánlásban is szerepel, az egyházfő 1778. évi bíborosi kinevezése volt. Faludi eddig ismert legkésőbbi, már Révai Miklós által is kiadott latin nyelvű verse az *In scutum gentilitium Ioannis Szili primi episcopi Sabariensis*, amelyet a költő Szily Jánosnak írt annak 1777. évi, a frissen alapított szombathelyi püspöki székre való beiktatása alkalmából.

Nem a hercegrímás volt az első Batthyány, akihez Faludi Ferenc költeményt címzett. Apjához, Batthyány Lajoshoz két magyar nyelvű alkalmi verset is írt: az egyiket

* A szerző az MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport munkatársa.

1 Prímási Levéltár, Batthyány József hercegrímás iratai, Acta publica-ecclesiastica 1776–1785, Nr. 19.

2 *Historia domestica seu Diarium actorum domesticorum prout et Visitationis Canonicae Card. Primatis a Batthyán per diversos capellanos aulicos conscripta ab 1776 usque 1782.* Prímási Levéltár, Batthyány József hercegrímás iratai, Acta publico-ecclesiastica 1776–1785, Nr. 935.

3 Item transmissit Suae Eminentiae Carmina digna praelo Patris Falody [...], quibus de dignitate Cardinalitatis modulatur, et gratulatur, quae per eundem Canonicum usque redditum suum asservari Sua Eminentia benigne jussit, uti sub *HH.*

1751-ben nádori kinevezésére, a másikat 1764-ben névnapja alkalmából.⁴ Batthyány Xavéria Niczky Györggyel való egybekelésének jeles ünnepére (1774. november 13.)⁵ egy latin nyelvű nászverset költött, amelynek később a magyar paralleljét is megírta. A költő családja és a mágnásfamilia közti kapcsolatot Gyárfás Tihamér kutatásai fedték fel a múlt század elején. Faludi Ferenc Németújváron, a Batthyány család törzsbirtokán látta meg a napvilágot, keresztszülei Batthyány Ferenc gróf és felesége voltak. A költő apja, Faludi János a 18. század első két évtizedében a sármelléki uradalom tisztartója volt.⁶

A Faludi költészetével foglalkozók rendre szigorú kritikával illették a latin nyelvű alkalmi verseket.⁷ Első kritikusuk maga az „editor princeps” Révai Miklós volt, aki a költemények első kiadásába még ugyan felvett tizenhét deák verset (első kötet, 1786),⁸ de ezeket már ki is hagyta az 1787-es második, „megjobbított nyomtatásból” mondván:

Az igazat meg vallva nem olyan ezekbenn Faludi, milylen a’ Magyarbann. Még is az első kiadásbann kéntelen voltam ezeket is némelyly Jó Barátnak kívánságokra ki nyomtatni. Most már azok is látják, hogy ezzel valami homály terült Faludi’ nevére. Ki hagyom tehát a’ mostani újabb Nyomtatásból. Amúgy is a’ Magyarok tsak Magyar Verseket kívánnak.⁹

Gyárfás Tihamér véleménye szerint a latin nyelvű versek „semmivel sem rosszabbak az e korban divatos klasszikus formájú verseknél, amilyeneket Révai is írogatott, s melyekből egy kötetnyit Győrött 1792-ben ki is adott.”¹⁰ Valószínűleg Révai szigorú kritikájá-

4 Az utolsó nemzeti nádorhoz címzett magyar nyelvű alkalmi versek is vélhetőleg az eredeti, még lapangó latin költemények fordításai. Vö. ILLYEFALVI V. Aladár, *Faludi Ferenc élete és költészete*, Bp., 1894, 40. Három magyar „éneknek” olvashatjuk a latin előzményét Révai első kiadásában (*Faludi Ferencz költeményes maradványai*, I–II, egybe szedte, 's elő beszédekkel, jegyzésekkel [...] meg-bővítve közre botsátotta [...] RÉVAI Miklós, Győr, 1786–1787; a továbbiakban: RM). A *Méltóságos gróf Niczky György és Batthyány Xavéria kisasszony házassága alkalmatosságával* (RM, 78–79) c. ének latin előzménye a *Carmen nuptiale in scutum sponsorum Xaveriae Batthyani et Georgii Niczki* (RM, 101). A *tarscai savanyuvizről* (RM, 81) a *Carmen seculare super fonte acidularum Tartsae* (RM, 102) magyar fordítása, A *Méltóságos Szili János úrnak szombathelyi első érdemes püspöknek, mikor azon püspökségbe be állott* (RM, 84) pedig az *In scutum gentilitium Ioannis Szili primi episcopi Sabariensis* (RM, 103) c. latin költeményé.

5 GYÁRFÁS Tihamér, *Faludi Ferencz élete*, ItK, 20(1910), 1–15 (I), 129–141 (II), 398–427 (III), itt: 414.

6 Uo., 2–3.

7 Az elmarasztaló vélemények összefoglalását lásd NAGY Elemér, *Faludi Ferenc Omniáriumának latin nyelvű versei és jegyzetei*, Ipolyság, 1943, 52–53.

8 Az *Ad celsissimus S. R. I. principem Franciscum Barkóczi archiepiscopum Strigoniensem cum summus studiorum protector renunciaretur* (RM, 95–98) és a fentebb említett *In scutum gentilitium Ioannis Szili primi episcopi Sabariensis* kivételével valamennyi latin vers megtalálható az *Omniáriumban*, Révai viszont nem közölte az *Omniáriumban* lévő összes verset.

9 *Faludi Ferencz’ költeményes maradványai a’ jegyző könyvvel együtt*, egybe szedte és közre botsátotta RÉVAI Miklós, Pozsony, 1787, [9]. Lásd még *Faludi Ferencz versei*, kiad., jegyz. NÉGYESY László, Bp., Franklin, 1900, 115.

10 GYÁRFÁS, i. m., 417.

nak, de még inkább a magyar nyelv ügye fokozottabb előtérbe kerülésének tudható be, hogy a latin versek több mint százötven évig nem jelentek meg nyomtatásban.¹¹ Nagy Elemér az *Omniárium*ról szóló értekezésében Gyárfás Tihamérhoz hasonlóan szintén védelmébe veszi Faludi latin verseit, azok közül is a leginkább védelemre szoruló alkalmi költeményeket. Szerinte Faludi mint 18. századi jezsuita költő nem vonhatta ki magát korának késő humanista indíttatású, a középiskolai poétikaoktatáson alapuló virtuóz verselési gyakorlata alól; ez volt, ahogy fogalmaz, „latin költészetének éltető forrása”.¹²

Az alább közölt költemény, ahogyan azt az iratot rendező levéltáros (talán épp Jordánszky Elek, aki 1792-től töltötte be a primási archivárius tisztségét) feltüntette: *carmen gratulatorium*. A korabeli poétikák osztályozása szerint *carmen elegiacum*, azaz elégiás vers, amennyiben a versformája disztichon. Jacob Masen „kötött ékesszólásról”, vagyis költészettanról szóló tankönyvének műfajelméleti fejezetét tanulmányozva leginkább *syncharisticonnak* mondanánk a költeményt; ez a műfaj szolgál a hivatalát frissen elnyerő személy laudálására, a neki szóló gratuláció kifejezésére. A görög *syncharisticon* elnevezés megfelel a latin *carmen gratulatorium*nak.¹³ Ez utóbbi nem sokban különbözik a többi, ugyancsak élő személyek dicsőítésére szolgáló rokon műfajtól, az *eucharisticon*tól, az *epinicion*tól vagy a verses *panegyricustól*, viszont Masen szerint a *syncharisticon* a *panegyricushoz* áll a legközelebb.¹⁴

Maga a vers nem okoz különösebb meglepetést az olvasónak; a korban megszokott, tömegével keletkezett alkalmi költemények színvonalát hozza. Hangvételére a műfaji elvárásoknak megfelelő módon a túlzó dicsőítés, áradozás jellemző. Latinsága gyakorlattan csiszolt és gördülékeny. A költeményt stilisztikai szempontból hasonló rutinoság jellemzi: ugyanazt a klasszikus latin auctorok (főleg Vergilius, Horatius és Ovidius) utánzásán alapuló, de tartalmilag már kiüresedett „formanyelvet” használja, amelyet Európában mindenki, aki latin alkalmi költemények írására adta a feljét.¹⁵ A formanyelv egyik jellemzője volt az archaizálás, azon belül is az antik pogány istenvilág allegorikus szerepeltetése. Faludi alábbi költeménye szintén több antik mitológiai alakot (a pogány istenek összessége: a „Diis”, „Themis”, „Pierides”, „Apollo”, „Thalia”) vonultat fel, míg a katolicizmussal kapcsolatban csak néhány explicit célzást találunk. Az egyik a „Purpureos Patres” (8), ami a bíbor két, pogány kontextusban álló szinonímája (Murice, ab Ostro, 6–7) után a bíborosi kollégiumot jelöli, ahogy szintén Batthyány kardinális méltóságára utal a „Cardo Religionis” (21) is. Az „Orbis Iudex” (21) mellett Faludi gondosan feltüntette a kifejezés eredeti lelőhelyét, Szent Bernát *De consideratione* című művének negyedik könyvét. Az már a másoló tévesztése, hogy a „liber” rövidítését (l.) egynek (1) olvasta.

11 NAGY Elemér jobbára csak versrészleteket jelentetett meg az *Omniárium*ból (i. m.), melynek legújabb kiadása: FALUDI Ferenc *Prózai művei*, II, s. a. r. VÖRÖS Imre, a latin nyelvű szöveg gond. URAY Piroska, Bp., Akadémiai, 1991, 939–988. Az *Omniárium*ban nem szereplő két vers továbbra is csak a Révai-féle kiadásban érhető el.

12 NAGY, i. m., 26–29.

13 Vö. JACOBUS MASENIUS, *Palaestra eloquentiae ligatae*, Coloniae Agrippinae, 1682, 79.

14 Uo. „Haec enim carminum genera fere Panegyricis commiscetur.”

15 Vö. NAGY, i. m., 28.

A vers szövegében Faludi korábbi költeményeinek egyes fordulatai köszönnek vissza. Így a 'főpap' jelentésben álló, prozódiai szempontból kedvező „Praesul” többször is feltűnik Barkóczy Ferenc esztergomi érsek tiszteletére, valamint Klimó György pécsi és Szily János szombathelyi püspökökhöz írt versekben.¹⁶ A „plaudite” ('tapsoljatok', 25) – hol a műzsáknak, hol a szombathelyieknek szóló felszólítás – is előfordul a korábbi versekben;¹⁷ a „nisi surgat major Apollo” (23) pedig csaknem ugyanígy szerepel Faludi egyetlen, szapphói strófákban írt, Barkóczyhoz címzett költeményében: „Nullus hunc aequet, nisi surgat alter / maior Apollo.”¹⁸

A versben lévő antik allúziókat vizsgálva két tényleges szövegpárhuzamot vélünk felfedezni. Az „ardenti effultus ab Ostro” (7) az ókeresztény Prudentius „floribus ardentique iubet vestirier ostro” sorával (*Psychomachia*, 39), a „Calathis date lilio plenis” (25) pedig Vergilius egyik sorpárjával (*Eclogae*, II, 45–46) állítható párhuzamba: „Huc ades, O formose puer: tibi lilia plenis / ecce ferunt Nymphae calathis: tibi candida Nais.”

A korábbi versekhez képest tartalmi újdonságnak számít, hogy a laudált személy családtagjai is neves előkelőségek. Így Faludinak lehetősége van arra, hogy a herceg-prímás-bíboros pályafutását az apa, Batthyány Lajos politikai („maximus Iste toga”), és a nagybáty, Batthyány Károly katonai („Maximus Ille Sago”) felemelkedésével hasonlítsa össze.¹⁹ Az összevetésből természetesen az érsek kerül ki győztesen, aki az általa viselt méltóságok révén mindkét felmenőjét megelőzte („Titulis praecedis utrumque”), ezáltal betetőzte a családban addig elért sikereket („Hic stirpis Vestrae est gloria, Culmen, Apex”).

A költemény – ahogyan Faludi többi latin nyelvű verse is – feltétlenül érdemes a további, mélyrehatóbb tartalmi, filológiai vizsgálatokra, melyeket talán a most még lappangó Faludi-versek bevonásával végezhetünk majd el a jövőben.

Carmina Faludiana

Ad Celsissimum S. R. I. Principem Josephum e Comitibus de Battyán et Strattmann
Archiepiscopum Strigoniensem Primatem Regni Hungariae cum S. R. E. Cardinalis
renunciaretur.

Iam nostra implesti Diis Princeps vota secundis;
Culmine Te summo tuque, Tuique vident.
Nec per fortunae es gressus suffragia, quando
Aurea Te duxit Te praeitque Themis.

16 RM, 92, 93, 94, 96, 97, 98, 103.

17 Uo., 93, 96, 103.

18 Uo., 97.

19 A fentebb már említett gróf Batthyány Lajos (1696–1765) kancellár az utolsó nemzeti nádor; Batthyány Károly (1698–1772) Horvátország, Szlavónia és Dalmácia bánja, a hadsereg főparancsnoka, 1764-ben elnyerte a hercegi rangot. Vö. Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, I, Pest, 1857, 244–245.

- 5 Ille Tibi Praesul templum patefecit honoris.
Emeritumque operit Murice Diua caput.
Iam nunc scande Aras ardenti effultus ab Ostro;
Inter Purpureos Inclytus Ipse Patres.
Omnes gratantes, nemo inuidet, haec tua sors est,
- 10 Atque simul uerae semina laudis habet.
At Laudes refugis, sed refractaria fama
Quo tu plus reprimis, personat, illo magis.
Nata est Oenotriis terris, ubi Maxima Roma est,
Proditus es, uulgat Roma, latere nequis.
- 15 Nominis illa Tui Praeco est, et Pindarus illa,
Et prope te cantat Regibus esse parem.
Clarus erat Patruus, Clarus Pater, orbe fatente.
Maximus Ille Sago, maximus Iste toga.
Sanguine tu sequeris, Titulis praecedis utrumque,
- 20 Iam Patruo major, major itemque Patre.
Quippe Orbis Iudex,* et Cardio Religionis.
Haec debes meritis nomina Magna tuis.
Parcite Pierides, nisi surgat major Apollo,
Hunc aequare ualet, nulla Thalia virum,
- 25 Plaudite Batthyianides, Calathis date lilio plenis,
Hic stirpis Vestrae est gloria, Culmen, Apex.
Fastis Pannonides, exemplum adscribe Vestris,
Posteritas Festis hunc memor adde diem!

Franciscus Faludi

* In marg. S. Bernardus, Consid[eratio], 14. [!]

SAS PÉTER

Benedek Elek, Dsida Jenő és Kós Károly ismeretlen levelei Kelemen Lajos levéltáros gyűjteményéből

Kelemen Lajos (1877–1963) levéltáros-történész tudományos munkásságának fontosságára még életében felfigyeltek kortársai. Önmagukat tanítványainak valló munkatársai közül Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila részletesen elemezték mesterük munkamódszerét, levéltárosi, valamint történészi működését, aki 70. születésnapján is eltökélten hangsúlyozta: „Életem jó darabját töltöttem a múzeumi eszme és a gyűjtemények szolgálatában, s ezeket azután is szolgálni kívánom.”¹ A múzeumi gondolat megvalósításában, az erdélyi levéltárügy kiteljesedésében játszott és a történetírás területén kifejtett iskolateremtő tevékenysége a jövőben is meghatározó tudományos értéket képvisel. A forráskiadás során nyújtott elméleti és módszertani alapvetések mellett személyes példaadásával tanított. Az általa képviselt szakmai és emberi értékek az erdélyi magyarság önazonosság-tudatának példamutatásul szolgáló részét jelentik. Élete és munkássága ismeretében hagyományozódni fog és időt álló lesz Jakó Zsigmond kinyilatkoztatásszerű megállapítása: „közösségi felelősségben és az önzetlen szolgálat alázatában Kelemen Lajos marad minden időkre felülmúlhatatlan mintaképe Klió erdélyi magyar napszámosainak”.² A munkásságáért kapott őszinte megbecsülés és elismerés többet jelenthetett számára a hivatalos címeinél. Az olyan jellegű tiszteletadás, amelyet Reményik Sándor fogalmazott meg levelében: „Mélyen tisztelt Professzor Úr! Megengedi úgy-e, hogy így szólítsam – hiszen mindnyájunk Tanítója.”³

Kelemen Lajos munkásságával korosztályok mentoraként járult hozzá a helytörténeti, a művelődés- és művészettörténeti kutatások eredményeinek magas mércéjű szakmai követelményekhez igazodó közzétételéhez, és azok mind szélesebb körű befogadásához. Így korábban nem eléggé értékelt stúdiumokat emelt diszciplínája segédtudományi rangjára. Akár unitárius egyháza főgondnokaként, akár az Erdélyi Múzeum levéltárosaként, akár – őt idézve – „levéltári források forгатója-kutatója”-ként minden személyes, egyéni érdekét alárendelte közössége szolgálatának. Nemcsak az a fontos munkásságában, hogy milyen eredmények fűződnek hozzá, legalább annyira fontos, mi volt az eredője, a mozgatórugója fáradhatatlan tevékenységének. „Mert a meggyőződésem, hogy a magyar tudományosság előhaladását így, önzetle-

1 Kelemen Lajos levele a Székely Nemzeti Múzeum Igazgatóválasztmányának (Kolozsvár, 1938. jún. 18.), Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy It. (A továbbiakban: SZNM It.)

2 Jakó Zsigmond, *Kelemen Lajos üzenete*, Korunk, 21(1978)/5, 374.

3 Reményik Sándor levele Kelemen Lajosnak (Kolozsvár, 1941. jan. 21.), Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (a továbbiakban: ROLKMI), Fond 593.

nül, a köz javára jobban lehet szolgálni” – írta 1942-es *Önéletrajzában*.⁴ Erre a legfőbb tulajdonságára mint társadalmi jelentőségű tanításra hívta fel a közfigyelmet 1977-ben, születésének századik évfordulóján legkedvesebb és legközelebbi tanítványa, Szabó T. Attila: „a testi halál csak a mának élő, önző emberi élet számára jelent véget, az önzetlen szolgálatban eltöltött élet a maga gazdag eredményeivel, követésre készítő példaadásával örökre beleépül a közösség erkölcsi, társadalmi, művelődési és tudományos életébe.”⁵

Kelemen Lajos munkásságából legismertebb levéltárosi tevékenysége. Valóban, szinte egyedül neki köszönhető, hogy a történelmi nevet hordozó arisztokrata családok és a neves, kiemelkedő erdélyi személyiségek iratanyagát, levelezését levéltárba mentve, egy olyan páratlan gyűjteményt alakított ki, amely nélkül a hiteles, forráson alapuló erdélyi történetírásnak sokkalta szerényebb eredményekkel kellett volna beérnie. Kelemen Lajos mondása a múlt relikviáinak fontosságáról napjainkban sem veszített semmit jelentőségéből és időszerűségéből: „Az emlékeket csak a tudatlan és szívtelen nem becsüli. Ne hagyjuk többé pusztulni a levéltárakat és levelesládáinkat.”⁶ Ebben a szellemben nevelte mindazokat, akik munkatársként a keze alá kerültek, vagy baráti, ismeretségi körébe juthattak.

Munkássága 1902-ben, az Egyetemi Könyvtárban megkezdett tevékenységét követően két évtized múlva, a máig ható történelmi változást hozó 1920. esztendő után, az erdélyi magyar tudományosság kisebbségi lét körülményei között lezajlott paradigmaváltását követően értékelődött fel súlyának megfelelően.⁷ Az erdélyi történetírás vesztesége mindaz, amit nem fogalmazott meg, s nem írt le tanulmányaiban, cikkeiben. Ezt a sokszor elsíratott szellemi kincset fedezhetjük fel levelezésében. Írásbeli üzenetváltásai százaiban vagy inkább ezreiben hagyta maga után – feldolgozandó örökségként – levéltári kutatásai során nyert megbízható, hiteles, az erdélyi tudományra, művelődésre és társadalomra vonatkozó történelmi adatgyűjteményét. Ezt felismerve jelenthette ki határozottan Kiss András, hogy „ilyen méretű hiteles forrásanyaggal tudomásom szerint ez ideig társadalmunk nem rendelkezik, és méltó értékesítése a jövő feladata”.⁸

A tudományágak különféle területein egyaránt alkotó Kelemen Lajos – összefoglaló jelzővel – művelődéstörténeti jellegű munkálkodásának bemutatása csonka lenne több ezres nagyságrendű levelezésének közreadása nélkül. Beleérző képességének segítségével a történelmi háttér kibontása, egy adott mű megszületése körülményeinek bemutatása, a székely lustrumok, az inventáriumok s más levéltári források közlése

4 Kelemen Lajos *önéletrajza*, közlő MOLNÁR B. Lehel, *KerMagv*, 103(1997)/3–4, 233.

5 SZABÓ T. Attila, *Kelemen Lajos élete és munkássága* = KELEMEN Lajos, *Művészettörténeti tanulmányok*, s. a. r. B. NAGY Margit, Bukarest, Kriterion, 1977, 31.

6 *Uo.*, 13.

7 Lásd SAS Péter, *Az erdélyi magyar tudományosság 1920 utáni paradigmaváltása = Tükörijáték: Emlékkönyv Cseke Péter 65. születésnapjára*, szerk. BOTHÁZI Mária, GYÖRFFY Gábor, Kolozsvár, Medea Egyesület–Művelődés, 2010, 83–96.

8 KISS András, *Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának története = Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2009, 208.

mellett levelezésével is bizonyította, mennyire élővé lehet tenni a múltat, a régi korok embereit, gondolkodásmódjukat és életvitelüket. Irodalmi értékükön túl megszámlálhatatlan sokaságú tudományos adat, a különböző korszakokra, az egykori intézményekre, szakemberekre és természetesen Kelemen Lajos életére és munkásságára vonatkozó ismeretek sorjázna missziliseinek megmaradt, bár még eddig feldolgozatlan vagy lappangó részeiben. Levélváltásának időrendben olvasható kötetiből majd kiviláglik, hogy mint robotos – ahogyan önmagát találóan nevezte – egy egész intézményt helyettesített, vagy éppen annak feladatait látta el egymagában. Nagyon sok – szakmai tekintélyét növelő, anyagi segítséget is jelentő – publikáció nem íródott meg, enyészett el fiatal kollégákkal folytatott beszélgetésekben, ismeretlen, soha nem látott érdeklődőknek nemesi származásukat firtató, szóban és írásban mindegyre feltett kérdéseire adott kimerítő válaszokban.

Kelemen Lajos egyik leveléből fogalmat alkothatunk írásbeli diskurzusainak nagyságrendjéről. „Hátramaradó közel 70 éves, legalább 7000, 95%-ban megválaszolt levelezésem elég tanúm arra, hogy mivel kellett töltenem délutánjaimat és éjjeleimet” – írta Ferencz Józsefnek, matuzsálemi kort megért kolozsvári unitárius püspöke Budapesten egyházi vezetővé választott hasonló nevű fiának.⁹ Levelezése sorsáról még életében döntött, és igyekezett mindent megtenni, hogy közgyűjteménybe juttatva ne kallódhasson el. Erről egykori kolozsvári neveltjének, Gidófalvy Istvánnak és feleségének számolt be életének nyolcadik évtizedében: „Én több ezerre menő nagy levelezésemet is betű és azon belől időrendbe tettem kétharmadában. Ezt is igyekszem most befejezni, hogy rendben maradjon bár holtom után, ha életemben elfoglaltságom miatt nem is tudtam kellő rendbe hozni. Az 1914–18-i világháborús levelezésem közel ezer darabját rég beadtam az Erdélyi Múzeum Levéltára éppen általam kezdeményezett, s több mint hússzezernyi darabra nőtt gyűjteményébe.”¹⁰ Tudatában volt levelei jelentőségének, fontosságának, melyek tartalmát – felhasználásukkal, beépítésükkel – számos diszciplína kutatója tovább értékesítheti.

Az előbbieken kifejtett érvek ellenére Kelemen Lajos munkásságának még nem sikerült az irodalmi kánonban az őt megillető jelentőségét kivívnia, neve egyes szakmai körökben máig ismeretlenül cseng.

Kelemen Lajos vérbeli levéltáros volt, intézményes gyarapító munkája során az Erdély történelmében valamennyi jelentőséggel bíró iratanyag, misszilis begyűjtésének szándéka közben saját iratanyaga elhelyezésekor nemcsak az általa írt vagy másoktól kapott levelezésanyagra helyezte a hangsúlyt, igyekezett levelezőpartnerei fontos írásbeli diskurzusait is biztonságba helyezni. Így maradhattak meg személyes jellegű hagyatékában Debreczeni László (1903–1986) műépítész, grafikusművész irodalomtörténeti jelentőségű levélváltásai is. A két világháború között – 1928-tól

9 Kelemen Lajos levele ifj. Ferencz Józsefnek (Kolozsvár, 1956. jan. 30.), Magyarországi Unitárius Egyház Levéltára, Bp., Fond VII/k 8. doboz.

10 Kelemen Lajos levele Gidófalvy Istvánnak és Pataky Etelkának (Kolozsvár, 1958. szept. 3.). A levelezésanyag őrzési helye egy lapalji jegyzet szerint: „Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár).” Vö. KÁLNOKI KIS Tamás, *Reménytelen reménységben, avagy remény a reménytelenségbe: Kelemen Lajos dokumentum(típus)ok az 1940-es évekből*, Levéltári Közlemények, 49(1999)/1–2, 148, 15. jegyzet.

1944-ig – az Erdélyi Református Egyházkerület műemlékvédő templomrestauráló és -tervező szakembere volt. A László Dezső református lelkipásztor szerkesztette Erdélyi Fiatalok folyóirat, alcímében „Romániai magyar főiskolás lap” egyik alapítója, fennállása alatt főmunkatársa. Az orosz harctéren hadifogságba esett, 1945-től 1948-ig fogolyként várt hazatérési lehetőségére. 1949-től a kolozsvári Magyar Művészeti Intézet, majd jogutódja, a két tannyelvű (román és magyar) Ion Andreescu Képzőművészeti Intézet (ma Képzőművészeti és Formatervezői Egyetem) műszaki felelőse, 1955-től a nép- és iparművészeti szak lektora. Ezzel egy időben a Bolyai Tudományegyetemen 1958-ig építészettörténetet, majd nyugalomba vonulásáig, 1963-ig ábrázoló mértant és perspektívát adott elő.¹¹ Egyháza is igényt tartott szakértelmére, 1954-ben műszaki előadó, a következő esztendőben a Kós Károly főgondnokként kialakított műszaki hivatal vezetője. A kolozsvári 272 műemléket bemutató összeírása Kelemen Lajos 80. évfordulójára kiadott emlékkönyvben jelent meg.¹² Tisztelete és szeretete egészen mentora betegágyáig kísérte, halála pillanatában is jelen volt. Egykori mestere íróasztalát is ő mentette meg, halála után egy jól értesült kolozsvári gyűjtő zsákmánya lett.¹³ Debreczeni László feljegyzéséből ismert, hogy mi volt az a tizenhét fénykép, festmény, metszet s egyéb művészi alkotás, mely a legendás levéltáros-történész Monostori út 16. sz. alatti puritán udvari lakásának falait díszítette.¹⁴ Kelemen Lajos 1944–45 telén elkezdte papírra vetni emlékiratait, ahogyan 1945 végén Balogh Jolánnak írt levelében megfogalmazta, „vagy 200 oldal készült el eddig, míg Marosvásárhelyről örökre idejöttem, 1896 őszéig.”¹⁵ Debreczeni László átírásának köszönhetően a ceruzával írt, kiegészítésekkel, javításokkal kuszává, majd olvashatatlanná vált eredeti visszaemlékezés használható maradt, az általa közlésre előkészített és Kolozsvárt, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Levéltárában őrzött, hagyatékában lévő kézirat nyomtatásban megjelent.¹⁶

A Kelemen Lajos által begyűjtött és hagyatékában megőrződött levéltári anyagokból adunk most közre eddig ismeretlen, Debreczeni Lászlónak írt leveleket, melyek

11 Életének és munkásságának összefoglalásául lásd *Toronyvigyázó: Debreczeni László műhelye*, összeáll., szerk., előszó Sas Péter, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2005 (Magyar Építőművészet, B sorozat).

12 Lásd DEBRECZENI László, *Az 1953. évi kolozsvári műemlékösszeírás építészettörténeti eredményei = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. BODOR András, CSELÉNYI Béla, JANCsó Elemér, JAKó Zsigmond, SZABó T. Attila, Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957 (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai, I: Tanulmányok, 1), 219–248.

13 SAS Péter, *Kelemen Lajos íróasztala, avagy milyen tárgyak hiányoznak az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményéből?*, Szabadság, 6(1995)/65, 11.

14 SAS Péter, *Erdély legendás levéltárosa: Kelemen Lajos és az erdélyi magyar tudományosság*, Bp., Lucidus, 2009 (Kisebbségkutatás Könyvek), 132–133.

15 Kelemen Lajos levele Balogh Jolánnak (Kolozsvár, 1945. aug. 24–25.), MOL R 343/1. Kelemen Lajos által írt levelek.

16 KELEMEN Lajos, *Születtem Marosvásárhelyt: Önéletrajzi feljegyzések*, összeáll., bev., jegyz. GAAL György, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 1993.

szerzői: Benedek Elek,¹⁷ Dsida Jenő¹⁸ és Kós Károly.¹⁹ Lelőhelyük: Arhivele Naționale Direcția Județeană, Cluj. (Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár, ROLKMI).²⁰ Fond 593. Personal Kelemen Lajos. Dosar 106.

Benedek Elek levelei Debreczeni Lászlónak

Köztudomású, hogy milyen fontos szerepet játszott Benedek Elek Dsida Jenő irodalmi pályájának elindulásában.²¹ Az alábbi levelek rávilágíthatnak arra, hogy legalább ugyanakkora jelentősége van Debreczeni László grafikában és írásban kifejtett műemlékvédő munkássága megkezdésében, valamint későbbi kiteljesedésének lehetőségében. Elképzeléseinek kezdeti támogatását és illusztrációk készítésére való felkérését Kelemen Lajostól kapta, akivel 1925-ben ismerkedett meg, s akire így emlékezik vissza: „Az első találkozástól kezdve atyai barátom lett, felismerte adottságomat és látta komolyságomat. Őtőle kértem engedélyt, hogy régi oklevelek írásait másolhassam. Kelemen Lajos mellett kezdtem a hazai középkori építészeti emlékekkel foglalkozni. Ez hozta meg életem döntő fordulatát, a műemlékügy szolgálatának vállalását.”²² Benedek Elek leveléből kiderül, hogy Debreczeni László már 1925-ben Erdély nevezetességeinek írásban és képben való bemutatására készült. Innen vezetett az út az *Erdélyi református templomok és tornyok* (Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület Iratterjesztése, 1929) címmel kiadott albumának írásban és képben való megvalósításáig. Albuma kísérőtanulmányában a bemutatott műemlékekkel kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, ismereteket összegezte. A történeti adatok forrásai között feltüntette Kelemen Lajosnak a témához kapcsolódóan megjelent cikkeit. Közbevetőleges, de alapvetően fontos állomás volt az 1928. január 31-i keltezésű, Makkai Sándor református püspöknek elküldött kódexírást – visszautalásul Kelemen Lajosnál folytatott paleográfai gyakorlataira – utánzó beadványa, melyben az erdélyi műemlékek elhanyagoltságára hívta fel az egyházi vezető figyelmét, egyúttal megmentésükre és ápolásukra tett javaslatában önmagát proponálta

17 Benedek Elek (1859–1929) országgyűlési képviselő, újságíró, író, Elek nagyapó, „a nagy mesemondó”. Az Én Újságom, majd a Jó Pajtás gyermeklap szerkesztője. 1921-ben hazatért Kisbaconba, Cimbora néven megalapította és szerkesztette az egyetlen magyar nyelvű erdélyi gyermeklapot.

18 Dsida Jenő (1907–1938) szerkesztő, költő. 1927-ben a Pásztortűz műszaki szerkesztője, 1928–1929-ben Abafáján házitanító. 1930-ban az Erdélyi Fiatalok folyóirat egyik alapítója, 1934-ben a Keleti Újság szerkesztője. Az Erdélyi Katolikus Akadémia titkára, az Erdélyi Szépműves Céh lektora.

19 Kós Károly (1883–1977) építész, író, grafikus, politikus, „Erdély mindenese”. 1912-ben a Kalotaszeg folyóirat szerkesztője, 1918–1919-ben a Kalotaszegi Köztársaság egyik megszervezője. 1924-ben az Erdélyi Szépműves Céh, 1926-ban a marosvécsi Helikon íróközösség egyik alapítója. 1931-től az Erdélyi Helikon szerkesztője. 1946–1948 között nemzetgyűlési képviselő, 1953-ig a Mezőgazdasági Főiskola tanára.

20 Itt köszönöm meg Dr. Florin Mureșan levéltárosnak a kutatás során nyújtott szíves segítségét.

21 LISZTÓCZKY László, *A csemetefa éneke: Dsida Jenő és a Cimbora* = *Vonások Dsida Jenő portréjához: Tanulmányok és dokumentumok*, Kolozsvár, Kriterion, 2005, 42–66.

22 Az idézetet lásd BALOGH Ferenc, *Debreczeni László helye a magyar építészettörténetben*, Művelődés, 42(1993)/11, 6.

erre a feladatra.²³ Egyfajta válasznak is tekinthető a néhány nappal később a református egyházkerület igazgatótanácsának február 4-én kiadott körlevele, melyet Makkai Sándor igazgatótanácsai elnök és Darkó Ákos előadó-tanácsos írt alá.²⁴ Az espereseknek és lelkészeknek címzett felhívásban tájékoztatást adtak az egyházkerület területén levő műemlékek, templomi berendezések összeírásáról és rajzban történő felvételezéséről, ami tudatosította, hogy Debreczeni László magányos ajánlkozásából támogatásra érdemes, elvégzendő fontos közösségi feladat lett. A levélíró Benedek Eleknek Kós Károlyra való hivatkozása mögött nemcsak szakmai okok álltak, hanem személyes, addigi jó munkakapcsolatuk is indokolta. Kós 1921-ben, a Keleti Újság októbrista csoportjától támogatva, több hónapos munkával megszervezte a kalotaszegi nép részvételével megalakított első erdélyi magyar politikai alakulást, az Erdélyi Néppártot. Az új párt politikai szócsöve a Vasárnap című hetilap lett, melyet főszerkesztőként Benedek Elek, felelős szerkesztőként Kós Károly jegyezte. A néplap kiadásához meg kellett alapítani egy független irodalmi vállalkozást. A Kós Károly, Nyíró József, Paál Árpád, Szentimrei Jenő és Zágoni István által létrehozott Kaláka nevű betéti társaságot 1921 őszén jegyezték be.²⁵ Benedek Elek és Kós Károly neve Debreczeni gondolatvilágában, jövőt illető elképzeléseiben összekapcsolódott, ami Kós Károly néprajztudós visszaemlékezése is utal: „Mire Debreczeni László Kolozsvárt befejezte a műszaki középiskolát, alig húszévesen már olvashatta a Kós és Szentimrei által kezdeményezett és Benedek Elek szerkesztő nevét feltüntető első új erdélyi lapot, a *Vasárnap*-ot, és olvashatta ennek az erdélyi közügyeket is vitató, gondolatserkentő cikkeit, s a jól rajzoló ifjú láthatta benne Kós jellegzetes rajzait.”²⁶ Kós munkássága kapcsán a későbbiekben is felmerült Benedek Elek neve, a vele való együttműködés igénye. 1922–24 között Kós Károly otthonában, a Varjúvárban berendezett sztánai officinát három bibliofil könyvecske hagyta el.²⁷ Harmadik kiadványa, az 1925. esztendőre készült *Kaláka Kalendárium* elnevezésű naptárkönyv linóleummetszeteihez Szentimrei Jenő költő, szerkesztő, író, közeli sztánai szomszédja írt verseket, melyeket eredetileg Benedek Elekkel szeretett volna megíratni: „Mármost, amint tudja Elek bátyám, én kalendáriumot csinálok. Az illusztrációs részével részben készen vagyok, már ti. a képek papíron megvolnának, csak linóleumba kell vágnom őket. [...] Ahogy beszéltük, én 12 fejedelem arcképét készítettem. Ezek alá 4 hosszú alexandrinus sorban szeretném az őket jellemző, kissé szatirikus, de találó és cseppet archaikus versezeteket megkapni, éspedig Elek bátyámtól.”²⁸ Levelével és

23 *Toronyvigyázó, i. m.*, 33–36.

24 Makkai Sándor református püspök egyházi feladatok mellett személyes jellegű munka elvégzésére is felkérte. „Kedves Barátom, engedje meg, hogy kerti házunk fölékesítését ezzel a csekélységgel viszonozhassam, hálás köszönetem mellett. Boldog új évet kíván igaz barátja Makkai Sándor püspök. 1929. I. 1.” Kézírási levél Az erdélyi református püspöki hivataltól fejleces levélpapírján. Címzés: Debreczeni László rajzoló-művész úrnak Dr. Darkó Ákos e[gy]h[áz]ker[ületi] tanácsos Úr útján. Helyt. Feladó: Dela oficiul episcopal reformat din Ardeal. Az erdélyi református püspöki hivataltól. Makkai László levele Debreczeni Lászlónak (Kolozsvár, 1929. jan. 1.), ROLKMI. Fond 593. Dosar 106.

25 Sas Péter, *A politikai Kós Károly*, Bánffyhunad, Pro Kalotaszeg, 2002, 12.

26 Kós Károly, *Debreczeni Lászlóra emlékezem*, Művelődés, 46(1993)/11, 20.

27 A sztánai officina kiadványainak leírása: Sas Péter, *Kós Károly, a könyvművész*, Bp., Holnap, 2009, 63–81.

28 Kós Károly levele Benedek Eleknek (Kolozsvár, 1923. aug. 14.). = *Kós Károly levelezése*, s. a. r., szerk.,

a hozzácsatolt *Erdély kövei* (Sztána, 1922) című ajándékkönyvével a „kisbaconi Nagypónak” nem sikerült meglepetést okoznia, mert Szentimrei Jenő mindezekről már tíz nappal korábban tudósította. „Kós Károly elkészült a Bátyámnak küldendő könyvével, a héten nyilván postára is teszi, sőt a levélírára is elhatározta magát.”²⁹ Kósnak és Benedek Eleknek ezt a barátságba hajló jó munkakapcsolatát akasztotta meg 1926-ban a marosvécsi Kemény-kastélyban megrendezett első helikoni írótalálkozó alakuló ülésének ügyében kialakult polémia. Felmerült, hogy az Erdélybe visszatért Bánffy Miklós elnökségének biztosítása érdekében az írótalálkozóra nem hívták meg Benedek Eleket. Az ügyben megszólaló Kós Károly Czine Mihálynak³⁰ és Féja Gézának írt levelében³¹ számolt be az egykoron történt eseményről. Utólag is igazolta, hogy Kemény János levelben, majd Bánffy Miklós és ő személyesen hívták meg az egykori vécsi tanácskozáshoz Benedek Eleket. Az elnökséghez való feltétlen ragaszkodását nem tudták garantálni, ezért nem fogadta el az invitálást és saját akaratából maradt távol a tanácskozástól. Az akkori történések, s főleg az ügy kapcsán felröppent találgatások, a „jól értesültség” szülte pletykák természetesen rányomták bélyegüket Benedek Elek és Kós Károly további munka- és személyes kapcsolatára.

1.

KISBACZON,³² 1925. május 25.

u. p.³³ NAGYBACZON³⁴ (HÁROMSZÉKMEGYE)

Kedves fiam, szíves elnézésedet kérem, hogy szokásom ellenére ily későn válaszolok mélyen megható leveledre, de még csak most kezdek magamhoz térni a télen átszenvedett elég súlyos betegségből, s amennyire lehet (bizony nem igen lehet), mérsékelnem kell

kísérő tan. Sas Péter, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2003, 152.

29 Szentimrei Jenő levele Benedek Eleknek (Kolozsvár, 1923. aug. 2.) = *Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929*, kiad. SZABÓ Zsolt, Bukarest, Kritikon, 1979, 156.

30 „Esetleges félreértések elkerülése céljából Bánffy és én együtt felkerestük Benedek Eleket, aki akkor, Ferenczy Gyula – Szentimrei apósa – vendégeként éppen Kolozsvárt volt. Kemény János nevében Bánffy megismételte a meghívást. Mire Benedek Elek kijelentette, hogy a meghívásnak csak azzal a feltétellel tudna eleget tenni, ha biztosítékot kapna, hogy a találkozón ő fog elnökölni. Bánffy felvilágosította ugyan, hogy a találkozónak sem szervezete, sem tisztikara nincsen, az írók egyszerűen Kemény János meghívott vendégei, a megbeszélések baráti beszélgetések, formások nélkül, de Benedek Elek a meghívást ilyen körülmények között sem fogadta el.” Kós Károly levele Czine Mihálynak (Kolozsvár, 1966. jan. 1.) = *Kós Károly levelezése, i. m.*, 604.

31 „Benedek Eleket Kemény János igenis meghívta a vécsi találkozóra, mert – miután személyes meghívó levelére a kért választ nem kapta meg – Bánffy Miklóssal ketten kerestük fel az akkor Kolozsvárt tartózkodó Benedek Eleket, hogy a netalán elkallódott meghívó levélén kívül személyesen is átadjuk neki Kemény János meghívását. Benedek Elek azonban azzal az indokkal, hogy ő csak elnökképpen vehetne részt a találkozón, s miután ez nem volt számára biztosítható, nem fogadta el a meghívást.” Kós Károly levele Féja Gézának (Kolozsvár, 1967. aug. 14.) = *Kós Károly levelezése, i. m.*, 634.

32 Ma Băţanii Mici, Románia.

33 Unitate poştală = postai egység.

34 Ma Băţanii Mari, Románia.

magamat a munkában.³⁵ Ne várj hát hosszú levelet, e pillanatban elégedj meg azzal, hogy gyönyörűnek találom a tervedet, most már csak az a kérdések kérdése, elé tudjuk-e teremteni hozzá az anyagi eszközöket. Egyelőre írok Kós Károlynak (e levéllel egyszerre)³⁶ beszéld meg vele tervedet: ennek végrehajtásában egyedül ő lehet a legjobb tanácsadó és kalauzod. Jó lenne, ha aprajára kidolgoznád a tervedet, s azt hiszem, valahonnan elő lehet teremteni az anyagi eszközöket is. Többek közt a *Cimbora* is segíthetne, illetőleg hozzájárulhatna terved végrehajtásához, ha írásban és képben be-bemutatnád Erdély nevezetességeit. Erről majd beszélünk, ha Kolozsvárra megyek.³⁷ Most csak látogasd meg Kós Károlyt (Újság szerkesztősége Str. Regina Maria³⁸ 35), aztán írd meg nekem, hogy mit végeztetek.

Szeretettel:
Elek nagyapó

Kézírásos levél a CIMBORA KÉPES HETI GYERMEKLAP SZERKESZTŐSÉGE FŐSZERKESZTŐ: BENEDEK ELEK fejléces levélpapírján. Címzés: Tekintetes Debreczeni László úrnak Cluj-Kolozsvár Calea Victoriei³⁹ 38. „Ifjú Erdély” szerkesztősége. Feladó: CIMBORA KÉPES HETI GYERMEKLAP SZERKESZTŐSÉGÉTŐL BATANII-MICI – KISBACZON u. p. Batanii-Mare – Nagybaczon Jud. Treiscaune – Háromszék m.

2.

KISBACZON, 1925. júl. 23.

u. p. NAGYBACZON (HÁROMSZÉKMEGYE)

Kedves Öcsém, mostanában amellet, hogy gyöngélkedtem, a rendkívülinél is rendkívülibb dolgom volt, ez a magyarázata, hogy oly későn, csaknem egy hónap múltán válaszolok leveledre s most is röviden. Azt hiszem, Kós Károly nem sok idő múltán ellátogat hozzám, vagy én megyek Kolozsvárra, s akkor megbeszéljük, hogyan lehetne útnak indítani a te valóban szép terveidnek a végrehajtását. Abban nyugodt lehetsz, hogy

- 35 Benedek Elek betegségéről maga számolt be Bérczes Istvánné Csűrös Emília (1897–1970) ifjúsági írónak: „orvosi tilalomra sokáig nem írtam, nem olvastam (szóval: Magyar nemes voltam) – mert a nikotinmérgezés ötven évi kíméletesség után végre is fejbe vágott. Már négy hete kínlódom a dohányzásról való leszokással, most kezd enyhülni a kínlódás és tisztulni a fejem.” Benedek Elek levele Csűrös Emíliának (Bp., 1925. febr. 5.). Egy hónap múlva így írt állapotáról: „még mindig szenvedek a dohányzás, illetőleg a nemdohányzás miatt. Idegesség, kótyagosság.” Benedek Elek levele Csűrös Emíliának (Bp., 1925. márc. 2.) = *Benedek Elek irodalmi levelezése 1921–1929, i. m.*, 298, 300. Bizalmas, közeli kapcsolatukat magyarázza, hogy Csűrös Emília a *Cimbora* folyóirat Benedek Elek nevelte munkatársa volt.
- 36 Benedek Elek említett levele vagy megsemmisült, amikor Kós Károly sztánai házát 1944 őszén kirabolták, vagy lappang.
- 37 Benedek Elek kolozsvári tartózkodása idején Ferenczy Gyula (1868–1931) bankigazgató – Szentimrei Jenő (1891–1959) költő, író, kritikus apósa – vendége volt. Ferenczy Gyula elnökletével 1918-ban megalapította a Lapkiadó és Nyomdai Müintézet részvénytársaságot. Ő adta ki többek között a Keleti Újság napilapot, majd a Napkelet irodalmi és művészeti folyóiratot.
- 38 Korábban Deák Ferenc utca, ma Bulevardul Eroilor.
- 39 Korábban Magyar utca, ma Bulevardul 21 Decembrie 1989.

én minden lehető követek avégből, hogy kibonthasd a szárnyadat.
Isten áldjon minden jókkal!

Szeretettel:
Elek nagyapó

Kézírásos levél a CIMBORA KÉPES HETI GYERMEKLAP SZERKESZTŐSÉGE FŐSZERKESZTŐ: BENEDEK ELEK fejléces levélpapírján. Címzés: Tekintetes Debreczeni László úrnak Cluj-Kolozsvár Calea Victoriei 51. Iparkamara II. 120. Feladó: CIMBORA KÉPES HETI GYERMEKLAP SZERKESZTŐSÉGÉTŐL BATANII-MICI – KISBACZON u. p. Batanii-Mare – Nagybaczon Jud. Treiscaune – Háromszék m.

Dsida Jenő levelei Debreczeni Lászlónak

A szakirodalom adatai szerint Dsida Jenő az 1928 ősze és 1929 nyara közötti időszakban Abafáján a báró Huszár család közismerten nehéz felfogású fiúgyermekének – Józsefnek⁴⁰ és Károlynak⁴¹ – a házitanítója volt, a IV. gimnázium anyagából készítette fel őket a debreceni vizsgára. Anyagi helyzete jobb lett, a háziasszonytól, báró Huszár Lászlónétól⁴² havi 4000 leut és teljes ellátást, ezt megelőzően Kolozsvárt a Pásztortűz folyóirat technikai szerkesztéséért viszont ennél kevesebbet, csupán havi 2500 leu fizetést kapott. Láng Gusztáv megállapítása szerint „a több hónapos vidéki élet jót tett a költő egészségének is, és felajzotta alkotó kedvét”.⁴³ A Debreczeni Lászlónak írt nyolcoldalas levele ezzel ellentétes érzelmeiről, lelkiállapotról számol be, felgyülemlett keserűséget és szinte állandó kedvetlenséget, egyedüllétet emleget, mely a külsőleg csodálatos – kastély és park – környezetében, valójában „a feneketlen butaság fertőjében” körülveszi. Nevelői állásának elfogadását nem az anyagi előnyökkel hozza kapcsolatba, hanem egyfajta menekülés kényszerével: „én voltam, aki megfutamodtam onnan a harcból, zajból és ajasságokból [sic!] és lehet, hogy most gyávaságom büntetése ez.” Az abafáji tartózkodásának és ismerőseinek emléket állító *Régiénisz* című, könnyed hangvételű verse megtevésztő, mely csak a kellemes személyeket és jóleső történeteket örökítet-

40 Mezőkövesdi báró Huszár József (1913–1958) földbirtokos, Dsida Jenő leveleiből ismert becenevén Charley. 1956-ban az úgynevezett „Szoboszlai mozgalom” egyik résztvevője volt. A felgöngyölített szervezet 56 vádlottját a népi demokratikus rendszer megdöntésével és az elnyomó tőkés-földesúri rendszer visszaállítására irányuló fegyveres lázadás szervezésével, „államcsínnyel” vádolták meg. Közlük 11 vádlottat – köztük báró Huszár Józsefet – halálra ítélték. TÓFALVI Zoltán, 1956 – *konceptiók perек Erdélyben = A Maros megyei magyarság történetéből*, szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SZABÓ Miklós, Marosvásárhely, Mentor, 1997, 279.

41 Mezőkövesdi báró Huszár Károly (1914–2005). A második világháború után Kanadában, majd Ausztriában erdész-vadászmester. A család utolsó férfitagjaként Olaszországban hunyt el.

42 Huszár Lászlóné, született mezőkövesdi báró Huszár Mária Terézia (1889–1968), férjével Kolozsvárt, 1912. febr. 15-én kötöttek házasságot. GUDENUS János József, *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, I, Bp., Natura, 1990, 589.

43 LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő élete és költészete = Dsida Jenő összegyűjtött versei: Új összegzés*, szerk. URBÁN László, Bp., 2008, 21.

te meg. Levele nemcsak az abafáji otléte szempontjából és annak megítélését tekintve árnyalhatja az eddig kialakult képet, fontos, eddig kevésbé ismert, vagy nem ilyen nyíltan megfogalmazott, kimondott érzelmekeket tudatosít világlátásával, egész gondolkodásmódjával kapcsolatban. Teljes életműve megítélését befolyásoló, vallomásszerűen becses mondatai közül kiemelendő a „nem tudtam társulni soha semmiféle »oldallal«, »iránnyal«, és az kínzó és szomorú” formában kifejezett gondolata, mert magyarázhatja a korábbi és későbbi konfliktushelyzetekben tanúsított magatartását, hozzáállását, viszonyulását. Szülőföldjéhez, „szegény Erdélyországunk”-hoz való ragaszkodása egész életében töretlen volt. Az ehhez hasonlatos gondolattöredékekben testet öltő kötődései vezettek el a hazaszeretet *Psalmus Hungaricus* címmel kifejezett vallomások himnuszáig. Levele tanúsága annak a különleges lelki kapcsolatnak, mely egy másik érzékeny művészlélekhez, Debreczeni Lászlóhoz fűzte. Mély beleérző képességét tanúsítja Debreczeni munkássága összegző megítélésének jövőbe látó előrevetítése: „én művészpályáját magányosnak, nem túlságosan megértettnek látom előre. Éppen úgy nem fogják megérteni, és ha megértették, éppen úgy igyekeznek majd elfelejteni, mint magát: a mi szegény fajtánkat. De én szeretem, és fenségesnek látom ezt, és jól van az úgy. Én megértem és szeretem Önt. Nem csak a mai énjét, hanem mindazt, amit a jövőben fog alkotni, s amiről talán önmaga sem tud még.” Debreczeni László életének mai ismeretében Dsida mondataiban valóban jövőbe látó, váteszi szavak fejeződtek ki. „Kollegája” iránt szokatlanul nyíltan kifejezett bizalmát annak „magyar egyenessége”, „szókimondó nyíltsága” és „hallgatag, nem pletykáló természete” jelzőivel magyarázza. Dsida levelének befejező mondata: „szíve szeretetével köszönti”, nemcsak költőhöz méltó alliteráció, hanem az Ady-féle „Szeretném, ha szeretnének”-féle viszont-szeretet iránti vágyódás tükröződése. Erre a legbensőbb érzésére szüleinek írt leveléből következtethetünk: „hiányzik az értelmes társaság, akikkel engem érdeklő dolgokról legalább pár szót beszélhetnék naponta, hiányzik, nagyon hiányzik az otthoni szeretet”⁴⁴

Grafikus lelki társa Dsida Jenőnek a *Leselkedő magány* (Cluj-Kolozsvár, Minerva, 1928) című verseskötetéhez készített címtáblával, négy ciklusfej illusztrációval és személyre szóló ex librisével igazolta vissza a költő által kifejezésre juttatott, s a továbbiakban is szorgalmazott barátságának általa hasonlóan művészi formájú kifejezését. Dsida Jenő személyére szabott, habitusára tökéletesen találó könyvjegye visszatükrözte alkotója ars poeticáját: „az emberi lélek karakterének ábrázolására éppen az ex libris nyújtja a grafikusnak a legjobb alkalmat”.⁴⁵ Könyvjegyével megajándékozta barátját, mely szó szerint értendő, mert Debreczeni László sohasem készített ex librist megrendelésre, csupán benső sugallatra.⁴⁶ Ezért találhatjuk a „megajándékozottak” szűk körében Kelemen Lajost és Kós Károlyt. A könyvgrafikán szereplő, hárfát pengető költőalak a korabeli recenzensek megállapítását – „az erdélyi költészet színezüst gitáron játszó lírikusa”⁴⁷ –

44 DSIDA Jenő, *Séta egy csodálatos szigeten: Cikkek, riportok, novellák, levelek*, s. a. r., bev. MAROSI Ildikó, Bukarest, Kriterion, 1992, 329.

45 TORONYVIGYÁZÓ, i. m., 23.

46 GÁBOR DÉNES, *A könyvgrafikus*, Művelődés, 42(1993)/11, 25.

47 DÉNES SÁNDOR, *Húsz esztendőnek semmi kegyelem! – Húsz esztendőnek minden elismerés! – Ez a mi válszunk*, Szamos, 60(1928), 123.

tükrözte. Dsida Jenő és Debreczeni László, a két rokonművész-lélek barátságának mélységére utal, hogy Dsida egyik álnevében a Zólyomi családnév után barátja keresztnévét, a Lászlót illesztette és használta.⁴⁸

3.

Abafája,⁴⁹ 1929. január 8.

Kedves jó Kollegám!

Amint megígértem, írok hát innen, száműzetésem csendes, keserű helyéről. Késő este van már, s szobámnak hármass muzsikája (pattog a tűz, serceg a toll és a zsalun egyhangúan kopog az eső, –) valósággal kísérteties.

Mikor egy kellemesen eltöltött délután múltával elváltunk, elhatároztam, hogy írni fogok, panaszkodni fogok megígért levelemben sok-sok keserűségről, ami felgyülemlett bennem, s amik igazán olyan mélyen, csakis bennem fekvő tragédiák, hogy másokat vajmi kevésbé érdekelhetnek. Akkor úgy éreztem, hogy valakinek, akárkinek, ki kell öntenem egyszer, ha azt nem akarom, hogy szétpattanjak feszítésüktől. De most már újra bátrabb lettem a magányos szenvedéssel szemben, és gyávább, bizmatlanabb az emberekkel szemben. De ha valaha rá tudnám venni magamat arra az őszinteségre, – ami nevetséges, mert hiszen kinek mi köze hozzá? – csakis Kollegámmal szemben tudnám megtenni, mert végtelenül megszerettem magyar egyenességét, szókimondó nyíltságát és hallgatag, nem pletykáló természetét. Azonkívül művész is. De majd akkor is csak szóbelileg, egyszer egy hangulatos, bizalmasan együtt töltött délutánon. –

Magamról nem sok mondanivalóm van. Élek itt, a feneketlen butaság fertőjében, mely annak a kicsi alkotó kedvnek és erőnek is szárnyát szegi, ami esetleg valaha volt bennem. Csaknem mindig kedvetlen vagyok, a szobámban egyedül, a parkban egyedül, mindenkitől menekülök, aki csak szembe jön, s ami legiszonyúbb – lélekben és vágyakban és gondolatokban is egyedül, egyedül.⁵⁰

A vasárnapok is szürkék, borongósak, olyanok mint szegény Erdélyországunk rossz napjai. De én voltam aki megfutamodtam onnan a harcból, zajból és ajjasságokból [sic!] és lehet, hogy most gyávaságom büntetése ez. Sár van iszonyú, kicsit fagyos itt-ott, lovagolni nem lehet,⁵¹ a sport is meghalt egyelőre. Olyan itt az unalom, mint egy kiterjesztett szárnyú, nagy szürke madár.

48 Özv. Zólyomi Jenőné szóbeli közlése alapján. DSIDA, *Séta egy csodálatos szigeten*, i. m., 526.

49 Ma Apalina, Románia.

50 Hasonló jellegű elkeseredett érzéseit fogalmazta meg szüleinek küldött egyik levelében is, amelynek alapjaiban kellett volna megkérdőjeleznie abafáji tartózkodásának korábbi megítélését. „Hosszú levelet kérek. Kell az embernek valami otthoni. Mert alapjában véve borzasztó élet így ez az élet. Csupa fajankók közt egész nap, sehol egy értelmes lény, aki törődne az emberrel. Csend van. Ha vége a tanításnak, jön-megy az ember, tanul vagy olvas, csend, ha kimegy a parkba: a parkban is csend, a termekben is csend. Írtózatosan egyedül van az ember. Most még valószínűtlennek látom, hogy sokáig kibírjam ezt.” Dsida Jenő levele szüleihez (Abafája, 1928. nov. 19.) = DSIDA, *Séta egy csodálatos szigeten*, i. m., 326.

51 Dsida Jenő jó baráti viszonyt alakított ki a nyolc esztendőös báró Huszár Erzsébet baronesszel, akinek két szamara volt. „Az egyik számaron ma sétaidőben egy órát lovagoltam, felséges szórakozás megugratni a csökönyös fülest.” Dsida Jenő levele szüleihez (Abafája, 1928. nov. 19.) = *uo.*, 326.

De erős meggyőződése, hogy mindig minden jól van, amint van. És javamra fog válni ez a sok-sok egyedüllét. Akár egészségileg válik javamra, akár tanulmányaimat segíti elő, akár melancholdára [sic!] hajló kedélyemet fogja gyökeresen meggyógyítani a falusi tavasz, mindenképpen hasznos lesz és tanulságos. Lassan-lassan sokféle embert kiismerek, látom bennük a jót és rosszat, és ennek is hasznát fogom venni. A város konvenciói, hajszái és ideges sürgés-forgása sok ember valódi lényegét elrejtették előlem. Aztán meg az sem lehetetlen, hogy egyszer csak bekopogtat hozzám is egy Gondolat, ami csirájában levő művészetem kibontakozását remélhetővé tenné.

Hoztam magammal néhány jó könyvet, néhány emléket és azok hű társaim. És különös: már nem is nagyon vágyom vissza Kolozsvárra. Akármilyen szörnyű itt, ott még szörnyűbb – olyan okoknál fogva, amelyeket most leírnom még lehetetlen.

Így vigasztalatom én önmagamot, ha már más nincsen, aki vigasztaljon.

Három nap előtt meglátogattam Zólyomi tiszteletet,⁵² aki igen kedvesen, barátságosan fogadott, s aki igen intelligens, mély gondolkodású arany ember. Bizonyos dolgokban kissé nagyképű, de bár én bennem csak ennyi hiba lenne! Megígérte hogy meglátogat, és roppant kíváncsi az új, mai erdélyi művészetre, irodalomra, amelyből még semmit sem ismer. Kért, hogy majd beszéljek neki róla. Én se tudok sokat.

Talán mindössze tíz-tizenöt percet töltöttem nála, mert szinte emberileg kibíráhatatlan kotlóstojás, nagy árnyékszék szag ült sűrűn a szobájában és egészen rosszul lettem. Rémes: mennyire elhanyagolják falun a higiéniát még a legintelligensebb emberek is!... –

Lássa, kedves Kollegám, mennyi mindent fecsegek én itt össze-vissza. Ne is tekintse ezt levélnek, ez csak afféle rapszodikus össze-vissza diskurálgatás. A levél szerintem egészen más: művészi, irodalmi műfaj. Szerintem rajzban vagy márványban is lehet levelet írni. De viszont így „eldiskurálni” nem lehet.

Nekem itt igazán egyetlen ünnepem, ha valahonnan együtt érző, meleg leveleket kapok, melyek hála Istennek elég sűrűn jönnek és bizonyítják, hogy még nem estem ki teljesen az emberek emlékéből.

Azért, azt hiszem, természetesnek fogja találni, ha megkérem: írjon nekem, lehetőleg postafordultával, nem kell okvetlenül hosszan, elég egy pár sor. Hiszen tudom, hogy most jóval elfoglaltabb nálam. Beszéljen, írjon terveiről, mostani munkáiról, művészetéről: engem mindez nagyon érdekel.

Szívből kívánom, hogy legyen szerencsésebb nálam és találjon embereket, társakat, akik ugyanarra szánták magukat, mint jómagam. Mert én nem tudtam társulni soha semmiféle

52 Zólyomi Jenő (1900–1972) bihari diószegi, majd 1925-től 1970-ig, 45 éven keresztül abafáji református lelkész, az Erdélyi Magyar Évkönyv 1918–1929. I. évf. (szerk. SULYOK István, FRITZ László, Kolozsvár, Juventus, 1930) munkatársa. A teológia mellett a kereskedelmi akadémiát is elvégezte. Közeli kapcsolatokra utal, hogy Dsida egyik írói álnevűül a Zólyomi megjelölést választotta. Dsida Jenő az ő személyét is felelevenítette az abafáji tartózkodásának, ottani jó ismerőseinek emléket állító *Régeniász* című versében: „Zólyomi Jenő: akaratlan / sem lelhetnél benne hibát, / az országúton lóval s gíggel / gyakorolja a logikát. // Otthon cinizmust vacsorázik, / ez határtalan élvezet, / mert hiszen úgy sem, úgy sem érti / a kozmikus költészetet. // Gazda ember, ki jókorán kel, / de aranyat még nem talált. / S annál, ahogyan azt szeretnénk, / az ekéje mélyebbre szánt. // A szellemszakra dől belőle, / amíg majd nem verik agyon, / de túlságosan nagy a felesleg: / kívül is jut az ablakon. // Szépen borotvált papi képe / édes és egyúttal fanyar, / szolidan az óráját nézi / és mindig távozik hamar.” *Dsida Jenő összegyűjtött versei*, i. m., 391.

„oldallal”, „íránnal”, és az kínzó és szomorú. De ahogyan én Önt ismerem, Kollegám, nem hinném, hogy kívánságomnak foganatja legyen: én művészpályáját magányosnak, nem túlságosan megértettnek látom előre. Éppen úgy nem fogják megérteni, és ha megértették, éppen úgy igyekeznek majd elfelejteni, mint magát: a mi szegény fajtánkat. De én szeretem, és fenségesnek látom ezt, és jól van az úgy. Én megértem és szeretem Önt. Nem csak a mai énjét, hanem mindazt, amit a jövőben fog alkotni, s amiről talán önmaga sem tud még.

A jövő hét közepén utazom Debrecenbe,⁵³ úgy-e addig megkapom levelét? Címem: Mélt[óságos] Bárá Huszár László úr⁵⁴ leveleivel D. Jenő úrnak, Reghin Căsuța postálá No=6.⁵⁵ (Apălină – Abafája)

Ha közös ismerőst talál bárhol, jó ismerőst lát az utcán, szólítsa meg és üdvözlje az én nevemben.

Éjfél régen elmúlt. És holnap is hiába kelek fel: csak ködös lesz az Istenszéke, ködös lesz minden és az lesz holnap is, holnapután is – talán már örökre.

Nem haragudjék ezért a zavaros levélért, bocsásson meg érte őszintén nagyrabecsülő barátjának, aki szeretne méltó lenni erre a névre, s aki szíve szeretetével köszönti:

Dsida J.

Kézírási levél.

4.

1929. jan. 28. Abafája.

Kedves Debreczeni Testvér!

Mikor utoljára személyesen találkoztunk, avval váltunk el, hogy kért, írjak: mert – így mondta: nem fogom megbánni.

Nos, most ott állok, hogy már-már kezdem megbánni, hogy írtam. Annak több, jóval több mint két hete és semmi válasz. Elismerem, hogy az egy hülye levél, amelyikre nem sok írni való akad, mégis kérem: legalább annyit írjon egy lev. lapon, hogy megkapta. Ígérem, hogy többet nem zavarom soraimmal. Mi hír Kolozsvárt?

Szeretettel üdvözlí

Dsida

Zólyomival⁵⁶ gyakran találkozom és igen szeretem.

Kézírás postai levelezőlapra. Címzés: Nagyságos Debreczeni László rajzolóművész úrnak Cluj–Kolozsvár Redacția Ifjú Erdély szerkesztősége Teologia Reformată Piața Cuza Vodă Ref. Teologia v[olt] Bocskay tér. Exp: Dsida Jenő Apălină (Abafája) p. u. Reghin (Szászrégen) Br. Huszár-kastély.

53 Dsida Jenő debreceni utazása tanítványainak vizsgájával volt kapcsolatos, akik megbuktak a pótvizsgán is, ezért javítóvizsgára mentek matematikából és latinból. Vö. Dsida Jenő levele szüleihez (Abafája, 1928. nov. 19.) = DSIDA, *Séta egy csodálatos szigeten*, i. m., 325.

54 Mezőkövesdi báró Huszár László (1884–1966) földbirtokos.

55 Szászrégen postafiók 6. sz.

56 Lásd az 52. jegyzetet!

Kós Károly levele Debreczeni Lászlónak

Debreczeni László egyaránt példaképének tekintette Kelemen Lajost és Kós Károlyt. Ahogyan saját szavaival megfogalmazta: „Szellemi tekintetben két kiválóan nagy egyéniség – Kelemen Lajos és Kós Károly – mellett értem férfivá és forrottam egyéniséggé magam is. Egyiktől hajthatatlan egyenességét, a másiktól törhetetlen harcosságát láttam; mindkettőtől pedig a népnek és a múltnak mély, realista szeretetét és igaz megbecsülését tanultam.”⁵⁷ Írásainak eszmei mondanivalójában, valamint grafikai megfogalmazásában annyira tudott azonosulni Kós Károly írásban és képben kifejezett szellemiségével, hogy többen az epigonjának tekintették. A hatás kétségtelenül kimutatható, de a figyelmes olvasó és szemlélő számára nem téveszthetők össze alkotásaik. Debreczeni László 1928-ban Kós Károly egy építészeti és egy szakírói munkájának értékelésével egyaránt foglalkozott. Az építészettörténeti kritika eredményeit megcsillogtató kétrészes tanulmányában minősítette a Monostori úti református – a köznyelvben „kakasos” – templom épületét.⁵⁸ Mesterének *A lakóház művészete* (Cluj–Kolozsvár, Minerva, 1928) címmel megjelent munkájáról szóló könyvismertetésében a századelő nyugati nemzeti építészeti gyakorlatába illesztette az erdélyi építész helyben megvalósult elképzeléseit.⁵⁹ Az eltelt évtizedek alatt barátsággá erősödött kapcsolatuk során Debreczeni László máig az egyik legfontosabb összegzését adta egykori tanítómestere építőművészeti és grafikusművészeti munkásságának.⁶⁰ Kós Károly levele arra is rávilágít, hogy Bánffy Miklós mennyire becsülte a művésztársának tekintett „vándorgrafikus”⁶¹ munkásságát. Debreczeni Lászlót is abba a három kategóriába osztotta, akiket Bánffy gróf, mint az erdélyi főúri társadalom egyik kiemelkedő alkotó-elméje, tisztelni és méltányolni tudott. Kós Károly erre utaló visszaemlékezésében: „Csak az igazi mágnást, a parasztot és a talentumos művészt becsülte.”⁶² Debreczeni László alkotói tehetségéről Bánffy Miklós már korábban meggyőződhetett, 1928-ban vele készítették el az Erdélyi Szépmíves Céh új, a Kós Károlyt felváltó univerzális ex librisét, melyet a rendes (előfizetői) tagok köteteibe ragasztottak be. A nevet utólagosan, kézi szedéssel nyomtatták a könyvjegyekre.⁶³ A régi magyar varrottasok tanulmányozása, illetve felvételezése nem maradt el. A művész nevének megnevezése nélkül Debreczeni László mintarajzaira ismerhetünk – több Erdélyi Szépmíves Céh kiadvány között – a Céh tizedik évfordulójára kiadott emlék-

57 Toronyvigyázó, i. m., 18.

58 DEBRECZENI László, *A kolozsvári Monostori úti református templom*, I, Pásztortűz, 14(1928)/1, 10–13; II, Pásztortűz, 14(1928)/2, 34–37. Újraközölve: *Toronyvigyázó*, i. m., 37–45.

59 DEBRECZENI László, *Kós Károly, A lakóház művészete*, Pásztortűz, 14(1928)/16, 381–382. Újraközölve: *Toronyvigyázó*, i. m., 46–48.

60 DEBRECZENI László, *Kós Károly, az építőművész*, *Korunk*, 26(1967)/8, 1060–1067. (Újraközölve: *Toronyvigyázó*, i. m., 187–194.) és *A grafikusművész*, *Igaz Szó*, 16(1968)/11, 650–665. (Újraközölve: *Toronyvigyázó*, i. m., 195–208.)

61 A jelzót N. TESSITORI Nóra előadóművésznő használta először: *Debreczeni Lászlóról, a vándor erdélyi grafikusról*, Pásztortűz, 9(1930)/1, 17–19. Újraközölve: *Toronyvigyázó*, i. m., 273–280.

62 „A legszebb élet amit magamnak el tudtam képzelni”: BENKŐ Samu beszélgetései Kós Károllyal, Bukarest, Kriterion, 1978, 130.

63 GÁBOR Dénes, *Könyvjegy-művészek: Debreczeni László = Erdélyi közművelődési kaleidoszkóp: Válogatott cikkek és tanulmányok*, Kolozsvár, Stúdium, 2005, 218.

könyv öt fejlécében.⁶⁴ Bánffy Miklós – Cs. Szabó László szerint a „fanyar erdélyi bor” ízére emlékeztető⁶⁵ – az 1916. esztendei koronázást felidéző és a „forradalmi idők” fejezetcím alatt összefoglalt „memoriálé” kötetének borítóját is a kolozsvári grafikusnak az egyik régi varrottas motívuma után alkotott rajza díszítette.⁶⁶

5.

Cluj–Kolozsvár, 1929. januárius hó 21.

Kedves jó Uram!

Bánffy Miklós úr⁶⁷ kéreti, hogy csütörtökön, folyó hó 24-én délelőtt úgy 12 órakor jönne ide fel hozzánk. Meg szeretné Önt kérni, hogy régi magyar varrottasokról vegyen felvételeket, hogy ő azokat Bpsten az Izabella-egylet⁶⁸ háziipari osztályában felhasznál-tassa; azonkívül nekünk is szükségünk volna ilyen motívumokból való záródíszekre és fejlecekre.⁶⁹ Ezt azonban mind Bánffy gróf úr akarja Önnel megbeszélni és önnel egyúttal a ref. templom⁷⁰ és a piarista templom megfelelő hímzéseit⁷¹ ill. varrottasait megnézni. Szóval okvetlenül kérem ide hozzánk felfáradni.

Ezenkívül ugyanakkor én is szeretnék Önnel beszélni grafikai dolgokban.⁷²

Öszinte barátsággal

Kós Károly

Kézírásos levél az ERDÉLYI HELIKON fejleces levélpapírján. Címzés: Debreczeny [sic] László úrnak Kolozsvár „Ifjú Erdély” szerkesztősége nt. Ref. Teologia. Feladó: ERDÉLYI HELIKON.

64 *Erdélyi Szépmíves Céh emlékkönyv 1924–1934*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1934.

65 Cs. SZABÓ László, *Emlékeimből: Bánffy Miklós könyve – Erdélyi Szépmíves Céh*, Nyugat, 25(1932)/24, 635. Újraközölve: *A nagyúr: Bánffy Miklós emlékezete*, vál., szerk., összeáll. SAS Péter, Bp., Nap Kiadó, 2008 (Emlékezet), 52–54.

66 BÁNFFY Miklós, *Emlékeimből*, Kolozsvár, Erdélyi Szépmíves Céh, 1932.

67 Losonczy gróf Bánffy Miklós (1874–1950) író, grafikus, politikus, írói álnevéen Kisbán Miklós. 1901-től 1906-ig országgyűlési képviselő, 1906–1910 között Kolozs vármegye főispánja. 1912-től 1918-ig a Magyar Operaház intendánsa. 1921–1922-ben külügyminiszter, 1926-ban visszatért Erdélybe, 1926-ban az Erdélyi Helikon főszerkesztője, 1938-ban a Romániai Magyar Népközség elnöke.

68 Izabella egylet: 1894-ben Izabella főhercegnő támogatásával a felső-magyarországi megyék népművészeti jellegű és háziipari termékeinek értékesítésére létrejött Izabella Háziipari Egylet.

69 Felkérhették Debreczeni Lászlót, hogy dolgozzon az Erdélyi Helikon folyóirat részére, mert az 1929. esztendei évfolyamban megszorodtak az általa alkotott, összetéveszthetetlen stílusú záródíszek.

70 Leírása: HERPEI János, *A Kolozsvári Farkas-utcai ref. templom Lorántffy Zsuzsánna-féle terítője és a pókafalvi takaró*, Páztortűz, 5(1926)/22, 528.

71 A textilművészet régi emlékei közül valószínűleg a liturgikus öltözetek, köztük a miseruhák, főleg a barokk kazulák díszítéseit akarták tanulmányozni. Vö. SAS Péter, *A kolozsvári jezsuita, majd piarista templom kincstára*, Kolozsvár, Kriterion, 2007, 72–83.

72 Kós Károly nagy valószínűséggel akkor kérhette fel Debreczeni Lászlót, hogy az erdélyi könyvek és a magyarországi olvasók egymásra találásának negyedik évfordulója alkalmából Az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátai részére készítendő *Hívogató* kódexírászerű szövegét és díszítő grafikáit rajzolja meg. A kisnyomtatvány színes fényképét lásd *Kós Károly képeskönyv*, szerk. SAS Péter, Bp., Múzsák, 1985, 161.

HAUSNER GÁBOR: Márs könyvet olvas.

Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom

Budapest, Argumentum, [2013] (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára), 219 l.

Van-e hadtudományi irodalom a 17. századi Magyarországon és Erdélyben? Ha igen, akkor milyen szövegekben lelhető fel? Kifejezetten katonai jellegű értekezés nagyon kevés van. Mit tekintettek hadtudománynak a kortársak, és mit tekintünk annak ma mi? Milyen volt a magyar és a nyugat-európai hadtudományi gondolkodás viszonya a 17. században? Ebben a kontextusban hol helyezhető el Zrínyi Miklós hadtudományi műveltsége és harctéri/hadvezéri tevékenysége? Ilyen és ehhez hasonló kérdések megfogalmazására és megválaszolására vállalkozik legújabb monográfiájában a már eddig is jól ismert „Magyar Márs”-kutató, Hausner Gábor. Zrínyi Miklós hadtudományi elképzeléseit rejtő prózai munkáit már eddig is sokan és sokféleképpen értelmezték. Arra azonban még senki sem vállalkozott, hogy ezeket a szövegeket (főleg a *Tábori kis tractáról*, az *Áfiumról* és a *Vitéz hadnagyról* van szó) a korabeli európai katonai irodalom felől értelmezze újra. Banálisán hangzik ugyan, de igaz, hogy egy-egy szöveg jelentése nagy mértékben függ attól, hogy milyen kontextusban értelmezik, azaz más-más szövegkorpusz felől olvasva más-más jelentése lesz egy adott műnek. Ma divat a kontextuális olvasás (habár szerintem mindig minden olvasás kontextuális volt és az is lesz). Hausner Gábor azonban nem a divatnak hódolva vállalkozott arra, hogy a korabeli európai hadtudományi irodalom felől olvassa újra Zrínyi szövegeit. És még csak azért sem, hogy (amint az egyes szerzők

műveiben felsejlik) a saját kontextuális interpretációját a más típusú olvasási módokhoz vagy a más kontextusok felől közelítő értelmezésekhez viszonyítva értékesebbnek és autentikusabbnak állítsa be, hanem egyszerűen azért, mert ezt a kontextualizálást eddig Zrínyi szövegeivel még senki sem végezte el. Így például a magyar hadtörténetírás és Zrínyi-kutatás emblematikus figurája, Perjés Géza Zrínyi hadtudományi műveit értelmezve csupán egyetlen kontextusképző szerzőt volt hajlandó figyelembe venni: Montecuccolit. „Perjés majdnem egy évszázad, a harmincéves háborútól a XVIII. század elejéig tartó periódus gazdag katonai irodalmát toltta félre, mivel Montecuccolin kívül – mint írta – egyetlen, »a hadtudomány egész anyagát rendszerezni akaró könyvvel sem találkozunk«” – idézi Hausner Gábor (10). Az értelmezési keret megválasztása azért fontos, mert az határozza meg, hogy mely művek lesznek értékesek, és melyek nem. Ez az oka annak, hogy a Perjés-féle értelmezési modellben a torzóban maradt, mindössze 400 sornyi hadiszabályzat, a *Tábori kis tracta* a képzeletbeli érték-skálán egy szintre került az *Áfiummal*, a sokkal komplexebb, egyszerre katonai és politikai jellegű *Vitéz hadnagyot* pedig egyenesen meg is előzte. Fel is rőtta Makkai László a Perjés Zrínyi-monográfiájáról írt recenziójában a szerzőnek, hogy hiába ismeri mindenkinél jobban Zrínyit, a katonát, Zrínyiről, a politikusról nem sokat tud (Századok, 100[1966], 1313). Persze Makkai értékelése is arra az illúzióra

épült, hogy létezik egyfajta tökéletes totalitás, amelyre törekedni kell az értelmezés során. Jobban járunk azonban, ha elfogadjuk, hogy minden értelmezés csak részleges lehet, és amely szöveg az egyik kontextusban értékes, az a másikban már kevésbé az. Egy gyakorló hadvezér számára fontosabb lehet az, hogy miként lehet kigazdálkodni egy 24 000 fős hadsereg éves gabona- és takarmányszükségletét (*Tábori kis tracta*), mint az, hogy a szerencse forgandó voltáról szóló teológiai és filozófiai eszmefuttatásokon elmélkedjen. Ez persze fordítva is igaz: nem nagyon hiszem, hogy irodalmáraink sűrűn felütnék a *Tábori kis tractát*, melyet Négyesy László a tervezett Zrínyi-prózakiadásába fel sem vett. Hausner Gábor könyvének egyik legnagyobb érdeme azonban az, hogy a két különböző (hadtudományi és irodalmi) kontextus alapján létrejövő értelmezések között nem állít fel értékbeli hierarchiát. Nem azt firtatja, hogy értékesebb-e az egyik vagy a másik olvasat, hanem azt, hogy miért és hogyan más a két különböző értelmezés. Más szavakkal: nem azt kérdezi, hogy vajon a *Tábori kis tracta* értékesebb-e önmagában, mint a *Vitéz hadnagy*, hanem azt, hogy miért tartja Perjés értékesebbnek a *Tábori kis tractát* a *Vitéz hadnagynál*. Éppen ezért a könyv izgalmas és érdekes bevezetésében a szerző a legnagyobb tisztelet hangján szól a mesterről, Perjésről, de úgy, hogy közben jelzi is a Perjés-féle gondolkodás korlátait, valamint a Zrínyiről és általában a hadtudományi irodalomról szóló diskurzus feltételeinek a változásait, melyek új következtetések megfogalmazását teszik lehetővé. Ezek a kérdések egyébként annak idején a Bene–Perjés vitában csúcsosodtak ki. (BENE Sándor, *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós*

műveiben, ItK, 100[1996], 369–394; PERJÉS Géza, *Az interdiszciplinaritás védelmében: Vita Bene Sándorral*, Hadtörténelmi Közlemények, 110[1997], 797–813.) Hausner Gábor megpróbál ezen a téren egyfajta közvetítőként fellépni, és úgy vélem, könyve valóban egy újabb állomás lehet a hadtörténészek és az irodalmárok Zrínyiről folytatott párbeszédében/vitájában.

Az új értelmezői kontextus felvázolásához mindenekelőtt a 17. századi európai és magyarországi hadtudományi irodalom áttekintése volt az első lépés. A legnagyobb probléma abból adódik, hogy ebben a korban még nem beszélhetünk önálló hadtudományról, ezért minden olyan szöveget át kellett tekinteni a szerzőnek, melyben a háborúról és a hadakozásról esik szó. E művek feltérképezése és különböző kiadásainak azonosítása nem volt könnyű feladat a sokszor teljesen más sugalló címmel megjelenő gyűjteményes kötetekben. A jövő kutatógenerációi nem lehetnek eléggé hálásak Hausner Gábornak azért, hogy a 16–17. századi európai és magyarországi hadtudományi művek osztályozásával és rövid ismertetésével sok idő- és idegőrlő munkától kímélte meg őket. Hausner Gábor kutatásainak eredményeképpen világosan kitűnik, hogy a hadügyi forradalom nemcsak a harctereken, hanem a hadtudományi irodalomban is végbement. A 16. században a hadtudományi munkák jórészt az antik szerzők (Caesar, Livius, Tacitus, Vegetius, Polübiosz stb.) újrakiadásai és kommentárjai voltak. Ezekben inkább elvont erkölcsi, politikai és filozófiai problémákról lehetett olvasni, semmint konkrét haditechnikai módszerekről. Hasonlóan a korszak politikaelméleti, jogi és morálfilozófiai sztárszerzőihez (Machiavelli, Grotius, Lipsius), az említett antik szerzők újrakiadói sem hivatásos ka-

tonák voltak, hanem jobbra olyan egyházi és világi értelmiségiek, akik soha sem fogtak a kezükbe fegyvert, és „valósággal soha ellenséget, soha táborn” (Lipsius–Laskai) sem láttak. Ennek ellenére műveik a 17–18. századi hadtudomány számára megkerülhetetlen szövegekké váltak. Mai humanitas-ellenes korunkban már-már megható az a tisztelet és tekintély, melyet ezek a „bölcsesek” élveztek a hadtudomány terén is. Lipsius a *Politica* ötödik könyvében egyenesen azt fejtegette, hogy „a poéták és a historikusok tanítói a hadakozásnak” (22). Ezt a művelt humanista hagyományt nem megtagadva, hanem teljes mértékben integrálva jelentek meg a 17. században azok a nagy katonai gondolkodók, akik nemcsak iskolázott eruditusok, hanem harctereket megjárt, tapasztalt katonák és híres hadvezérek is voltak: Nassaui János, Giorgio Basta, Wilhelm Dilich, Raimondo Montecuccoli, vagy később Luigi Ferdinando Marsili. Munkásságuk a magyar hadtudomány és hadtörténetírás számára megkerülhetetlen már csak azért is, mert jó néhányan közülük tapasztalataik nagy részét a magyarországi és erdélyi hadszíntereken forgolódva szerezték meg (pl. Basta, Montecuccoli, Marsili). Zrínyi különös jelentősége ez utóbbi szerzőkhöz viszonyítva ragadható meg igazán, főleg abban a tekintetben, hogy a horvát bán Montecuccolihoz vagy Marsilihoz hasonlóan egyszerre volt katona és művelt humanista is. Hausner Gábor meggyőzően érvel amellett, hogy Zrínyi hadtudományi gondolkodása és műveltsége teljes mértékben szinkronban volt a korszak nagy európai hadtudományi irányzataival. Ezt főleg a Zrínyi könyvtárában meglévő, és a tulajdonos által biztosan olvasott és felhasznált könyvanyag elemzése révén sikerül kimutatnia Hausner Gábornak.

De még mielőtt rátérne erre a szerző, egy nagyon érdekes fejezetet iktat közbe arról, hogy hol is érdemes keresni a 17. századi magyar katonai gondolkodást. Különös ellentmondásra világít rá Hausner, amikor azt írja, hogy „a kora újkori magyarországi hadtudományi irodalomból szinte teljeséggel hiányoznak a tisztán elméleti, a háború általános kérdéseivel, illetve a konkrét hadszervezéssel foglalkozó művek” (36). Még ami van, az is kéziratban maradt, ékes példa erre éppen Zrínyi munkássága. Ugyanakkor a háború a 17. századi Magyarországon és Erdélyben mindennapi tapasztalat: a Kárpát-medence két évszázados jövőjét meghatározó háborút (a török végleges kiűzése) is ekkor vívták. Ennek ellenére ne lett volna érdeklődés a magyar gondolkodók és katonák részéről a hadtudomány iránt? Ráadásul úgy, hogy, amint azt Czigány István is kimutatta, a „hadügyi forradalomnak nevezett fejlődési periódus [...] legfontosabb jellemzői a Királyi Magyarországon is megtalálhatók voltak.” Emellett Európa „élvonalbeli katonai szakemberei és hadiépitészei jöttek a Királyi Magyarországra, háborúk idején pedig korszerűen felszerelt és jól képzett zsoldosegységeket vetettek be az oszmánok ellen.” (CZIGÁNY István, *Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700*, Bp., Balassi, 2004, 18 [A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Milenniumi Könyvtára, 4].)

Nos, ilyen előzmények után nem melegség azt állítani, hogy a szakmunkák hiányának ellenére igenis volt hadtudományi gondolkodás a 17. századi Magyarországon, csak éppen azt kell tudni, hogy hol keressük azt. Hausner Gáboré az érdem, hogy feltérképezte azt az elsüllyedt földrészt, ahová a korszak magyar hadügyi

gondolkodása menekült. Tizenegy olyan műfajcsoportot említ, melyek mindegyikében olvashatunk a hadakozásról: egyetemi orációk és disputációk, prédikációk, török elleni orációk, morálfilozófiai művek, fejedelmi tükrök, államelméleti művek, projektumok (opíniók), politikai röpiratok, hadiszabályzatok (regulamentumok), haditechnikai és erődépítészeti művek és végül a hadakozás általános elméletével foglalkozó hadtudományi traktátusok. Mondanom sem kell: ahogy közeledünk a felsorolás végéhez, úgy csökken a magyar vonatkozású művek száma.

Az általános hadtudományi traktátusok körébe Hausner Gábor szerint mindössze a *Vitéz hadnagyot*, valamint II. Rákóczi Ferenc 1707-ben írt *A hadakozó ember tanító scholája* c. művét sorolhatjuk, mely La Valière *Pratique et maximes de la guerre* c. katonai kézikönyvének a részleges fordítása. A haditechnika és az erődépítészet terén már jobban állunk: Verancsics Faustus, Verancsics Antal unokaöccse a hadigépekről írt könyvet (*Machinae novae*), mely 1616-ban Velencében meg is jelent. Haller Gábor 107 folióra terjedő és 51 rajzot tartalmazó hadépítészeti szakmunkát írt, mely Zrínyi Ádám erődítéstani jegyzeteivel és Bethlen Miklós Freytag-fordításával együtt kéziratban maradt. A hadiszabályzatokból is maradt fenn néhány a 16–17. századból, melyeket már csak azért is érdemes volt megemlítenie a szerzőnek, mert ezek közé osztja be Zrínyi *Tábori kis tractátját* is. Emellett ezek arra is fényt vetnek, hogy a társadalmi fegyelmezésre való törekvés nemcsak az egyház és az állam szintjén, hanem a hadakozásban is érvényesült a 17. század folyamán.

A hadtudományi szakmunkák hiányáért a többi műfajcsoportoz tartozó művekben fellelhető katonai jellegű gondolatok

kárpótolnak. Legfontosabbak természetesen a morálfilozófiai, valamint a politika- és államelméleti művek. Ezeknek egyik központi gondolatköre az igazságos háború kérdése. Szorosan összefüggenek velük a kor legnagyobb számban megjelent irodalmi szövegei, a prédikációk is, melyeket eddig még senki sem olvasott végig hadtudományi szempontból. Pedig a téma szinte magát kínálta fel, hiszen a hivatásos katonák után legkönnyebben a tábori prédikátorok szerezhettek harctéri tapasztalatokat. Az egyetemi disputációk azt jelzik, hogy a prédikátorok némelyike tudatosan készült a hadtudományi művelődésre. Olyan ismert egyházi értelmiségiek disputáltak hadtudományi témákból, mint Miskolczi Csulyak István (*Oratio de stratagematibus*, Heidelberg, 1606) vagy Geleji Katona István (*Disputatio politica de bello et pace*, Franeker, kiadva: 1653). A tábori lelkészek közül érdemes megemlíteni Magyar Istvánt (Nádasdy Ferenc udvari és tábori prédikátorát), Tolnai Mihályt, aki Wesselényi Pál kuruc hadában szolgált, és Nagyari Józsefet, aki Apafi seregében részt vett az 1683. évi bécsi ostromban. A táborokban elmondott prédikációk alapdilemmája általában a következő: hogyan lehet megmagyarázni, a „ne ölj” parancsa ellenében, hogy igenis lehet ölni. A protestánsok számára még külön problémát jelentett megmagyarázni azt is, hogy miként lehet a törökkel szövetkezve a keresztény vallásért fegyvert fogni. Emellett a háborúban a siker érdekében csupa erkölcstelen dolgot kellett művelni: ölni, színlelni, hazudni, cselt vetni stb. A prédikációk a pragmatizmus felé mozdulnak el: nem az a kérdés, hogy mi az önmagában lévő tiszta jó, hanem az, hogy mi a jó az adott közösségnek, az adott helyen és időben. Ami a háborúban jó az egyiknek, az a másiknak

szükségszerűen rossz lesz. Nem lehet úgy hadakozni, hogy a másiknak legyen jó. Igazi heroikus barokk retorikai küzdelem ez, ami révén azt kell megmagyarázni, hogy az a valami nem az a valami, hogy a rossz (pl. ölni), az valójában jó. Ne felejtjük el, ezzel vívódott hosszan Zrínyi is a *Vitéz hadnagyban* és részben a *Szigeti veszedelemben* is, ahol azt igyekezett elhitetni, hogy a vereség valójában győzelem. De ezt tette Balassi is *Katonaénekében*, melyben arról igyekezett meggyőzni az olvasót, hogy a keservekkel és szenvedésekkel teli katonaélet valójában szép. Ezekben a prédikációkban, eposzokban, versekben a katonáskodás, a hadakozás esztétikai kategóriává nemesedik. Az esztétikai élmény mellett még e művek legfontosabb hozadéka Hausner Gábor szerint az, hogy „számos, a végvári harcokban szerzett személyes tapasztalatot, katonai elvet foglalmaztak meg, s modellt adtak a katonai kérdések tárgyalásának módjára, nyelvére.” (58.) A prédikátorok egyébként még a *mathematica militaris* terén is úttörőnek számítottak ebben az időben Magyarországon. Példa erre a piarista szerzetes Möschi Lukács (szerzetesi nevén Lucas S. Edmundo), aki Pálffy gróf gyóntatójaként az 1686. évi budai ostromban is részt vett. Erődítéstani jegyzetei, melyekből Pálffy gróf gyerekeinek hadmérnöki ismereteket tanított, kéziratban maradtak. Aritmetikai tankönyve (*Arithmetica practica*, Nagyszombat, 1697) azonban nyomtatásban is megjelent. Ebben egész fejezeteket szentelt az erődépítészet kérdéskörének.

A következő fejezetben a szerző a hadtudományi művek magyarországi elterjedtségét vizsgálva szintén fontos eredményekre jut. Így például érdekes megfigyelés az, hogy miközben hiányoznak a 17. században az önálló magyar hadtudományi

szakmunkák, addig a Magyarországon beszerzett hadtudományi művek nagy része erődítéstani, ostromtechnikai, valamint tüzérségi-pirotechnikai szakkönyv. Olvasták és használták tehát a 17. században a magyarok a korabeli korszerű haditechnikai munkákat, csak éppen nem volt idejük lefordítani vagy eredeti műveket írni. Tegyük hozzá: e szaktudományos munkákat, mivel kevés példányban jelentek meg, nem volt könnyű beszerezni sem. Ennek az lehetett az oka, hogy ilyen jellegű munkák esetében nem ártott az óvatosság, hiszen egy ilyen könyv kinyomtatásával akár az ellenség is megszerezhetné és felhasználhatta a haditechnikai módszereket és fortélyokat. Nem kizárt, hogy Montecuccoli esetében is közrejátszott ez a fajta óvatosság abban, hogy életében hadtudományi művei közül egyet sem publikált.

A hadtudományi kiadványok tulajdonosi körét vizsgálva is világosan látszik a 17. század közepétől lejátszódó hadügyi fordulat. A 16. század végén és a 17. század elején Magyarországon még véletlenül sem a hadvezérek forgatták ezeket a könyveket, hanem a városi polgárok, értelmiségiek, kereskedők. Egyértelmű, hogy a polgárok számára a hadtudományi írások nem a gyakorlati hadvezetés, hanem a kulturális reprezentáció eszközei voltak. A 17. század derekára azonban már a fegyverforgató arisztokraták is felzárkóztak a városi polgárok mellé. Ők már a csatatéren hasznosítható gyakorlati ismeretek megszerzése végett tanulmányozták ezeket a műveket. Közülük kétségkívül Zrínyi volt az egyik legfelkészültebb. Ezt már az a tény is ékesen jelzi, hogy a 134. Magyarországra bekerült hadtudományi mű csaknem felét Zrínyi Miklós egymaga birtokolta, a speciális (gyalogosági, lovasági valamint tüzérségi) területekkel fog-

lalkozó szakkönyveknek pedig csaknem 90%-át! Aki a 17. századi hadtudománnyal foglalkozik, nem kerülheti meg a Zrínyi-könyvtár ilyen jellegű könyveinek elemzését. Hausner Gábor, aki már a ma Zágrábban található Bibliotheca Zrinyiana feltárásában is részt vett, eleve predesztinálva volt arra, hogy Zrínyi hadtudományi műveltségét megrajzolja. A szerző elemzései és következtetései szinte csábítanak arra, hogy a korszak nagy európai hadvezéreinek (Turenne, Ernst von Mansfeld, Wallenstein, Montecuccoli stb.) hadtudományi műveltségével vessük össze a Zrínyiét. Nem vagyok benne biztos, hogy mindegyiküknek jobb könyvtára lett volna, mint neki. A legcsábítóbb összehasonlítás természetesen az örök riválissal, Montecuccolival kínálkozna. Sajnos azonban még a nemzetközi szakirodalomban sem született tanulmány arról, hogy Montecuccolinak volt-e könyvtára, és ha igen, milyen hadtudományi munkákat gyűjtött és olvasott. Azt tudjuk, hogy nagy Galilei- és Campanella-rajongó volt, ugyanakkor Zrínyi könyvtárában nem szerepelnek ezek a szerzők. Montecuccoli hadtudományi műveltségéről a bécsi levéltár Montecuccoli-gyűjteményében a hadvezér *Zibaldone* címmel fennmaradt, több mint ezer lapnyi, olvasmányairól maga számára készített feljegyzéseinek áttanulmányozásával lehetne pontos képet kapni. Az viszont már Hausner monográfiája alapján is megállapítható, hogy a két hadvezér nagyon nem olvashatott mást. Ha ennek ellenére a magyarországi hadszíntéren folytatandó manőverekről másként gondolkodtak, annak okait máshol kell keresnünk. Külön érteke ennek a fejezetnek még, hogy a szerző azt is elemzi, miként olvasta és jegyzetelte ki Zrínyi a könyvtárában meglévő hadtudo-

mányi műveket, valamint hogy miként használta azokat saját műveinek megírásában. Azt is megtudhatjuk, hogy milyen munkák megírását tervezte még Zrínyi: egy Julius Caesar-kommentárt, valamint a várak védelméről és ostromáról szóló traktátust, esetleg egy Freytag-fordítást. Nos, ezek alapján valóban egy nagyformátumú hadtudományi író képe bontakozik ki előttünk. Csak sajnálni tudjuk, hogy ezek a művek végül is nem készültek el.

A monográfia utolsó fejezetében a szerző Zrínyi hadtudományi műveinek műfaji és tematikai szempontú elemzését adja. Hausner Gábor Zrínyi prózai művei közül csupán kettőt, a *Vitéz hadnagyot* és a *Tábori kis tractát* tartja par excellence hadtudományi műveknek. A szerző elfogadja Kulcsár Péter azon véleményét, hogy a *Szent László-beszéd* kivételével a Zrínyi prózai munkáit tartalmazó Bónis-kódex nem az 1671-ben kivégzett Bónis Ferenc, hanem Zrínyi „főember szolgálja”, Vitnyédy István révén hagyományozódott az utókorra. Kulcsár véleményét nem volt nehéz elfogadni Hausner Gábornak, hisz korábban ő maga sürgette a Vitnyédy-levelezés összegyűjtését és kiadását („*Zrínyi Miklos Uram Actai.*” *Vitnyédy István levelesládájából* = „*Mint sok fát gyümölcse.*...”: *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1997, 59–63). Így nyilván volt alkalma kézbe venni egy-két autográf Vitnyédy-levelet, melyeket összehasonlítva a Bónis-kódex írásképevel, nyomban kiderül, hogy ugyanaz a kéz írta a két szöveget. Ezek után nem meglepő, hogy e hadtudományi munkák elemzésének is legfontosabb hozadéka Hausner Gábor monográfiájában filológiai természetű. Öröndöletes, hogy az irodalmárok által elhanyagolt *Tábori kis tractá*nak ko-

moly figyelmet szentel a szerző. És így sikerül is kétséget kizáróan bizonyítani azt a Rónai Horváth által felvetett ötletet, hogy a *Tracta* nem Zrínyi ifjúkori (1646–1647), még kiforratlan, kezdetleges műve, hanem nagyon is konkrét hadszervezési célokkal, az 1663–1664. évi téli hadjárat során keletkezett.

Végezetül néhány szót a könyv technikai kivitelezéséről. Ahogy azt már megszokhattuk, az Argumentum Kiadó most is ízléses kiadványt bocsátott közre. Külön öröm, hogy van angol és német nyelvű összefoglaló, valamint névmutató, hiszen ez utóbbit ma már komoly szakmunkák, tanulmánykötetek végéről is sokszor elégségsen lefelejtik a takarékos kiadók. Kár, hogy a címlapról lemaradt a kiadás éve,

egy rövidített szakirodalmi hivatkozás feloldását pedig nem találjuk az irodalomjegyzékben: *Testa*, 2009 (26. lap, 59. jegyz.). Itt minden bizonnyal a Montecuccoli kritikai kiadás harmadik kötetét szerkesztő Andrea Testának valamelyik írásáról lehet szó, de jómagam sem tudtam kideríteni, hogy melyikről. Ezek az apró hibák természetesen semmit sem vonnak le a könyv értékéből, és nemcsak remélhető, hanem szerintem biztos is, hogy a Zrínyi Miklós halálának 350. évfordulója kapcsán az íróról, katonáról és államférfiről megemlékező kiadványok sorában méltó nyitánynak fog bizonyulni Hausner Gábor monográfiája.

Nagy Levente

KÜLLŐS IMOLA: Közkézen, közszájon, köztudatban.

Folklorisztikai tanulmányok

Budapest, Akadémiai, 2012, 604 l.

A neves folklorista, Küllős Imola új kötete – mondhatni – régen várt kötet: minden, a történeti folklorisztika iránt érdeklődő olvasónak feltűnhetett ugyanis, hogy a szerzőtől még nem jelent meg olyan tanulmánygyűjtemény, amely egész életművének keresztmetszetét adta volna, noha nem az összeválogatható anyag mennyisége és minősége hibázott eddig sem. A könyv első megközelítésben tehát azt a célt bizonyosan betölti, hogy a különböző, nehezen hozzáférhető helyeken (részben emlékkönyvekben) szétszórva publikált dolgozatokat könnyebben hozzáférhetővé teszi. Ez sem lebecsülendő eredmény. Ám a kötet ennél jóval több, hiszen olyan reprezentatív válogatást kí-

nál Küllős Imola életművéből, amely nem kizárólag egy „best of” típusú összeállításként fogható föl, hanem képes számot adni a szerző felfogásának, kutatói nézőpontjainak módosulásáról is.

Látszólag persze egy ilyen típusú kötet szerkesztés aligha tarthatna számot jelentősebb közérdeklődésre: az, hogy egy szaktudós mikor milyen problémák megoldását vélte a legfontosabbnak, s milyen sorrendben és logikai lépések folytán jutott el újabb és újabb témáihoz, legfőlegbb alanyi tétellel rendelkezik ahhoz képest, hogy tanulmányainak milyen a szakmai relevanciája. Jóval általánosabb tanulságokat kínál azonban Küllős Imola kötete – s ezt már csak azért is érdemes nyomon

követni, mert a magyar folklorisztika utóbbi néhány évtizedének markáns átalakulásáról is árulkodik ez a folyamat: megvalósult és folytatás nélkül maradt lehetőségekről egyaránt.

Ha a szerző pályájának csomópontjait disszertációinak témaválasztásával próbáljuk meg tagolni, akkor is bizvást kiindulhatunk ebből a válogatásból. Hiszen van itt olyan írás, amely még a szakdolgozathoz való részlet (*Kísérlet a magyar népköltészet szerelmi dalainak tipologizálására*), van, amelyik a bölcsészdoktori disszertációt reprezentálja (*A magyar népdalfogalom története*), s ha ehhez hozzászámítjuk a *Latorköltészet és betyárfolklor* című, 1990-es kandidátusi, valamint a 2004-ben önálló kötetben megjelent nagydoktori értekezést (*Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan), amelyeknek tematikájából jelen válogatás bőségesen közöl írásokat, akkor vázlatosan máris áttekintettük Küllős Imola pályájának legfontosabb csomópontjait. Egészen az életmű legfontosabb (s talán, megjósolhatóan legmaradandóbb) eredményéig, a közköltészeti szövegkiadás köteteiig. Ez lett ugyanis Küllős Imola „nagy” témája: a Régi Magyar Költők Tára 18. századi sorozatában eddig megjelent két kötet (a második kötetel igyekeztem számot vetni egy korábbi kritikámban: *Ethnographia*, 2010/1, 93–100) s a hamarosan megjelenendő harmadik és negyedik a történeti folklorisztika jól használható és sokoldalú feldolgozáson alapuló forráskiadásai közé tartozik. (Megjegyzem, ennek értékét jelentősen megnöveli, hogy ilyen ambíciójú és színvonalú, hatalmas történeti anyagot közlő szövegkiadásra jóval kevesebb példa van

a magyar folklorisztikában, mint amennyire szükség lenne.) Ehhez a hatalmas, még teljesen be sem fejezett munkához kínálnak fontos kiegészítő anyagot a jelen tanulmánykötetbe felvett interpretációk és elemzési kísérletek. Ám ha innen, a közköltészet minden eddiginél alaposabb feltárása és kiadása felől nézzük Küllős Imola pályáját, bármekkorának tűnik is a váltás a korai érdeklődési irányhoz képest, nem csupán a módszertan és a megközelítési lehetőségek módosulása ötlük a szemünkbe, hanem feltűnő a kutatói logika kontinuitása is.

Küllős Imola folklorisztikai érdeklődése kezdetben – ahogyan ezt a jelen válogatás dokumentálja – erősen strukturalista jegyeket is mutatott; ez aligha volt független az átfogó értelmezés iránti igénytől, amely a népdalfogalom történeti alakulásának elemzésétől bizonyos folklórműfajok tipológiai rendszerezéséig terjedt. A szerző idevonható, jelen kötetben újraközölt dolgozatai a strukturalizmus hazai, nem túl maradandó hatásának folklorisztikai eredményeihez tartoznak – amennyire meg tudom ítélni, túl sok párhuzamuk nem is volt ebben az időszakban a hazai néprajzi szakirodalomban, s folytatásának se nagyon látszik a nyoma. Már ehhez a megközelítéshez elengedhetetlen volt azonban annak a korpusznak a meghatározása, amely sokoldalúan, részben még akár statisztikai módszerekkel is elemezhető. Küllős Imola ezért nyúlhatott például a csángó dalok és balladák kvantitatív elemzése érdekében egyetlen adatközlő-énekes (Gyurka Mihályné Jankó Mária) folklórtudásához, vagy a szerelmi daltípusok elemzése kedvéért két folklórkiadvány (Erdélyi János és Berze Nagy János gyűjteménye) anyagához. Ám az ilyen típusú vizsgálatok relevanciája ál-

talában attól függ, vajon mennyire bízhat az elemző abban, hogy a lehetőségig teljes korpuszra alapozhatja vizsgálatait. Küllős Imola óvatos és átgondolt témaválasztásai elkerülték a legfőbb buktatót, ma is figyelemre méltó tanulmányai a pontosan kijelölt határok miatt nem estek bele a túlzott általánosítás hibájába, de az eredmények kiterjesztéséhez szükség lett volna arra a kétségbekonthatlan meggyőződésre, hogy a magyar folklorisztika már elvégezte legalább a történeti anyag teljes körű feltárását és publikálását. Küllős Imolában azonban nyilván erős (és mi tagadás: megalapozott) kételyek éltek ez iránt. S bár a reveláló felismerést a jelen kötetben külön dolgozat nem reprezentálja, több utalásból (pl. 283–284, 479) visszakövetkeztethető a váltás: a szerző kísérletet tett az első, módszeres, 19. századi folklórgyűjtések előtti folklóralkotások szöveganyagának felkutatására, amely csakis archivális források révén volt lehetséges. A kéziratos énekeskönyvekre, dalgyűjteményekre, ponyvanyomtatványokra irányuló, feltáró jellegű kutatások pedig immár új kutatási területre vezettek el, merthogy némileg mást talált ott a gyűjtő, mint amit remélt. Küllős Imola mindazt, amire rábukkant, nem tudta vagy akarta csupán a népköltészet történeti korpuszának kiegészítésére felhasználni, hanem arra kellett megtalálnia a megfelelő fogalmi apparátust és elemzési módszert, hogy ezt a más jellegű, hatalmas szöveganyagot (voltaképpen egy új korpuszt) miképpen tudja értelmezni. Így jutott el a közköltészet funkciójának és jellegének felismeréséhez, majd pedig ennek a fogalmi definiálásáig – eredendő, már a korai dolgozataiban is megragadható vonzalma a tipológia és osztályozás iránt nyilván sokat segített abban, hogy sikerült megtalálnia egy olyan rugalmas meghatá-

rozást, amely illeszkedett az összegyűjtött anyag sokszínűségéhez és kellően stabil alapot jelentett a későbbi feldolgozáshoz is. Erről a sikeres és inspiratív, párhuzamosan végzett textológiai és értelmezői munkáról árulkodnak Küllős Imola újabb kutatásai, legutóbbi, nagydoktori értekezéséből kinőtt monográfiájától egészen a (Csörsz Rumen István irodalomtörténeti és zenei közreműködésével sajtó alá rendezett) kritikai kiadásokig. Jelen tanulmánykötet éppen ennek az – itt csupán rekonstruált – kutatói útnak a dokumentálását végzi el, több irányból is kiváló képet nyújtva erről a folyamatról.

Ráadásul ez a kötet nem csupán a történeti folklorisztika keretei között értékelhető. Hiszen Küllős Imola beválogatta a kötetébe több, az előzőektől mind történeti indexében, mind forrásanyagában jelentősen eltérő kutatási területének az eredményeit: jelesül a 20. századi paraszti emlékiratokra és a sztálini lágerrek paraszti verseinek az elemzésére vonatkozó tanulmányait. Ez azért figyelemre méltó, mert arról tanúskodik, hogy az előzőekben végigkövetett kutatói életút logikája jelentősen módosította a szerzőnek a recens folklór mibenlétéről kialakított felfogását is. Ezt különösen jól mutatják a kárpátaljai lágerfolklórról szóló fejtegetései, amelyek már elsősorban a használat és a befogadás oldaláról közelítik meg a folklór sajátosságait, s ezen belül képesek érzékelni a tradicionális műfajok szöveg-hagyományának a jelenlétét. Ami ebben a tanulmányban felvetődik, az igen tágas s rendkívül ösztönző kultúraelméleti kiindulást jelez – mondhatni, jóval tágasabbat annál is, amelyet az itt felhasznált, s részben a szerző saját gyűjtéseire alapozott szövegek lehetővé tesznek. Érdemes idézni a dolgozat bevezetőjében summá-

zott meghatározást: „Amíg tehát léteznek olyan kis közösségek, amelyek a kultúra bizonyos területein önellátásra kényszerülnek, addig – ha a klasszikus, paraszti népköltés virágkora már el is múlt – semmiképp sem jogosulatlan a folklórkutató néprajzi szempontú vizsgálódása. A fogoly- és munkatáborok prózai és verses emléktanyagában ugyanis még »előben« lehet tanulmányozni, hogyan alakul ki és miképpen funkcionál egy ideiglenesen összezárt, mind szellemi, mind pedig fizikai szükségletei kielégítésében korlátozott, önmagára utalt, heterogén összetételű embercsoport.” (341.)

Küllös Imola válogatott tanulmányai képesek tehát kirajzolni egy olyan szemléleti átalakulást is, amely a folklórfelfogások módosulását a konkrét folklórszövegek bővülő, átalakuló körének bevonásával együtt teszi érzékelhetővé – annál is inkább, mert a szerző számos tanulmányához mellékelt szövegpéldákat is, így jól látható, mennyire más jellegű szövegekre terjedt ki időközben elemzői figyelme. A korai tanulmányok zárt paraszti folklórijától eljutunk ilyenformán a sztálini munkatáborok műfajilag ugyan a korábbi folklórhagyományokhoz kötődő, de frazeológiájában és irodalmi mintáiban műköltői elemekből is erősen építkező verses szövegeiig. Aligha véletlen, hogy a kötet utolsó mondata – amely egyébként egy, a magyar folklór víz-szimbolikájával foglalkozó tanulmányból származik, s ott, a saját helyén nem különösebben hangsúlyos – így hangzik: „Még akkor is így van ez, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a 20. század végére – 21. század elejére a folklór világa s annak hajdan egységes egészként működő szimbolikus kódrendszere a hagyományörző és -hordozó közösségek felbomlásával szétesett, s fokozatosan el-

tűnik.” (564.) Ez a kötet summázatának is felfogható mondat a történeti folklorisztika helyzetmeghatározását tartalmazza: nem az „időnk lejárt” típusú, lemondó búcsúzás olvasható ki belőle (mintegy a „huszonnegyedik órában vagyunk”, állandó és lankadatlan gyűjtésre biztató, az archaikumokra kihegyezett, kissé túlhaladottnak látszó néprajzos mentalitás illusztrációjaként), hanem a tudománytörténeti reflexióval megalapozott önpozicionálás szándéka mutatkozik meg benne. Küllös Imolának a válogatott tanulmányok sorozatából kirajzolódó életműve ugyanis összességében éppen azt sugallja: hogyan lehetséges a 19–20. századi eszmétörténeti alapokon megalkotott népköltészet-fogalom *előtti* és *utáni* folklorisztikai jelenségek megragadása, dokumentálása és elemzése. Mi több, ez nemcsak lehetséges, hanem alapvető tanulságokat ígérő kutatói program, amely nem szorul rá arra, hogy folyamatosan egy időtlen eszménynek tekintett, erősen átesztétizált és történeti vonatkozásaitól megfosztott népköltészet- és nép-definícióhoz mérődjön hozzá a kutatott anyag feldolgozása.

Ennek a folklórszemléletnek a relevanciája pedig igencsak jól belátható az irodalomtörténet-írás felől. Az irodalomtörténetnek és a folklorisztikának az eredendő kapcsolata persze soha nem volt kérdéses, de ez csak akkor válhat igazán termékeny és eleven kölcsönhatássá, ha minden kutatói nemzedékben újratermődik a témák, módszerek, elméleti belátások újragondolása révén ez az egymásra utaltság. Küllös Imola munkássága kiváló példát kínál arra, milyen új távlatokat kapott ez a tudományközi együttműködés a közköltészetre irányuló érdeklődésből kiindulva. S itt nemcsak a szerzőnek azokra a tanulmányaira gondolok, amelyek kifejezetten

irodalomtörténeti kapcsolódásúak (mint például a Csokonai Vitéz Mihály és Pálóczi Horváth Ádám életművének közköltészeti vonatkozásairól szóló dolgozatok) – ezeket ugyanis aligha kell felfedezni az irodalomtörténet-írás számára, hiszen mindkét szöveg eredetileg irodalomtörténeti tanulmánykötetben látott napvilágot, s remélhetőleg ki is fejtik ösztönző hatásukat a 18–19. századra vonatkozó irodalomtörténeti kutatásokban. Ám akadnak bőséggel a szerző egyéb szövegeiben is olyan megfigyelések, adatok, elemzési ötletek, amelyeknek a végiggondolása – bár folklorisztikai igényekből születtek – már inkább az irodalomtörténet-írás feladata lesz. Csak egy példát említenék erre. A 19. század első felében már nyomtatásban vagy kéziratos formában hozzáférhető balladaszüzsék összeállítása (*Balladaszüzsék és -típusok legrégebbi kéziratos feljegyzései*) sokat segíthet például Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című értekezésében megnyilvánuló közköltészeti-folklorisztikai műveltsége rekonstruálásához: amikor legutóbb ennek megragadására tettem kísérletet (*A pórda státusza a Nemzeti hagyományokban = Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012, 95–113), Küllös Imolának ez a tanulmánya volt a legjelentősebb segítségem a folklorisztikai szakirodalomból. Hiszen a ponyvanyomtatványok révén az olvasmányként – talán mondhatjuk úgy is, egy

akkulturációs folyamat keretében – történető befogadás tipikus eseteit éppen így ragadhatjuk meg; s a korábbi folklorisztikai szakirodalom erre a lehetséges, s egyáltalán nem lebecsülhető jelentőségű felhasználási módra nem gondolt, s nem is készített el ilyen kiindulású rendszerezést.

Küllös Imola nagy terjedelmű gyűjteményes kötete tehát – amely ráadásul szép kiállítású és gondosan szerkesztett könyv – fontos vállalkozás, s remélhetőleg nemcsak a folkloristák, hanem egyre inkább az irodalomtörténészek kötelező olvasmányává is válik. Újra megerősítették általa az a benyomásom, hogy a közköltészettel való számvetés nélkül immár aligha lehetséges a 18–19. századi irodalom számos jelenségének az értelmezése: s itt nemcsak a líratörténetre (vagy általában a műfaj-történetre) gondolhatunk, hanem például az utóbbi időben egyre érdekesebbnek tűnő médiatörténeti vagy olvasástörténeti kutatásokra is. Küllös Imola e kötetben összegyűjtött tanulmányai azért is jelenthetnek ennek kapcsán fontos új impulzusokat, mert a változatos tárgyakról szóló, eltérő metodikát követő dolgozatok éppen nyitottságukkal, kérdésfelvetéseik sokoldalúságával ösztönzik a továbbgondolást: nem lezárt tudást közvetítenek, hanem irányokat akarnak megmutatni. Remélhetőleg lesznek, s minél többen, akik hajlandóak elindulni ezekbe az irányokba.

Szilágyi Márton

Török Sophie naptárai I–II, 1921–1941

Szerkesztette, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Papp Zoltán János, Budapest, Argumentum, 2010 (Babits Könyvtár, 14–15), 1064 l.

A Babits Könyvtár sorozatának 14–15. köteteként, Papp Zoltán János gondozásában jelent meg Török Sophie naptárainak sajtó alá rendezett, szöveg gondozott kiadása. A szövegközlés alapjául szolgáló, különböző formátumú naptárak, feljegyző füzetek, melyek ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Babits Mihály- és Török Sophie-hagyatékában (Fond III) találhatóak, 1952 és 1955 között kerültek magántulajdonból közgyűjteménybe. Mint Papp Zoltán János is utal erre a kötet bevezető tanulmányában, a hagyaték mentésében és rendezésében sokan vettek részt, csak a legfontosabbakat említve: Koháry Sarolta, Lakatos István, Gál István és Keresztury Dezső, hiszen Babits özvegye az ötvenes évek elejére egyre komolyabbá váló neurológiai természetű betegsége miatt már nem tudott azzal foglalkozni, s emiatt a tervezett Babits életmű-kiadása és monográfiája megvalósulása is egyre bizonytalanabbá vált. Az autográfok épsége – mint ez Koháry és Keresztury visszaemlékezéseiből is tudható – szintén veszélybe került.

Közismert, hogy Török Sophie Babits-csal kötött házassága (1921) óta gyűjtötte az életükre és alkotói pályájukra vonatkozó dokumentumokat, talán megsejtve, hogy életeseményeik az irodalomtörténet részét képezik majd, és művük, kéziratok és tárgyi hagyatékuk egykor fontos kutatási terület lehet. Miként Keresztury Dezső több helyütt is felhívta erre a figyelmet, az író minden módon igyekezett dokumentálni életüket: a fotózás több formáját (üvegnegatív, celluloidnegatív)

is megtanulta e célból, Babitscsal együtt akkurátusan összegyűjtötte autográfjait, műveiket és levelezésüket, de még színház és közlekedési jegyeiket is, s minden bizonnyal naptárfeljegyzései szintén ezzel a szándékkal készültek.

Miként a közzétett szövegkorpusz is mutatja, ez az emlék- és adatgyűjtő szemlélet jellemzi a feljegyzéseket is. Török Sophie a legapróbb hétköznapi eseményektől, így például a háztartási szükségletek vásárlásától, cselédek gyakori ki- és belépésétől a kulturális élményeken (mozi-, színház-, koncertlátogatások), a társasági élet privát és nyilvános eseményein át (találkozások a korszak irodalmi elitjével, a Baumgarten-díj kiosztási ünnepségei, a Nyugat-ünnepek eseményei, a San Remo-díj átvételének körülményei) Babits Ildikó örökbefogadásának részleteiig, az esztergomi építkezés vagy éppen Babits Mihály betegségének lefolyástörténete ismertetéséig mindent módszeresen feljegyzett. Természetesen csak kiragadni tudunk néhány jellemzőbb adatot és feljegyzéstípust a számtalan hasznos és fontos információ közül, melyet a kötet tartalmaz. Ennek megfelelően a jegyzeteket végigolvasva számos narratíva bontakozik ki: a már említett betegség, építkezés, társasági összejövetelek, barátságok (Szilasiék, Dienesék, Schöpfliné) és szakítások (Németh László), művek születésének története fejthető fel ezen adatok tükrében.

A Babits Mihály és Török Sophie életével és életművével kapcsolatos kutatások eddig is tekintetbe vették e naptárakat, s többek között e kötetek kiegészítő

viszonyban állnak a Babits Könyvtár és a Babits kritikai kiadás eddig megjelent köteteivel. Támaszkodnak a Babits Mihály betegségét feltáró „...kínok és álmok között...” című könyvre (szerk. SIPOS Lajos, Bp., Akadémiai, 2004), illetve a Baumgarten Alapítvány történetét dokumentáló sorozat köteteire (*A Baumgarten Alapítvány: Dokumentumok, 1917–1941*, s. a. r. TÉGLÁS János, I–V, Bp., Argumentum, 2003–2007). Ez a rész–egész viszony azonban visszafelé is megállhatja a helyét: az említett kötetekben megjelentetett kutatások használták az addig kiadatlan naptár-feljegyzéseket. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a most közzétett feljegyzések az örökhagyó kívánságára hosszú ideig zároltak voltak, csak indokolt esetben, s csak kevesek láthatták azt a hagyaték kurátorai, Basch Lóránd, Illyés Gyula és a már említett Keresztury Dezső engedélyével és jóvoltából.

A sajtó alá rendező, Papp Zoltán János alapos munkát végzett: az igen nehezen olvasható autográf írást nemcsak hozzáférhetővé tette, hanem hatalmas magyarázó jegyzetapparátus kíséretében adta közre. A fenti példáknál maradva: a színházzal és mozival kapcsolatos bejegyzéseknél utánajárt az előadások legaprólékosabb adatainak, a Babitsék társasági és hivatalos kapcsolatai nyomán lejegyzett számos, a kutatás számára alig ismert személyt és adatot (pl. távoli családi kapcsolatok, ismeretségek) is azonosított. Az előbbiből művelődésszociológiai következtetések vonhatók le, az utóbbiak a Babits-filológia kiegészítő információi. A kötet sajtó alá rendezésének szempontjai elérik a kritikai kiadások színvonalát és követelményeit. Ugyanakkor a jegyzetek tartalmilag és formailag is olvasóbarátok; a terjedelmes szövegkorpusz igényes tipográfiájú: a lap

alján elhelyezkedő tárgyi magyarázatok segítik az áttekintést és értelmezést. A kötet további érdeme, hogy a sajtó alá rendező és a tanulmányt író Papp Zoltán János elkerülte azokat a veszélyeket, amelyek egy magántermészetű műfaj, a naptárak óhatatlan intimitásként a nyilvánosság elé tárt adatainak elemzésekor esetlegesen kínálkoznak. Mind a tanulmányban, mind a tárgyi jegyzetekben mértéktartó hangon, mindig a jó ízlés határain belül maradván kommentálja a legkényesebb természetű adatokat, feljegyzéseket. Annak ellenére, hogy Török Sophie – mára már feltártnak tekinthető – érzelmi-magánéleti útkeresése, küzdelme a gyermektelenséggel része a feljegyzéseknek.

A naptárak szövegközlését egy hosszabb tanulmány előzi meg, mely a *Török Sophie-ról és előjegyzési naptárairól* címet viseli (I, 7–78). Ez csupán részben szól a címben megjelölt témáról, ehelyett tagababban értelmezve a bevezetés és ismertetés feladatát, az oeuvre-t műfajonként tekinti át. Papp nem csupán Babits feleségének főbb életeseményeit összegzi – hiszen arról maguk a naptárak és a sajtó alá rendező jegyzetei adnak bőséges eligazítást további majdnem ezer oldalon –, hanem hősének különféle identitásáról, szerepeiről, illetve műveiről szól. A különböző, többnyire az íróntól származó, frappáns idézetből konstruált alfejezetcímekkel ellátott tematikus egységek keretében (pl. „Dühig nevetlen feminista is voltam” – a kritikus Török Sophie; „Nemcsak a felesége, adminisztrátora, pénzügyminisztere, titkára, s mindene...” – A szerkesztő Török Sophie) vizsgálja az életszerepeket és a műfajokat. Papp ez utóbbiakból egy-két jellemzőbb darabot kiemelve értékeli az oeuvre-t. Szempontjai – főként a regények vizsgálata esetében, de a többi műfaj

tekintetében is – irodalomtörténetiek, de a művek korszerűségére Török Sophie korának elgondolásai (pl. *A Hintz tanársegéd úr* kapcsán Ernst Kretschmer orvos-lélektani, antropológiai teóriája) felől, illetve a mai elméletek – főként női szerzőkről írott kritikái kapcsán a női írásról szóló megfontolások – szemszögéből is rákérdez. Ez utóbbi azért is termékeny közéletismód, mert Török Sophie kritikusi tevékenységének vizsgálatából kitűnik: bírálóként kitüntetett figyelmet szentelt a női irodalomnak, s a női írás elmélete is foglalkoztatta, többek között az általa Kótzsián Katalinnal közösen szerkesztett *Nőírók antológiájában*. Babits feleségének elgondolásai, bár kifejezésükhöz és leírásukhoz az 1930-as években még hiányzott a metanyelv és az azt leíró elméleti megfogalmazás, mégis sok ponton összeegyeztethetők a mai *társadalmi nem* (gender)-kutatással.

Papp azt a témát is feszegeti, hogy hol is helyezkedik el Török Sophie a kánonban. Erre az egyszerűnek tűnő kérdésre azonban mégsem annyira könnyű válasz(oka)t találni. A Török Sophie-val foglalkozó eddigi irodalom ezt a kérdést tulajdonképpen nem tette fel. A többször hivatkozott Koháry Sarolta emlékezései (*Flóra és Ilonka*) fontos forrásai az életút kutatásának, Borghos Anna a női írás és identitás problematikáját inkább pszichológiai szempontok és felvetések mentén vizsgálja. Papp Zoltán János tanulmányában ezek érintésével, de ezeken túl érzékeny irodalmi elemzéseket kapunk az alkotóról, életműről, mint láttuk, különböző műfajairól, a líra-kötetéről, novellákról, regényeiről, a Nyugatban megjelent kritikákról, melyekből a nőíró attitűdje is kibontakozik. Illetve amiről kevesen szóltak eddig: szerkesztői munkájáról. Érdekes

ugyanakkor, hogy a szövegközlés, mint ezt a kötet címe is mutatja, teljes jegyzetapparátussal csak a Babits életére is vonatkozó éveket tárgyalja, az azt követő időszakot csak függelékként teszi közzé. Mintha mégiscsak abból az alapállásból indulna ki a szöveggondozó – noha a tanulmány ezen a feltevésen messzemenően túlmutat –, hogy Török Sophie feljegyző-noteszai elsősorban Babits élete miatt fontosak.

A jegyzetekben óhatatlanul előfordult néhány pontatlanság, melyet a kötet más recenzensei hosszabban szóvá tettek. Ezek nagy része a kézikönyveinkben előforduló, hagyományozódó pontatlanságokból fakadt, amelyek ellenőrzése azonban nem lehetett feladata a sajtó alá rendezőnek.

Egy-két ponton azonban ésszerű lett volna a lábjegyzeteket rövidíteni: pl. több alkalommal előfordul Török Sophie-t és Babits Ildikót ábrázoló fotóval kapcsolatos bejegyzés lábjegyzetében, hogy a *„Fototékában, illetve fotógyűjteményekben nem találtuk”*. Az előbbi gyűjtemény (*„...külön tér – külön idő...”: Babits Mihály fényképei: Ikonográfia*, kiad. W. SOMOGYI Ágnes, KERESZTURY Dezső, Bp., NPI, 1983) köztudottan kizárólag a Babitsot is megörökítő képeket gyűjtötte egybe, így célszerűbb lett volna egy lábjegyzetben ezt tisztázni, s nem mindannyiszor jegyzetet készíteni. Másrészt egy rövid utalást tesz a tanulmányíró Csinszka és Babits kapcsolatának feltáratlanságára. Ezzel csak részben értünk egyet, hiszen levelezésüket nemrégiben már kiadták (*Kedves Csinszka! Drága Mis! Babits és Csinszka levelezése, 1919–1920*, s. a. r. NEMESKÉRI Erika, Bp., Noran, 2004), újabban pedig szintén forrásokra támaszkodva ROCKENBAUER Zoltán *A halandó múzsa: Ady özvegye, Babits szerelme, Márffy hitvese* (Bp., Noran, 2009) című könyvében is behatóan taglalta e kérdést.

Papp Zoltán János sajtó alá rendezői, szöveggondozói munkája precíz, filológiai szinten kifogástalan. A szabatos, lényegre törő, az irodalomtörténet szempontjai felől megírt, de elméleti megfontolásokra is reflektáló bevezető kiváló alapját adja annak a hiányzó – főként irodalmi szempontokat érvényesítő – Tö-

rök Sophie-biográfiának, melynek minden bizonnyal ő maga lehetne legméltóbb megalkotója. Mindehhez a Babits kritikai kiadás és Babits Könyvtár egyéb forráskiadásai, gyűjteményeivel, illetve az itt feldolgozott és kiadásra került adatokkal immáron kiváló nyersanyag áll rendelkezésre. Várjuk tehát a hiánypótló munkát.

Rózsafalvi Zsuzsanna

Kulcsár Péter (1934–2013)

„A kérdés, amelyre választ keresek, eléggé kézenfekvő, azonban az irodalom általam ismert szeletében föl sem vetődött.”¹ Életében – tudomásom szerint – utolsóként megjelent, könyvnyi terjedelmű tanulmánya kezdődik ezzel a megdöbbentő, és kulcsár-péteriesen ravasz, duplacsavarosan szerény mondattal. A kérdés feltevése után így zárja le a tanulmány bevezetését: „Minthogy pedig felkészültségem az újabb időszakokra nem elegendő, az alábbi dolgozat befejezését az utódokra hagyom.”

Tekintsük át Kulcsár Péter történész, könyvtáros, egyetemi tanár pályáját címszavakban! Az ELTE újságíró szakára veszik fel, de mivel a szak végül megszűnik, már az első tanévben átirányítják a JATE magyar–történelem szakára, ahol két hét elteltével kiemelt hallgatóként történészi képzést kap. A szegedi egyetem könyvtárában kezd dolgozni, előbb szerzeményezőként (ők válogatják ki és veszik meg az új könyveket), majd a különgyűjtemények osztályvezetője. Közben elvégzi a latin, majd a könyvtár szakot is, doktorál és kandidátusi fokozatot szerez. 1973-ban (részben azért, mert a kommunista testvérpártok napilapjait olcsóbban sikerül beszereznie a könyvtár számára) a budapesti Egyetemi Könyvtárba kerül, ahol újra a szerzeményezés lesz a területe (osztályvezetőként), majd 1980-tól főigazgató-helyettes. 1990-ben megszerzi az akadémiai doktori címet („Végre megengedték nekem, hogy arról írjak, amiről szeretnék”), majd 1995-ben habilitál az ELTE-n. Ugyanebben az évben a Miskolci Egyetem tanszékvezetője lesz, ahol 1996-ban a szövegtudományi doktori iskola egyik alapítója. 2004 decemberétől professor emeritus. 2005-ben megkapta az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság Klaniczay Tibor-díját, amire nagyon büszke volt. Tudományterületének minden számottevő hazai tudományos bizottságában (az MTA Művelődéstörténeti, Irodalomtudományi, Textológiai és Könyvtörténeti Bizottságaiban; az utóbbinak 15 éven keresztül elnökeként), valamint szerkesztőségében (Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények, Magyar Könyvszemle) jelen volt. Mindemellett sokgyermekes családapa, egy lakonikus, tán néha szkeptikus, önironikus, de derűs ember, akinek jó volt a társaságában lenni.

Szakterülete elsősorban a 15–17. századi magyarországi történetírás és általában a művelődéstörténet, de foglalkozott irodalmi életművekkel, és könyvtári munkássága is jelentős. Farkas Gábor Farkas idézi egy pályatárs mondását: „Péter historikusnak inkább irodalomtörténész, irodalomtörténészként inkább historikus.” Sajnos az általa

1 A történelemszemlélet előzményei, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, 16(2011)/2, 5–128.

kutatott anyag, a történetírás mindkét tudományterületen mellékszál. A történészek számára ezek az írásművek nem első-, hanem sokadrendű bizonyító erővel rendelkeznek; az irodalomtörténetből műfaji szempontból lógnak ki, a művelődéstörténetet pedig, ahova ez a fajta kutatás igazából tartozna, jelen idő szerint nem tekintik önálló, az előbbiekkal egyenrangú tudományterületnek.

Kulcsár Péter komoly tudományos apparátussal ellátott szövegkiadásokat készített, melyek közül a legnagyobb nemzetközi visszhangot a Brepols kiadó *Corpus Christianorum* sorozatában megjelent *Mythographi Vaticani* keltette, amely egy budapesti egyetemi könyvtári kódex, illetve vatikáni, müncheni, londoni, velencei, firenzei és bécsi kéziratok alapján készült. A kiadás alapján a vatikáni mitográfusok szövegét angolra és franciára is lefordították, 2012-ben pedig megjelent a magyar fordításuk is. A Brepols kiadása belekerült a CETEDOC adatbázisba, ami különféle adathordozókon a világ valamennyi jelentős egyetemén elérhető. Létrehozott ősnymtatványkatalógust (*Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae*), történeti források katalógusát (*Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700*), történeti monográfiákat (Kapisztrán Jánosról és a Jagellókról) és rengeteg fordítást (főleg középkori és kora újkori történeti munkákét, külön kiemelve Bonfini nagy művét, *A magyar történelem tizedeit*, melynek textológiájával, keletkezéstörténetével, utóéletével és különös leágazásaival, például a *Téli rege* „cseh tengeré”-vel is foglalkozott). E lapban külön ki kell emelnünk a Zrínyi- és a Bessenyei György-kutatásban betöltött szerepét. Zrínyi kapcsán számos könyv és tanulmány született (nem egy közülük barátjával és gyakori szerzőtársával, Kovács Sándor Ivánnal), Bessenyeiből pedig egy, az életműkiadás részeként megjelenő kötet (*Társadalombólcséleti írások, 1771–1778*) segítségképpen egy másik barátnak, Bíró Ferencnek – „ők aztán vittek, először csak segédnek, aztán önállósítottam magam”.²

Hihetetlen anyagismerete volt, ráadásul ő olyan obskúrus, kevesek vagy éppen séggel senki más által nem forgatott forrásokat is olvasott („Pontosan tudom, hányszor kérték ki a Schwandtnert az Egyetemi Könyvtár raktárából. Soha, azt hiszem, soha”), ami teljesen egyedivé tette a történelmi rekonstrukcióit. Nem tudom, hány nyelvet ismert, de tanárként úgy tartotta, hogy legalább a szakirodalmat minden nagyobb európai nyelven el kell tudni olvasni. Már kisgyerekként is sokat olvasott, és választékosága, nyelvi leleményessége, játékosága visszaköszön a saját írásaiban. Tanítási „módszere” a közös munka volt: a kis létszámú, elsősorban szövegek olvasásával foglalkozó szeminárium, de nem ritkán egy-egy könyvtár olvasótermében, sőt raktárában tartott foglalkozást. Elméleti művek helyett a gyakorlatot részesítette előnyben, konkrét kéziratokon keresztül lehetett megérteni a történettudományi szemléletet (mindenkinek magának kellett rájönnie), de ezen felül egyfajta bevezetés is volt ez a kéziratok forrásai (együttal a 18. századi első nagylélegzetű szövegkiadások és kéziratgyűjtemények) világába. Schwandtnert, Hevenesi, Katona, Cornides, Pray – soha korábban nem hallott nevek és életművek. Néha behozott mutatóba érdekesebb kritikai kiadásokat, például

2 Egyetlen nagyobb lélegzetű Kulcsár-interjút találtam, tanítványai, Horváth Zita és Nagy Gábor készítették (Gesta, 2006, 61–65). Több idézet innen származik.

egy olyan kötetet, amely egy latin költő szinte teljesen elveszett életművét tartalmazta (talán ha négy eredeti sor maradt fenn), a kötet nagy része olyan mondatok alapján rekonstruálta az életművet, mint „ahogy X írja...”. Szellemesnek tartotta, de egyúttal a textológián túlmenőnek is, ő maga sohasem csinált efféle – noha fantáziájából és erudíciójából tellett volna.

Sajátos stílusa volt mind az írásmódjában, mind az életben. Szkepticizmus jellemezte, nem volt könnyen fellelkesülő ember, legalábbis nem mutatta ki. Ugyanakkor ha egy ügy mellé odaállt (kutatási problémák, lektorálás, könyvbeszerzés vagy éppen tanszékalapítás), akkor nem a gesztusaival, hanem tényleges gyakorlati segítséggel szolgált, amivel később sem igazán dicsekedett, így ezek némelyike homályban maradt (valamennyi nekrológ megemlékezett ilyen segítségekről). Valószínűleg nagy szerepe volt fontos könyvtári pozíciók betöltésekor felmerülő választásban, így Mader Béla (a Szegedi Egyetem könyvtára), Németh G. Béla, Szögi László (budapesti Egyetemi Könyvtár), Monok István (Országos Széchényi Könyvtár) esetében sokat nyomott a szava. Sokkal tartoznak neki olyan kutatási programok, mint az Országos Antikva Feltárás, a Kora Újkori Kéziratok Tára, Régi Könyveink Kéziratos Bejegyzései. Ha már a gesztusokat említjük, ki ne hagyjuk jellegzetes legyintő kézmozdulatát, amihez legfeljebb egy „ehh!” társult. Nagyon tudott örülni, ha azt látta, hogy valaki elgondolkodott egy-egy megjegyzésén, vagy ha rámutatott egy tévedésére, hiányosságára, ahogy annak is, ha a sokszor átolvasott szövegben „Nini!” – egy macskakaparásnak vélt rész végre megadta magát.

„A világnézet a szemlélet pórázán úgy vezeti az egyes tudományokat, hogy azok egymástól való függetlenségük, eltérő anyaguk, más módszerük ellenére összhangban mozogjanak a társadalmi cél felé, és ne hozzanak egymással fundamentálisan, elvileg, ideológiailag ellenkező eredményt.”³ Ki tudja, hogy a pórázon vezetett tudományok hasonlatát valakitől kölcsönözte, vagy saját sütetű lelemény, az azonban bizonyos, hogy ezt a képet bajosan fogalmazhatta volna olyasvalaki, akit hidegen hagynak a humanista olvasmányok. Bár a fenti kép még az ő életművében is a kivételesebb mondatokhoz tartozott, az azonban bizonyos, hogy nála a tudományos közleményekre általában jellemző, a stílus által kifejtett hatások eszközével nem élő értekező próza helyett valami mást találunk. Egyrésztől kiemelkedő (és szorgosan rejtegetett) műveltsége, másrészt ennek a műveltségnek egy sajátos aspektusa, tudniillik az, hogy a történeti és művelődéstörténeti-irodalmi források megértéséhez egyszerre kellett otthon lennie különféle típusú (és nyelvű) szövegvilágokban, harmadrészt kiemelkedő beleérző-képessége azt eredményezte, hogy az írásművei (nagyon kedvelte ezt a kifejezést) majd’ minden esetben olvasmányosak és plasztikusak voltak, különösen a nagyközönséghez szólók (*Kapisztrán János; A Jagelló-kor*). Nem találtam nyomát, hogy írt volna valaha napilapba, de felteszem, kamaszkorában megpróbálkozott az írással, azért választotta az újságíró szakot. Életútinterjújában azt mondta, hogy soha sem írt megrendelésre, mindig volt elég ideje a művek átgondolására, „érlelésére”. Sajátos stílusára mások is

3 *Történelemszemlélet – történeti tudat – történettudomány*, Publicationes Universitatis Miskolcensis: Sectio Philosophica, 9(2004)/1, 171–182, itt: 176.

felfigyeltek. Kulcsár Erzsébet Bonfini-recenziójában⁴ nem épp minden él nélkül így fogalmaz: „A szerző megenged magának stilisztikai furcsaságokat”, és idéz is néhányat, köztük ezt: „A Mátyás megválasztásán örvendező pesti nép viselkedése [...] körül egész kis kaktuszliget burjánzott fel irodalmunkban”. Végtelenségig lehetne idézni ezeket a „kulcsárizmusokat”, ehelyett inkább arra buzdítom az olvasót, hogy vegye kezébe a szövegeket, és élvezze egy nagy szellem jókedvének visszhangját.

Nem tartom magam hivatottnak Kulcsár Péter munkásságát a maga teljességében felmérni, de szerencsére jelenleg rendelkezésünkre áll néhány olyan információszolgáltatás, aminek segítségével megkereshetjük a rá való hivatkozásokat. Szembetűnő, hogy elsősorban az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Századokban és a Magyar Könyvszemlében találkozunk műveire való hivatkozásokkal. Ugyanakkor nem kevés munkáját találhatjuk meg a hadtörténeti és a levéltári bibliográfiákban is, ami azt jelenti, hogy bár ő maga ezeknek a területeknek nem volt közvetlen művelője, de műveit itt is haszonnal olvasták. Tekintve, hogy legfontosabb könyvei valamilyen történeti szöveg kiadását tartalmazták, jó látni, hogy ezek a szövegek a kiadás után életre keltek, a különféle tudományágak művelői munkába vették, használták és kimazsolták a kutatásukhoz (vagy éppen elméleteikhez) szükséges adatokat. Fügedi Erik a következőképpen fejezte ki a Bonfini kritikai kiadás kiegészítő kötetének elkészítéséért érzett elismerését, sőt háláját:

A jó néhány oldalt tartalmazó hibajegyzék után következik az egész mű névmutatója, nem kevesebb mint 40 ezer tétellel és az előszóban olvasható szabatosan meghatározott elvek szerint. A kötet és a szerzők érdemét talán azzal a megállapítással jellemezhetjük a legjobban, hogy ezzel Bonfini tudományos célokra használható kiadása teljessé vált és felhasználhatóvá. Köszönetet kell mondani a Kulcsár házaspárnak ezért az idegőrlő, hálátlan, de a mi számunkra olyan elengedhetetlenül szükséges munkáért: Bonfini hozzáférhetővé tételéért. A kötet megjelenése még egy örömdetes jelenséget mutat: végre folytatódik fontos forrásaink szövegének kritikai kiadása.⁵

Ezzel kapcsolatban Péter a következőt nyilatkozta: „A Mutató elkészítéséhez viszont annyira bele kellett mászni Bonfiniba, hogy akkor már én abból írtam egy monográfiát magáról Bonfiniról, illetve már akkor annyi minden anyagom volt, hogy a fordítást is megcsináltam.” (Az emlegetett sorozat a *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum*, melynek második kötete is az övé: a Ranzanus-kiadás.)

Egy idő után, de legkésőbb a *Humanista történetírók* megjelenését követően magától értetődővé vált, hogy ha valaki a 15–17. század valamely történetírójáról alkot véleményt, számba kell vennie azt is, hogy Kulcsár mit írt róla. Ritkábban került sor egy-egy konkrét történeti eseménnyel kapcsolatos meglátásának ismertetésére. Kristó Gyula Koppány felnégyeléséről szóló tanulmányban tér ki az elméletére:

4 Száz, 108(1974), 1261.

5 Száz, 111(1977), 603.

A „miért?” kérdésre gyökeresen eltérő választ adott Kulcsár Péter. Nem fogadva el a testrészeknek elrettentés vagy fenyegetés célzatával történő szétküldése elméletét („ez a magyarázat azonban nem elégíthet ki – írja –, hiszen önmagától adódik a kérdés, hogy akkor mi célból küldte a harmadik részt Győrbe. Talán csak nem a németeket akarta megfenyegetni?”), arra a következtetésre jutott, hogy „István a győzelmi jelvényeket nem fenyegetésül küldte szét az ország különböző sarkaiba, hanem éppen ellenkezőleg, megnyugtatóan: azt akarta vele jelképezni, hogy a hatalom új birtokosainak nem kell többé félniük a régi rend visszatértétől”.⁶

Mindebben az az érdekes, hogy Kulcsár Péter legelső munkájáról van szó, de már ebben is kiütközik az a kivételes intuíciós képesség, ami később igazi védjegye lett. Az ötlete pedig olyan frappáns, hogy még a korszak egyik legjobb szakértője is megfontolásra érdemesnek tartja. Sajnálatos, hogy hasonló meglátásait, melyekből egyébként nem volt hiány, s melyeket mindig a rá jellemző alapossággal indokolt, nem eléggé vizsgálták meg mások, és sokszor visszhangtalanok maradtak. Például *A magyar ősmunda Anonymus előtt* című tanulmányát a szakirodalom négyyszer idézi, ebből csak egy fogalmaz meg érdemi álláspontot a tanulmány egyik mellékszálával kapcsolatban. Tekintsük ezt lehetőségnek: remélhetőleg a jövő történészei tüzetesebben át fogják tanulmányozni az életművet, beemelik meglátásait az aktuális kézikönyvekbe és tananyagokba, némelyek pedig utánaerednek egy-egy ki nem fejtett sejtésének (ahogy ez eddig is megtörtént nem egy esetben). Ha valaki, akkor ő tudta, hogy a történetírás már csak ilyen, az életművek néha szundítanak néhány évtizedet vagy évszázadot.

Munkájáról egyetlen kimondottan negatív kritikát találtam. Borda Lajos az *Inventarium de operibus litterariis...* kötetről lesújtó véleménnyel volt,⁷ azt meglehetősen hiányosnak tartotta. Azonban Kulcsár Péter szándéka a kötetten az volt (előszavában is kifejtette), hogy közreadja házi használatra szánt jegyzeteit, azért, hogy az utána jövő kutatóknak ne kelljen mindig ugyanúgy a semmiből adattárat gyűjteniük. („Az alább fekvő anyag negyven-negyvenöt év alatt állt össze, mondhatni, szinte magától, mellékesen és szándéktalanul. De ha már összeállt, kár lenne, ha szétporladna.”) Borda azt hiányolja, hogy kiemelt jelentőségű szerzők, például Temesvári Pelbárt esetében nem sorol fel mindent, holott a könyv szerintem épp az ellenkező ponton erős: abban, hogy összegyűjti a kevésbé ismert vagy ismeretlen szerzők műveit, amelyeket máshol nem találunk meg. Másrészt – utólag – talán feltételezhetjük, hogy Péter már nem érzett magában elég erőt, hogy a művén jelentős változtatásokat ejtsen. Az idézett interjúbán (a kötet megjelenése után három évvel) már arról beszél, hogy felhagyott a kutatással, könyvtárba járással. Sőt: „Amit én tudtam, azt elmondtam, jöjjenek a többiek.” Megjegyzendő, hogy az idő tájt a Könyvszemle egyik szerkesztőjeként nem emelt vétót Borda írásának megjelenése ellen, noha személy szerint bántotta ez a vélemény.

Nem hiszem, hogy én voltam az egyetlen, aki alaposan meglepődött, amikor találkozott a bevezetőben említett utolsó művel, *A történelemszemlélet előzményeivel*. Bár

6 Száz, 116(1982), 961.

7 MKsz, 120(2004), 201–202.

a *Humanista történetírók* bevezetéseiben és a *Klaniczay-émlékkönyv*ben megjelent tanulmányában is foglalkozott a korabeli történettudomány elméleti kérdéseivel, ámde ez valamiképpen megmaradt egyfajta történeti-filológiai vizsgálódásnak. Itt azonban, akár csak *Történelemszemlélet – történeti tudat – történettudomány* című korábbi tanulmányában már filozófiai jellegű, az antik filozófusok alapos ismeretét tükröző vizsgálódásokat olvasunk. Preszókratikusok, Arisztotelész, Ágoston, ókeresztény egyházatyák felbukkanása vagy Shakespeare időszemléletének elemzése korábban elképzelhetetlenek voltak egy Kulcsár-szövegben. Mikor olvashatta ezeket? Jelen voltak vajon ezek az ismeretek a korábbi műveiben is? Visszatartotta magát attól, hogy kérkedjen az ismereteivel; műveiben csak arról esik szó, ami a tárgyhoz tartozik, vagyis az ő esetében az, hogy nem hivatkozik valamire, nem jelenti azt, hogy nem is ismeri vagy használja. Egyszer egy könyvtári jellegű beszélgetés során derült ki, hogy tisztában van az információelmélet alapjaival is. Ismeretei ellenére (kissé szabadkozva is) az interjúban ezt mondja:

Én a régi típusú történetírást, illetve hát senki nem nevezi úgy, ismerem, ezt tudom, ezt csinálom. Nehezen tudok elképzelni bármiféle történetírást, amelyik nem a szövegekre épül, mert hiszen mire épülne? A szövegeknek megbízható formában kéznél kell lenniük. Én elhiszem, hogy ez nem a teteje a történetírásnak, hanem valahol az alapjait rakja le, és én ehhez értek.

Király Péter

Görömbei András (1945–2013)

A magyar irodalomtudomány számára pótolhatatlan veszteséget, szűkebb környezete számára nem múló fájdalmat jelentett idő előtti eltávozása. Tudtuk ugyan, hogy az emésztő kór kikezdte szervezetét, de bízunk benne, hogy hallatlan önfegyelme, mindig csodált, szívós munkabírása, derűs világszemlélete átsegíti a nehézségeken, s még sokáig köztünk lesz. Köztünk lesz, mert szeretetre méltó egyénisége, szelíd szakmai szigora, mértékadó egyensúlyérzéke, tudományos tekintélye létszükségletét jelentette nem csupán irodalmi, de tágabb értelemben vett kulturális közéletünknek is. Bizakodtunk, mert az a szellemiség, amelyet Görömbei András neve fémjelzett, természetes alkotóeleme, meghatározó értéke volt irodalomtudományi és kisebbségpolitikai fórumainknak, egyetemnek, akadémiai osztálynak, több szerkesztőségnek és kutatócsoportnak, számos tudományos bizottságnak és doktori programnak. Reményeink azon-

ban szertefoszlottak, a szellemi-erkölcsi erő csak ideig-óráig tudott küzdeni a gyilkos kórral. Határainkon innen és túl megdöbbenést keltett halálhíre, szinte hihetetlennek tűnt, hogy többé már nem számíthatunk bölcs tanácsaira, megfontolt kritikáira, szakmai tapasztalataira, biztató szavaira. Kollégáinak, tanítványainak, barátainak hosszú sora fejezte ki mély részvétét 2013. július 16-án, a Farkasréti temetőben, amikor végső nyughelyére kísértük a tudós akadémikust, a kiváló tanárt, a tudományszervező egyéniséget, a szeretett kollégát és barátot.

Irodalomtudósi pályája az egyetemi doktorátus megszerzésével indult, 1970-ben még régi magyar irodalmi témából írta és védte meg értekezését, amelyből két publikációja is megjelent (*Az „ősmagyar” mitológia kialakulása honfoglalási eposzainkban*, Diákköri Füzetek, 1969, 177–208; *Az ősmagyarság képe felvilágosodás és reformkori történetírásunkban*, Studia Litteraria, 1971, 63–78). Ezt követően azonban kutatói érdeklődése a modern irodalom felé fordult, s ebben is kitüntetett helyet kapott a határainkon túli, kisebbségi magyar literatúra. Kandidátusi értekezése már ebből a témakörből készült (*A csehszlovákiai magyar irodalom 1945–1980*, Bp., Akadémiai, 1982), s ez a monográfia mindmáig alapvető és irányt mutató a témakörben. Ezt követte a hetvenes évek romániai magyar irodalmáról szóló áttekintés (társszerző: Bertha Zoltán, Bp., 1983), majd számos kisebb és nagyobb kiadvány, tanulmány, recenzió és riport a határainkon túli magyarság irodalmáról. A korszak irodalompolitikai helyzetében mindez nem csupán kezdeményező és úttörő vállalkozás volt, de merész lépés is a kultúra ügyét diktatórikus módon kezelő hatalommal szemben, s ugyanakkor a magyarság szellemi egységének megőrzése érdekében. Hivatalos részről gyanakvás és rosszsallás kísérte ezt a tevékenységet, olykor háttérbe szorítás és fenyegetés lett osztályrésze. Ő azonban rendíthetetlenül és következetesen dolgozott tovább, párját ritkítóan széles körű olvasottsággal, irodalomelméleti felkészültséggel, de sosem engedve a divatos elméletek csábításának, az irodalom lényegétől eltávolodó, tetszetős teóriáknak. Különösen nagy visszhangot váltott ki Sütő Andrásról készült kismonográfiája (Bp., Akadémiai, 1986), amelynek évekig az asztalfiókban kellett várakoznia, míg végre megjelenhetett és a *Kortársaink* sorozatának legkeresettebb, legsikeresebb kötetei közé emelkedett.

Görömbei András akadémiai doktori fokozatát Nagy László lírai életművéről szóló értekezésével nyerte el (*Nagy László költészete*, Bp., 1992), s ez az elemzési módszerével is példát mutató könyv a modern magyar líratörténet egyik alapművének bizonyult. Emellé kismonográfiáinak egész sora társult: Csoóri Sándor, Sinka István, Nagy Gáspár költészetének első összegző mérlegelését ő végezte el. Tanulmányait, értékelő recenzióit még felsorolni is nehéz lenne. A hatvanadik születésnapját köszöntő személyi bibliográfiája 2005-ben 682 tételt regisztrált, s azóta is újabb publikációinak egész sora jelent meg. Korábbi tanulmányköteteit (*A szavak értelme*, 1996; *Létértelmezések*, 1999; *Irodalom és nemzeti önismeret*, 2003) követték az újabbak (*Azonosság tudat, nemzet, irodalom*, 2008; *Irodalom, nemzet, harmadik út*, 2012), amelyek koherens egységbe rendezve adták közre a különböző fórumokon nagy számban megjelent írásait. Gondolkodásának alapelvét jelentette, hogy az irodalomnak identitásformáló szerepét vallotta, társadalmi szerepét evidenciaként kezelte, miként arról egyik kötetének bevezetésében

írta: „A kisebbségi magyar irodalmi alkotások az esztétikai élményen túl az együtt élő népek számára egymás megismerésének is fontos eszközei. Az irodalom az egyén és a közösség önkifejezése, öntanúsítása.”

Nemzetközi vonatkozásban ugyancsak sokat tett azért Görömbei András, hogy a külföld magyarságképe kedvező szint mutasson. Vendégprofesszor volt Bécsben és Helsinkiben, előadásaival számtalan külföldi konferencián szerepelt Székelyföldről és Kolozsvártól az Ohio állambeli Lake Hope tavánál rendezett magyar találkozóig, mindenütt erősítve a nemzet szellemi egységét, öntudatát, anyanyelvű irodalmát és tudományát. Finn, ukrán és német nyelven is jelentek meg tanulmányai, kiadványai, amelyek irodalmunkat külhonban tanulmányozni kívánó diákok számára jelentettek eligazítást. De mindezen túl Görömbei András a szó legnevesebb értelmében közéleti ember is volt, tudományos eredményeit, megfigyeléseit mindig a köz javára kamatoztatta. Elnöke volt a Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság 2006. évi debreceni kongresszusa szervező bizottságának, de intézetigazgatóként és az egyetem rektorhelyetteseként is ezernyi közéleti megbízatást vállalt és teljesített eredményesen. Élményszámba menő ünnepi beszédei, évfordulós megemlékezései, könyvbemutatói, kiállítási megnyitói és vallomásai önálló kötetben láttak napvilágot (*Sors és alkalom*, Szeged, 2008), s az aktualitás elmúltával is példát, mértéket és erkölcsi iránymutatást jelentenek olvasóik számára. Úgy tudott az egyes alkalmak során megnyilatkozni, hogy mindig maradandót alkotott, mert az életművét hitelesítő emberi tartás állt mögötte, szavai és tettei mindig teljes összhangban álltak, feladatait és vállalt kötelezettségeit mindig a tisztesség és alázat vezérelte.

Ezért lehetett kivételesen nagy hatású tanáregyéniség, tanítványainak, doktori ösztöndíjasainak és barátainak hosszú sora emlékezett meg róla a hatvanadik születésnapját köszöntő kötetben (*„Köszönő és megköszöntő ige”*, Debrecen, 2005). A Kádárkorszak után már a hivatalos elismerések sem hiányoztak: a Magyar Tudományos Akadémia levelező (2001), majd rendes tagjává választotta (2009), Debrecen városának díszpolgára lett, számos szakmai díj után a Kossuth-díjat érdemelte ki. 2013-ban nyerte el a Magyar Örökség-díjat, amit személyesen már nem tudott átvenni, de az így is méltó megkoronázása volt életművének.

Az irodalomtörténészek közössége, a határainkon innen és túl munkálkodó magyarságtudományi szakemberek, kollégák, pályatársak és tanítványok fájdalommal búcsúznak a kiváló tudóstól, a közösségépítő, melegszívű embertől, akitől mindannyian oly sokat tanultunk, s akit soha elfelejtani nem fogunk.

Bitskey István